

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

Ё ҲАРФИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

Ушбу китобдан фақатгина шахсий мутолаа, танишиб чиқиш мақсадида фойдаланиш мумкин. Тижорий мақсадда фойдаланиш (сотиш, кўпайтириш, тарқатиш) қонунан тақиқланади.

Ё — ўзбек кирилл алифбосининг еттинчи ҳарфи. Ўзбек адабий тилида ёлашган унли бўлиб, «й» ва «о» товушлари бирикмасини ифодалайди. Сўз бошида (ён — йон, ёш — йош ва б.), ўртасида (таёқ — тайоқ, оёқ — ойоқ ва б.) ва охирида (дарё — дарйо, киё — кийо ва б.) келади. Авесто, УрхунЕнисей, сўғд ёзув ёдгорликларида, лотин, араб графикаси асосидаги алифболарда учрамайди.

ЁБУ, **Жобу** — ўзбек уруғи. Ё. козоқлар таркибида ҳам бўлган, тарқоқ ҳолда Зарафшоннинг ўрта ва қуйи оқими (Пайарик, Пастдарғом, Каттақўрғон, Нарпай, Ғиждувон) да Қарши чўлида яшаган. Чорвачилик ҳамда деҳқончилик б-н шуғулланишган. Ё. авлодлари ўзбек халқи таркибига сингиб кетган.

ЁВАР (форс.) — Қўқон хонлигида юз жангчидан иборат тўпчи қисм кўмондони. Ушбу ҳарбий унвон эгаси хироддан озод этилган.

ЁВВОЙИ МУШУК (*Felis manul*) йирткичлар туркумига мансуб ҳайвон (қ. Манул).

ЁВВОЙИ НАША (*Cannabis ruderalis Janisch.*) — тутдошларга мансуб бир йиллик бегона ўт. Пояси тик усади, кобирғали, сершоҳ, бўйи 60—150 см. Асосидаги барглари қарамақарши, юқоридагилари кетмакет жойлашган, бармоқсимон кесикли. Эркак гуллари юқори шодаларида, урғочи гуллари юқоридаги барг қўлтиқларида жойлашади. Меваси ёнғоқча, июнь—сент.да гуллаб мевалайди. Уруғидан кўпаяди. Бир тупи 2000 тагача уруғ беради. Уруғлари майда, 2—3° трада униб чиқади. Ниҳоллари апр.да кўкаради. Европа, Осиё, шу жумладан, Ўрта Осиёда тарқалган. Суғориладиган экинлар орасида ўсади. Шунингдек, йўл ёқалари, дала уваглари, боғлар, ташландик ерларда учрайди. Ўрилгандан кейин тез усади.

Кўпгина зараркундаларга макон.

Кураш чоралари: чуқур кузги шудгор; экишгача тупроққа ишлов бериш.

ЁВВОЙИ ОЛМА — олма авлоди-га мансуб ёввойи ҳолда ўсадиган олма турлари. Боғдорчиликда уруғидан пайвандтаг ва янги навларни чиқаришда селекцион материал сифатида фойдаланилади, мевасидан повидло, жем каби маҳсулотлар тайёрланади. Ўзбекистонда 10 тури учрайди. Ё.о.нинг турлари, асосан, Тошкент вилояти (Бўстонлик, Паркент, Оҳангарон туманлари)нинг тоғли зоналарида тарқалган. Асосий турлари: Ўрмон олмаси (*M.silvestril* Mill.) — унинг жуда кўп тур хиллари ва шакллари бор. Европа ўрмонларида тарқалган. Дарахти кам бачки чиқарадиган узун танали. Қурғоқчиликка ва совуқка чидамли, энг яхши пайвандтаг ҳисобланади. Олхўри баргли олма — китайка (*M.prunifolia* Borkh.) — Сибирь, Узок. Шарқ, Қозоғистон, Қирғизистонда ўсади. Совуқка чидамли. Бал. 10 м, илдизлари бақувват, меваси майда, кизғишсариқ ёки кизил. Паст бўйли олма (*M. pumila* Mill.) — Европа, Кавказ, Қрим, Ўрта Осиёда тарқалган. Паст бўйли дарахтининг новдалари тукли ва илдизи бақувват, бир неча турхиллари бор. Иссиқсевар, бу турга дусен ва парадизка киради. Парадизка, райка (*M.paralisiaca* Schn.) — пакана бутасимон дарахт. Бал. 2 м, совуқка чидамсиз. Пакана пайвандтаг сифатида экилади. Шарқ ёки Кавказ олмаси (*M.orientalis* Uglitz.) — Кавказда, Қрим ва Ўрта Осиёнинг тоғли минтақаларида ўсади. Совуқка чидамсиз, қурғоқчиликка чидамли. Маҳаллий Кавказ навлари боғдорчиликда устириб маданийлаштирилган. Сивере олмаси (*M.Siversii*) — ёввойи ҳолда Ўрта Осиё тоғларида усади. Совуқка чидамлилиги ўртача, вегетатив кўпайиш хусусиятига эга. Ўрта Осиё боғларидаги олмаларнинг асосий пайвандтаги. Туркман олмаси (*M.turkmenorum* Jus et.pop.) — Копетдоғ тоғларида усади. Бўйи 3—5 м, илдиз бачкилари кўп бўлгани учун тез кўпаяди, тупи кичикроқ. Меваси

ўртача йирик, оч яшилжигарранг (баъзан кизғиш), иссиқка чидамли. Ер ости суви юза жойларда яхши ўсади. Туркистонда «бабоараб олмаси», Хоразмда «хазорасп» ёки «хоразм олмаси» номи б-н машхур. Қизил олма ёки Недзеведский олмаси (*M.Niedzwetskiana* Duck.) — Тяньшанда ва Ўрта Осиёда экма ҳолда учрайди. Ёввойи турлари, асосан, Тошкент вилояти тоғларида кўп. Айрим турлари манзарали ўсимлик сифатида экилади. 19а.нинг охирига қадар Ўзбекистонда Ё.о.нинг турхиллари экиб келинган. 19а.нинг охири — 20а.нинг 20й.ларидан чет элларда чиқарилган маданий навлар тарқала бошлади.

Султон Холназаров.

ЁВВОЙИ ПИЁЗ — қ. Пиёзи анзур.

ЁВВОЙИ ТАБИАТНИНГ УМУМЖАҲОН ФОНДИ — ёввойи ҳайвонлар ва табиий жамоаларни муҳофаза қилиш бўйича лойиҳаларни амалга ошириш учун давлатлар, ташкилотлар ва хусусий шахслардан маблағ йиғиш мақсадида тузилган нодавлат ташкилот. 1961 й.да таъсис этилган. ЮНЕСКО, ФАО Табиатни муҳофаза қилиш халқаро ташкилоти ва б. ташкилотлар б-н ҳамкорликда ишлайди. Ташкилот ҳар хил ташкилий ишлар (асосан ривожланаётган мамлакатларда) — ноёб ва йўқолиб бораётган ҳайвонлар турларини ўрганиш бўйича илмий экспедициялар ва муҳофаза қилишга мўлжалланган янги жойлар ташкил этиш мақсадида ерни ижарага олиш, миллий боғлар, кўриқхоналар ва б. учун транспорт, алоқа воситалари ва б.ни сотиб олиш б-н шуғулланади. Жумладан фонднинг маблағи ва бевосита кўмаги б-н Кото-Доньян миллий боғидаги (Испания) энг сўнги қиронқора бургутлар сақлаб қолинди. Фонд денгиз кўриқхоналарини ташкил этиш, улардаги экосистемалар ва айрим турларни ўрганишга кўмаклашади. Фонд «World Wildlife» («Дунё ёввойи ҳайвонлари») йиллик журнали ва ВВФ — янгиликлар (WWT—news) газ.ни нашр қилади; китоблар, плакатлар чоп этади. Дунё табиати-

ни муҳофаза қилиш б-н шуғулланадиган шахсларни рағбатлантириш мақсадида олтин медаль таъсис этилган. Фонд штабквартираси Глан ш. (Швейцария) да, 30 дан ортик мамлакатларда унинг бўлимлари бор.

ЁВВОЙИ ТОК — мошссимонлар оиласининг ҳар хил туркумларига мансуб чирмашиб ўсувчи ёввойи турлар (ёғочсимон лианалар); 1) урғочи ток туркум и (*Parthenocissus*) — гули икки жинсли ёки сохта икки жинсли (тугунчаси ривожланмаган, чангчилари пуштсиз), меваси майда, кора, 1—3 дона уруғли. Новдадаги учки жингалаклари кенгайган доирасимон булганидан ўсимлик, тош, девор ва б.га чирмашиб усади. Шим. Америка ва Осиёда 15 тури бор. Узок Шарқда уч қиррали урғочи ток (*P. truncispidata*) усади, 5 тожбаргли тури (*P. quinquefolia*) ва боғ ёввойи токи (*P. inserta*) турлари манзарали ўсимлик сифатида истироҳат боғларида ўстирилади. Бу турларнинг мураккаб панжасимон барглари кузда қизил ранга қиради, қурғоқчилик, 40° иссиққа ва 30° совуққа, филлоксера зараркунадасига ва замбуругли касалликларга чидамли; 2) чи н ёввойи ток ёки ампелопсис (*Ampelopsis*) — гули турли жинсли, бир уйли, гултожбарги бешта, баъзан тўртта. Мевалари майда, ейишга яроқсиз, оқ, кўкимтир ёки тўқ сариқ. 2—4 та уруғи бор. Асосан Шим. Америка ва Осиёда 20 га яқин тури учрайди. Узок, Шарқда 3 тури, Тожикистон тоғларида 1 тури ўсади. Тожикистонда ўсадиган қиска гулбандли (*A. brevipedunculata*) тури чирмашиб ўсувчи манзарали ўсимлик сифатида маданийлаштирилган; 3) *Vitis* токининг ёввойи турлари — гуллари турли жинсли, икки уйли, акёнда икки жинсли, гули очилганда қалпоқчасимон кўринишдаги гулқосаси тўкилиб тушади. Мевалари майда, кора. Осиё ва Европада тарқалган. 7 тури учрайди. Ўрта Осиёда Копетдоғда ўсади. Ёввойи ўрмон токи (*V. silvestris*) маданий ток (*V. vinifera*)га жуда яқин (ундан бир жинсли, икки уйли гуллари б-н фарқ

қилади), совуққа ва қурғоқчиликка чидамли. Ёввойи амур токи (*V. amurensis*) совуққа ниҳоятда чидамли, селекция ишларида маданий тоқнавлари учун пайвандтак сифатида ҳамда дурагайлашда фойдаланилади.

Жамолиддин Файзиев.

ЁВВОЙИ ТУНЛАМ, жануб тунлами [*Euxoa conspicua* Нр. (*Oria musculosa* Нб.)] — тунламлар оиласига мансуб капалак. Қаноти ёйилганда 25—38 мм. Олдинги қанотлари тўққулрангдан жигарангача бўлиб, ўртасидан оч тусли йўллар ўтади, буйраксимон ҳамда думалок доғлари бор. Кейинги қанотлари очрангда. Тухуми очсарик. Қуртлари 30 мм ча, ним яшил товланувчи тупроқранг, кулранг. Устидан бўйлама иккита қорамтир йўл ўтган. Ғумбаги қизғиш жигаранг. Шақлланган қурти тухум ҳолида қишлайди. Суткалик ўртача ҳарорат 6—8° бўлганда қуртлари чиқа бошлайди. Тупроқнинг 5—10 см чуқурлигида ғумбакка айланади. Ғумбаклик даври 20—24 кун. Июнда учиб чиққан капалаклари бир ой ўтгач (июлда) ёзги диapaузанп кечиради ва ўртача ҳарорат 18—20° бўлганда ҳаракатга қиради. Урғочилари тухумини тўп-тўп қилиб (8—130 тагача) озикланадиган усимлиги яқинидаги тупроққа қўяди (хаммаси бўлиб 100—350 гача). Йилда битта авлод ривожланади. Ўрта Осиё, Қозоғистон ва б. жойларда тарқалган. Ғўза, буғдой, жавдар, арпа, маккажўхори, беда, суданўт, оқ жўхори ва б. экинларга зарар келтиради. Қураш чоралари: бошқоқли бегона ўтларни йўқотиш; анғизни чуқур қайдаш, алмашлаб экишда бошқоқлиларни кетмакет экмаслик; экинларга хлорофоснинг 80% ли ҳ.к. (1,5—1,8 кг/га)ни пуркаш ёки пестицидлар дусларини чангитиш; зарарланган далаларга трихограмма тарқатиш.

ЁВВОЙИ ЧЎЧҚАЛАР, қобонлар (*Sus*) — чўчқалар уруғи (к. Тўнғизлар).

ЁВВОЙИ ЭЧКИЛАР (*Sarpa*) қувушшоҳиллар оиласига мансуб жуфт туёқли ҳайвонларнинг бир уруғи. Қўйлар уруғи б-н биргаликда эчкисимонлар кен-

жа оиласи (Capravinae)НН ташкил этади. Тузилиши ва яшаш муҳити жиҳатдан қўйларга ўхшайди, лекин улардан соколи ва такаларининг думи устида сассиқ хидли секрет чиқарадиган тери безлари борлиги, туёқ ораси ва кўзолди безлари йўқлиги, манглайи кенлиги, думининг калталиги ҳамда думи остида юнг бўлмаслиги б-н фарқ қилади. Такасининг шохи йирик, шакли ва тузилиши хилма-хил. Ургочиларининг шохи кичик ва деярли бир хил. Юнги дағал қилдан ва қалин тивитдан иборат. Шим.Ғарбий Африка, Европа ва Осиё тоғларида 8 тури тарқалган. Денгиз сатҳидан 5,5 минг м баландликкача кўтарилади. Бўғозлик даври 5 ой. Май—июнда 2 та бола туғади. Боласи 2 ёшда вояга етади. Гўшти ва териси учун овланади. Қўлга тез ўрганиб, урчийди. Ўсимликлар б-н озикланади. Ё. э. шохларининг тузилишига кўра 3 гуруҳга бўлинади: 1гуруҳга уч қиррали ва камалаксимон шохли эчкилар қиради. Бу гуруҳга Жан. Сибирь, Марказий Осиё тоғларида яшайдиган тоғ такалари (Сарга sibirica), Альп тоғларида яшайдиган альп эчкилари (Сарга severtzovi) қиради. 2гуруҳга ясси шохли эчкилар, яъни Ўзбекистон, Тожикистон ва Афғонистон тоғларида учрайдиган морхўр (Сарга falconeri), Жан. Осиё, Кичик Осиё, Кавказ, Туркменистон тоғларида яшайдиган безоар эчки ёки тоғ кийиги (Сарга aegagrus) кабилар қиради. 3гуруҳга спиралсимон бурама шохли эчкилар — Катта Кавказ тоғларининг шарқий қисмида яшайдиган доғистон турлари (Сарга cylindricornis), Периней ярим оролидаги тоғларда тарқалган испан эчкилари (Сарга rufenaica) қиради.

ЁВВОЙИ ЎРДАК, кизил буйин ўрдак (*Anos platyrhynchus*) — ўрдаклар оиласи тури. Йирик қуш, вазни 0,8 дан 2 кг гача. Европа, Осиё, Шим. Африка ва Шим. Америкада яшайди. Ўзбекистонда ҳам кенг тарқалган, деярли ҳамма сув хавзаларида кўпаяди. Учиб ўтувчи қуш, лекин кўпчилиги қишлаб ҳам қолади. Сувдан узоқ бўлмаган ҳар хил жойлар-

га ин қуради. Апр. дан бошлаб 6 тадан 16 тагача тухум қўяди. Тухум босиши 26 кун давом этади. 60 кунда жўжалари яхши учиш қобилиятига эга бўлади. Асосан, ўсимликлар, баъзан сувдаги умурт-касиз ҳайвонлар б-н озикланади. Ё. ў. муҳим ов объекти ҳисобланади. Хонаки ўрдаклар шу турдан келиб чиққан.

ЁВВОЙИ ҚЎЙЛАР, муфлонлар тоғ қўйлари уруғига мансуб жуфт туёкли сут эмизувчилар (к. Архар).

ЁВВОЙИ ҒЎЗАЛАР, ғўзанинг ёввойи турлари — *Cossyrium* L. туркумига мансуб 50 тур ғўзадан 45 тасини ўз ичига оладиган ёввойи турлар. Хромосомаларининг сонига қараб Ё.ғ. 2 гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳга кўпроқ диплоид турлар ($2n=26$), иккинчи гуруҳга тетраплоид турлар ($2n=52$) қиради. Барча диплоид турлар хромосомаларининг тузилишига қараб 6 геномли — А, В, D, Е, С, F гуруҳидан иборат; тетраплоид турлар АД геномли бўлади. Ё.ғ. Ер шарининг неотропик, палеотропик ва Австралиянинг флористик ўлкаларида тарқалган. Улар маданий ғўзалардан тарқалиш ареалининг торлиги, турлараро полиморфизмнинг жуда сует ифодаланганлиги, шохланишининг моноподиал ёки аралаш бўлиши, кўсақларининг жуда майдалиги, тола ва чигит туклари орасида аниқ чегара йўқлиги б-н фарқланади. Толасининг уз. 0,5—15 мм. Толаси оч сариқ, тўқ сариқ, қорамтирқўнғир яшил, қумушсимонкўк бўлади. Деярли ҳамма тур чигити тошчигит бўлганлиги туфайли табиий шароитда жуда узоқ вақт яхшилаб намлангандагина униб чиқади. Бу хусусият турнинг узоқ вақт давом этадиган қурғоқчилик ва б. ноқулай шароитларда ўсиши ва сақланиб қолишига ёрдам беради. Ё.ғ. узоқ давом этган эволюция жараёнида нисбатан қисқа кунга ўрганиб, узун кунда ҳрсил бериш қобилиятини йўқотган. Улар тропик минтақада яхши ўсиб ривожланади; қузқишбаҳор шароитида кун 11 — 12 соат ёруғ бўладиган даврда бемалол гуллаб, ҳосил беради. Ё.ғ. ҳосил олиш мақсадида экилмайди, бироқ, улар-

нинг ҳар бири ноёб ва қимматли хусусиятларга эга: совуқ, қурғоқчилик, вилтга чидамли, толаси мустақкам ва ниҳоятда серҳосил. Шунинг учун улардан генетикаселекция тадқиқотларда фойдаланиш мумкин (яна қ. Ғўза систематикаси).

Ад.: Ғўза, 1ж., Т., 1957; Жуковский П. М., Культурные растения и их сородичи, 3 изд., Л., 1971; Абдуллаев А. А., О мельчен ко М. В., Ғўза турлари, Т., 1977. Абдумавлон Абдуллаев.

Ёввойи ғўзалар: А) Стурт ғўзаси; Б) Давидзон ғўзаси: /—пояси; 2— барги; 3— гули; 4— кўсаги; 5—чаноғи.

ЁВВОЙИЛИК — инсоният тарихи 3 даврининг (Ё., вахшийлик, цивилизация) биринчи босқичи. Бу тушунчани фанга америка тарихчиси ва этнографи Л. Г. Морган (1818—81) киритган. У одамнинг пайдо бўлишидан бошлаб кулчиликнинг келиб чиқиши б-н тугайдиган босқични Ё. даври деб ҳисоблаган. Ё. даври одамнинг шаклланиш ва илк уруғчилик тузуми вақти (археологик даврлаштиришга кўра палеолит ва мезолит даврлари)га тўғри келади. Ё. Кучма маънода — ўта маданиятсизликни билдиради.

ЁВМУТ, йовмут — туркман қабилаларидан бири. Ё.лар 19—20а.ларнинг бошида Хоразм, Шим. ва Ғарбий Туркменистонда, Эроннинг Астробод вилоятида яшаган. Улар бир канча тира — бўғин (отли темир, кутли темир) ларга, тиралар уруғларга бўлинган. Уруғлардан энг йириклари; қора чақа, байрамшали, шарифжафарбайли, отабайли; кичиклари: саллах, окуз, ўрсукчи, ушак, гужак ва б. 19а.нинг охириларида Россия б-н Эрон ўртасида чегара белгиланганда Ё.ларнинг бир қисми Россия босиб олган жойларда, бир қисми Эрон худудида қолиб кетди. Эрон худудида яшайдиган Ё.лар орасида тирауруғларга бўлиниш сақланиб келаётган бўлса, Туркменистоннинг (Тошҳовуз вилояти)даги Ё.лар туркман халқи таркибида сингиб кетди.

Ад.: Карпов Г. И., Племенной и родовой состав туркмен, Ашхабад, 1925; Д и

киев А., Очерки происхождения и формирования туркменского народа в эпоху Средневековья, Ашгабад, 1991.

ЁВМУТ ОТИ — салт миниладиган жайдари от зотларидан бири. Туркманларнинг ёвмут қабиласи етиштирган. Бу зотнинг келиб чиқишида араб, мўғул, қозоқи ва ахалтақа от зотларининг ҳам таъсири бўлган. Шу от зотларига хос белгилар Ё. отларида сақланиб қолган. Ё. о. қуруқ иссиқ ик/шмга мослашгани, ниҳоятда чопқирлиги б-н ажралиб туради. Аравага қўшиб ҳам ишлатилади. Ё. о. нинг пешонаси кенг, ўрта бўйли, бўйни узун, кўпинча йўғон. Ё. о., асосан, кулранг, тўриқ, жийрон ёки қорача бўлади. Ё. о. айғирларининг қарчиғайигача бал. 152,4 см, кўкрак қафаси айланаси 163,6 см, гавдасининг уз. 151,2 Ёвмут от зоти. см, поччасининг айланаси 18,5 см, биаларининг қарчиғайигача бал. 148,0 см, гавдасининг уз. 149,0 см, кўкрак қафасининг айланаси 164,0 см, поччасининг айланаси 17,9 см. Асосан Туркменистон, Эронда боқилади. Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистонда ҳам учрайди.

ЁВОН, ёбон— чўл, дашт, текислик. Ўрта Осиёга дойр тарихий манбаларда ва бадий адабиётда кўп учрайди. Жой номлари таркибида қолган: Ёвон дашти, Ёвонсув сойи (Жан. Тожикистон), Ёзёвон чўли (Фарғона водийси).

ЁВШАН, оқ жўсан (*Artemisia diffusa* Н. Krasch) — қокидошлар (мураккабулдошлар) оиласига мансуб сершоҳ ўт ёки чала бута. Бўйи 25—45 см, қалин туклар б-н қопланган. Барги ипсимон бўлақларга бўлинган. Тўпгули рўваксимон саватча. Гуллари майда, сариқ, икки жинсли. Чўлларда, баъзан адирларда ўсади. Фев. нинг 2ярмидан барг чиқаради, июль ва авг.да ўсишдан тўхтаб, барглари тўкилади. Сент.да яна кўкариб гуллайди, нояб.да уруғи пишади ва совуқ ургунча яшил барглари сақланиб туради. Ўтлоқларда асосий озикбоп ўсимлик ҳисобланади. Бир йиллик новдалари таркибида оксил, ёғ, клетчатка, 43,1% азотсиз экстракт моддалар, умуман, ер усти

кисмида 0,81—1,25% эфир мойи бор. Ё.ни моллар кишда ва баҳорда хуш кўриб ейди.

ЁВҒОН — гўштсиз, ёғсиз тайёрланадиган суюқовкат. Ё. хўрда — гуручининг куруқ ўзи қайнатилган суюқ ош; пиёва — пиёздан қайнатилган шўрва; Ё. шўрва — сабзавот қайнатмалари. Ё. овқатлар парҳез таом ҳисобланади. Ё. тайёрлаш учун окшоқ ёки гуруч қозонда қайнаб турган сувга солиб, юмшагунча қайнатилади. Гуруч эзилиб пишгач, тузи ростланади, сўнг қосаларга сузиб, 1 ош қошиғида қатик солинади ва юзига кашинич сепиб дастурхонга тортилади.

«ЁДГОР» — ўзбек халқ қаҳрамонлик достони. Фозил Йўлдош ўғлилан фольклоршунос Ҳ. Зарифов ёзиб олган (1937). «Ё.» «Алпомиш» достонининг давоми бўлиб, наслий туркумлик тамойили асосида яратилган. Алпомишнинг мард ўғли Ёдгор фаолиятига бағишланган. Достонда Бойсин элида Алпомиш йўқлигида ўзини ўзи бек кўтарган Ултонтоз зулмидан безган бир гуруҳ кўнғиротликларнинг Аймоқ элига кўчиб кетиши, у ерда аймоқ полволлари ўртасида талашда қолган Ойдинойни кутқариш учун Ёдгорнинг олиб борган мардонавор курашлари, Ойдиной ва уруғдошларини юртига олиб қайтиши тасвирланади. «Ё.»да «Алпомиш»даги қатор мавзуларнинг янгича талқини орқали мардлик, жасурлик, севгисадоқат, душманга нафрат, ватанга муҳаббат, тоғувлик ғоялари тараннум этилади. «Ё.» фақат Ўзбекистонда машқур. Қозокларда Ёдгорнинг ўғиллари (Алпомишнинг неваралари) ҳақида «Олатой ва Жапаркул» достони яратилган.

ЁДГОР БАРЛОС ВИННИ ЛОЛА (14а.) — Амир Темурнинг хос мулозими, Чигатойнинг маслаҳатчиси Қорачор нўённинг авлоди. Соҳибқирон унга муҳим вазифаларни топширган: 1374 й. баҳорида у элчилик б-н Хоразмга юборилган; 1388 й. соҳибқирон Тўхтамишхонни Саброн тарафидан таъқиб қилганида уни беклардан Сулаймоншоҳ, Шамсуддин Аббос ва Ғиёсуддин Тархон б-н бирга Туркистон-

нинг муҳрфазасига қўйган; «беш йиллик юриш» пайтида (1393, 1395 й.лар) бир канча беклар б-н бирга уни ўғрукиннинг муҳофазасига қўйган.

ЁДГОР ВАЛЛОМА МАДРАСАСИ Қашқадарё вилояти, Яккабоғ тумани марказидаги меъморий ёдгорлик (тахм. 1625). Мадраса маҳаллий бек номи б-н аталган (унинг маблағига қурилган). Мадраса бош тарзининг асосий қисми ва ён деворларидан бири сақланган. Мақбара (жан.шарқий қисми)да Ёдгор Валломанинг сағанаси бор. Ё. В. м. ташки бурчакларига буржгулдаста ишланган. Мақбара ва масжид гумбаз томли, миёнсарой ясси гумбаз томли, девори сиркор ғишт б-н безатилган. Гулдаста беағидаги оқ, зангори сиркор ғиштчалар яхши сақланган.

ЁДГОР МИРЗО, Мирзо Ёдгор Муҳаммад ибн Мирзо Султон Муҳаммад ибн Мирзо Бойсунғур ибн Муъинуддин Шохрух ибн Темур (1449—70) — Султон Абу Саид қатл этилгач, Окқўюнли давлати ҳукмдори Узун Ҳасаннинг ёрдами б-н Хуросон тахтини эгаллаган (1468). Икки йил ҳукмдорлик қилгач, 1470 й. Султон Ҳусайн Бойқаро б-н бўлган жангда ҳалок бўлган.

ЁДГОРЛИК — 1) кенг маънода — мамлакат, халқ маданий меросининг бир бўлаги; унинг таркибига музейларда намойиш этиладиган тарихий ва маданий Ё.лар ҳамда кўзгалмас (бино ва б.) Ё.лар қиради. Умумий хусусиятларига кўра, археологик, тарихий, меъморий ва маҳобатли санъат Ё.ларига бўлинади, шунингдек, тарихий бадиий қимматга эга бўлган ёзма Ё.лар ҳам унга тааллуқлидир. Тарихий ва маданий Ё.ларни сақлаш вазифаси умумдавлат аҳамиятига эга бўлиб, у маънавий тарбиянинг асосий қисмини ташкил қиладди; 2) тор маънода — маълум сана, воқеа ва шахсларни абадийлаштириш мақсадида яратилган санъат асари (хайкал, мақбара, қабртоши, эҳром, зафар токи ва ҳ. к.); уларга фаол ижтимоий таъсир этиш хос бўлиб, бу уларнинг ғоясида, қўйилиши

ва шаклий талқинида намоён бўлади. Ё. умум омма диққатига мўлжалланган ҳамда атроф муҳитни шакллантиришда муҳим роль ўйнайди. Қад. кишилиқ жамоаларида яратилган дафн иншоотлари (мегалит ва қўрғонлар), кейинроқ обелиск, эҳром ва ҳ. к. Ё.нинг илк намуналаридир. Кейинги даврларда макбара ва қабртошлар кўпинча Ё. вазифасини ўтаган, уларда дафн ва линей вазифадан кўра мемориал Ё. вазифаси устунлиқ қилган. Мужассамотли Ё.лар антиқ санъатда яратила бошланган: маъжозий ёки портрет, ҳайкал ва ҳайкаллар гуруҳи, чавандозлар ҳайкаллари, стела, зафар тоқи ва зафар устунлари катори ва б. Ё.лар муқаддас қисобланган жойларда, мил. ав. бадан шаҳар марказларида бунёд этилган. Кўп мамлакатларда улуг ишлар диний иншоотларда абадийлаштирилган. Дунёвий Ё.лар яратиш анъанаси Италияда Уйғониш даврида вужудга келган. Барокко ва классицизм даврида шаҳарсозликда муҳим ўрин тутган, ампири даврида меъморий Ё. барпо этиш кенг тарқалган. 18а. 2ярмидан жамоат арбоблари ва буюқ шахсларга Ё. ўрнатила бошланди, 19а. охири ва 20а. бошида бир қатор йирик кўлами б-н диққатга сазовор монументлар юзага келди. 20а.да меъморий ва меъморий ҳайкалтарошлиқ Ё. мажмуа (мемориал иншоот)лар алоҳида долзарблиги б-н аҳамият касб этди. Маъжозий ва портрет шаклларида холи майда меъморий шаклларга яқин янги тасвирий бўлмаган Ё. тури пайдо бўлди, Ё.лар мамлакат тарихий солномасининг образли талқинини ҳосил қилди. Дастлаб шакл жиҳатдан кичик бўлган Ё.лар дастгоҳ ҳайкалтарошлигига яқин бўлган, 30й.лардан шаҳар ансамбли ва атроф муҳит манзараси б-н уйғунликни юзага келтирадиган маҳобатли кўшимча образлар ёрдамида асосий ғояни ифодаловчи кўп шаклли мужассамотли Ё. яратила бошланди.

ЁДНОМА — қад. туркий халқлар бадиий ижодининг битиктошлар (эпитафия) тарзидаги жанри; туркий рун (Ур-

хунЕнисей ёзувлари) ёзувида битилган, мил. 68а.ларга мансуб (мас, Билга хоқон битиктоши, Култегин битиктоши ва б.). Ё.ларнинг насрий ва эпик турлари бор. Насрий Ё.ларда мисралар сўнгида қофия ва шеъриятнинг ягона белгиси бўлган банд йўқ («Девону луғотит турк», Алп Эр Тўнга марсияси). Эпик Ё.лар мемуар шаклида ҳам ёзилган (Тўнжуқ битиктоши). Бу Ё.ларда турк хоқонлигининг келиб чиқиши, раҳбарлик тизими, ҳарбий юришлар, мамлакатнинг аҳволи ақс этган бўлиб, сиёсий руҳ кучли; ички ва ташқи кураш тасвирланган. Хоқонлиқнинг Хитой ҳукмронлигидан озод этилиши айтилган. Ё.ларнинг баъзи хусусиятлари кейинчалиқ оғзақи ва ёзма ижодда ривожлантирилган (қ. Марсия).

Ад.: Абдурахмонов Ғ., Рустамов А., Қадимги туркий тил, Т., 1982; Рационов Н., Турк хоқонлиги, Т., 1993.

ЁЗ — йилнинг энг иссиқ фасли; мўътадил минтақада (мас, Ўзбекистонда) июнь, июль, авг. ойлари Ё. ҳисобланади. Халқ орасида йилнинг иссиқ ярми Ё. дейилади. Ёз фаслининг астрономик давомийлиги 93,6 суткадан иборат. Баъзи тарихий манбаларда, чунончи, «Бобирнома»да баҳор фасли Ё. дейилган.

ЁЗГИ ОЛИМПИАДА ЎЙИНЛАРИ қ. Олимпиада ўйинлари.

ЁЗГИ ТЕРМИК ДЕПРЕССИЯ тропосферанинг қуйи қисмидаги паст босимли зонада юз берадиган синоптик ходиса; булутсиз иссиқ обҳавода рўй берадиган циклонларнинг ҳаракати туфайли келиб чиқади. Марказий Осиёнинг жан.шарқида содир бўлади. Одатда, 2—3 кун, баъзан, бутун табиий синоптик даврга чўзилади. Айрим йилларда Ё. т. д. бир хилда такрорланмайди, аммо қанча тезтез вужудга келиб, узок, давом этеа, ёз шунча иссиқ келади. Оддий шароитда Марказий Осиёнинг текислик ва тоғ олди қисмларида ҳавонинг энг юқори ҳарорати ёзда 35—40° гача кўтарилса, Ё. т. д. авжига чиққан пайтларда воҳаларда 43—45° гача, чўлларда 48—50° гача кўтарилади. Чўлларда ҳавонинг кучли

исишидан Ё. т. д. вужудга келади.

ЁЗГИ ҚУЁШ ТУРИШИ коқпешин да, Қуёш уфқдан энг баланд турган пайтдаги эклиптика (Қуёшнинг йиллик кўринма йўли)га тегишли нуқта. Эгизаклар юлдуз туркумида ётади. Қуёш бу нуқтадан 21—22 июнь кунини ўтади (к. Қуёш туриши).

ЁЗЁВОН — Фарғона вилоятидаги шаҳарча (1974 й.дан). Ёзёвон тумани маркази. Ё. номи ёзи ёвон, яъни ёзги чўл, текислик маъносини билдиради. Ё. Фарғона ш.дан 30 км, яқин т. й. ст-яси — Марғилон (22 км). Аҳолиси 10,9 минг киши (2000); Умумий таълим мактаблари, 1 коллеж, 2 лицей, 3 кутубхона, 2 касалхона, 3 тиббий пункт, алоқа бўлими, музей, бозор, маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, кичик ва хусусий корхоналар бор. Қўқон, Фарғона, Наманган ш.ларини бирлаштирувчи автомобиль йўллари ўтган.

ЁЗЁВОН ТУМАНИ — Фарғона вилоятидаги туман. 1952 й. 16 апр.да ташкил этилган (1959 й. 14 дек.да Тошлоқ тумани б-н бирлаштирилиб Охунбобоев номи берилган, 1962 й. 24 дек.да Охунбобоев туманига Марғилон тумани ҳам қўшилган. 1980 й. 27 дек.да Ё.т. қайта тузилди). Ё. т. вилоятнинг Тошлоқ, Охунбобоев, Олтиариқ, Бувайда туманлари, Наманган вилоятининг Поп тумани, Андижон вилоятининг Улуғнор, Бўз туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,41 минг км². Аҳолиси 71,6 минг киши (2000). Ё. т.да 1 шаҳарча (Ёзёвон), 10 қишлоқ фукарolari йиғини (Гулистон, Ёзёвон, Яштирхон, Хонобод, Чўлигулистон, Янгибўстон, Янгиобод, Қаторгол, Қорасоқол, Қоратела) бор. Маркази — Ёзёвон шаҳарчаси. Табиати. Ё. т. Фарғона водийсининг марказида, Ёзёвон чўлида жойлашган. Рельефи асосан текислик бўлиб, шим.га томон қия. Ер юзаси гил, кумоқ, кумлоқ ва кумдан иборат. Шим. ғарбий қисмида барханлар — дўнг кум, марза кум шакллари учрайди. Қумли чўлнинг бир қисмини сақлаб қолиш мақсадида 1991 й.да «Ёзёвон чўли» та-

биат ёдгорлиги (майд. 1842 га) ташкил этилган. Иклими кескин континентал, ёзи иссиқ, киши совуқ. Ёғиннинг қўп қисми баҳор ва қишда ёғади. Июлнинг ўртача траси 27°, янв. ники — 2,2°. Вегетация даври 218 кун. Йилига 120—130 мм ёғин тушади. Фарғона (Хўжанд) дарвозаси орқали водий ичкарасига эсувчи кучли «Қўқон шамоли» экинларга катта зарар келтиради. Қишда тезтез туман тушади. Ё. т.дан Катта Андижон канали ва Ёзёвон сойи оқиб ўтади. Сув иншоотлари, артезиан ва дренаж қудуқлари ёрдамида ер ости сувларидан фойдаланилади. Тупроқлари асосан сугориладиган ўтлоқ, қисман кумли ва кумли ўтлоқ тупроқлар ҳамда шўрхоқлардан иборат. Воҳаларда маданий экинлар, мевали ва манзарали дарахтлар, буталар, бегона ўтлар, кумликларда кора саксовул ва оқ саксовул, қандим, черкез, юлгун ўсади. Хилма-хил қушлар, турли калтакесақлар, тулки, бўри, чиябўри яшайди. «Қизил китоб»га киритилган қизил астрагал, фарғона чипор калтакесағи, штраух қурбакабоши, эчкемар учрайди. Аҳолиси, асосан ўзбеклар, шунингдек, қирғиз, тожик, рус, татар, қорақалпоқ ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км²га ўртача 174 киши тўғри келади (2000). Хўжалиги. Ё. т. асосан к. х.га ихтисослашган бўлиб, етакчи тармоғи пахтачиликдир. Сугориладиган ерлар 18,5 минг га, шу жумладан 7,8 минг га пахта, 6,9 минг га донли экинлар, 2 минг гадан зиёд ер емхашак экинлари, 424 га сабзавотполиз экинлари, 924 га мева ва тоқзорлар б-н банд. Ё. т. фермер ва шахей хўжаликлариди 15,6 минг қорамол, 18,6 минг қўй ва эчки, 270 дан зиёд йилқи, 10,5 минг парранда, 600 га яқин асалари уяси бор. Пиллачилик ривожланган. Ё. т.да 2 гишт зди, 5 қурилиштаъмирлаш устахонаси, автокорхона, 910 кичик ва хусусий корхоналар бор. Ё. т.дан Фарғона—Наманган, Қўқон—Андижон автомобиль йўллари ўтган. Ё. т.даги 33 умумий таълим мактаби, 1 коллеж, 2 лицей, спорт мактабида 18,3 минг ўқувчи таълим олмоқда, 35

жамоат кутубхонаси, музей, 10 дорихона, 801 ўринли 8 касалхона, 4 поликлиника, 23 тиббий шохобча мавжуд. Аҳолига 230 савдо шохобчаси хизмат кўрсатмоқда. 1952 й.дан «Марказий Фарғона» туман газ. чиқади (адади 9000).

ЁЗЁВОН ЧЎЛИ — Фарғона водийсининг марказий қисмидаги чўл. Қўқон, Марғилон, Андижон ва Наманган воҳалари б-н ўралган. Шим.дан Сирдарё оқиб ўтади, замини палеозой жинсларидан таркиб топган, ер юзаси тўртламчи давр аллювиал ва пролювиал ётқизиклари б-н қопланган. Рельефи, асосан, текис. Баландапаст кум тепалари, қўллар, шўрхоклар ва ботқоклашган ерлар учрайди. Иклими континентал: ёзи иссиқ ва қурук, киши қисқа, бир оз совук. Июлнинг ўртача траси 25—27°, янв.ники —3°, вегетация даври 220—240 кун. Йиллик ёғин 170—200 мм. Ё. ч.ни ўзлаштириш мақсадида бир қанча канал (Усмон Юсупов номли Катта Фарғона канали, Охунбобоев номли канал ва б.) ва коллекторлар (Ёзёвон, Сарижўга, Сариксув, Қизилтепа, Фарбий Ёзёвон коллекторлари) қазилган. Чўлда янток, камиш, шўра, шувок, юлғун ўсади, канал ҳамда ариқлар бўйига терак, тол, қайрағоч, тут, жийда, чинор, акация ва б. экилган. Ер ости суви 0,5—1,2 м чуқурликда. Қизилтепа массивида ва Жомашўйда ер остидан иссиқ шифобахш сув топишган. Ё. ч. деярли ўзлаштирилган. Чўл орқали Фарғона— Наманган, Марғилон—Қўқон, Қўқон— Шахрихон, Ёзёвон—Бўз, Ёзёвон—Балиқчи автомобиль йўллари ўтган.

«**ЁЗИ БИЛАН ЗЕБО**» — ўзбек халқ достони. Достонда чорвадор Поёндабойнинг қизи Зебо б-н хизматкор Ёзининг ишқий саргузаштлари акс этган. Меҳнат ва муҳаббат, вафо ва садоқат туйғулари, севгида мард, саботли бўлиш, инсон эрки, бахтсаодати учун кураш ғоялари б-н чатишиб кетади. «Ё. б-н 3.» парчалари дехқончилик б-н боғлиқ ишларда меҳнат қўшиқлари сифатида қуйланади. Достон ўзининг халқчил руҳи, ин-

сонпарварлик ғоялари б-н тингловчи ва ўқувчиларга маънавий ва ахлокий завқ бағишлайди. Бу достон парчаларини қуйловчилар ёзигўй, ёзичи, ёзикаш деб аталади. Йигирмадан ортиқ варианты ёзиб олинган. Нисбатан тўла варианты Қодир бахши Раҳимовга тааллуқлидир (1936—86). Достоннинг бир неча нусхалар асосида тайёрланган йиғма варианты нашр қилинган (1962).

ЁЗИШМА СИРЛИГИ — инсоннинг конституциявий ҳуқуқларидан бири. Ё. с. почта ва телеграф орқали барча жўнатмалар (хатлар, телеграммалар, посылкалар, ўтказмалар), телефонда сўзлашув ва б. хабарларнинг дахлсизлигини; ёзишма ва хат-хабарларни очиб кўриш ва улар мазмунини ошкор этиш тақиқланишини билдиради. Ўзбекистонда жиноятчиликка қарши кураш, жамоат тартиботини ва давлат хавфсизлигини таъминлаш мақсадларида қонунда кўзда тутилган ҳоллардагина Ё.с.ни чеклашга йўл қўйилади. ЎзР Конституцияси 27-моддасига биноан, қонун назарда тугган ҳоллардан ва тартибдан ташқари, ҳеч ким ёзишмалар ва телефонда сўзлашувлар сирини ошкор қилиши мумкин эмас.

ЁЗТЕПА, Ёздепе — илк темир даврига оид қишлоқ харобаси (мил. ав. 9—4 а.лар). Туркменистоннинг Мурғоб воҳасида, Байрамали ш.дан 34 км шим. ғарбда жойлашган. Майд. 16 га га яқин. 1954—56 й.ларда проф. В. М. Массон ўрганган. Тепалик устига йирик хом ғиштдан қурилган ҳисор атрофи девор б-н ўраб олинган. Ҳисорнинг жан. қисмидан жамоат биноси — сарой ёхуд ибодатхона қолдиқлари қазиб ўрганилган. Бу ерда усти ёпиқ бир нечта тор хона ҳамда катта, тархи тўртбурчак зал тадқиқ қилинди. Бинонинг шим. томонида ҳовли жойлашган. Ҳисор атрофида 3 уй ва кичик тор куча қолдиғи чиққан. Хоналарнинг бир қисми хўжалик хизматини ўтаган (омборхона, ошхона). Аҳолининг асосий машғулоти суғорма дехқончилик бўлган. Йирик каналлардан иборат ирригация

шоҳобчаси излари аниқланган. Бу каналларнинг ҳар икки томонига далаларни бевосита суғорадиган ариқлар чиқарилган. Хумдон, темир болталар, пичок, ёргучок, игна, бигиз, жез пайконлар топилган. Ё. II даври (мил. ав. 7а.дан) дан бошлаб барча сопол буюмлари (ошхона идишларидан бошқа) кулолчилик чархида тайёрланиб, сирти тиниқ ангоб б-н қопланган. Қозонлар қўлда, кўпол қолипларда тайёрланган. Ё.ликлар хом ғишт (55x25x11 см) дан ишланган кўп хонали уйларда яшашган. Хилма-хил шаклдаги нақшли сопол идишларнинг топилиши Ё.да кулолчилик кенг тараққий этганидан далолат беради. Сопол идишлар, асосан, кулолчилик чархида ва қўлда ишланган. Идишларнинг сиртига тўр, тасмасимон, тўртбурчак, учбурчак шаклида рангли нақш берилган. Бундан ташқари жез ва темирдан қилинган ов ва меҳнат қуроллари, турли тақинчоклар учрайди. Ё.да ўтказилган археологик казишмалар Мурғоб воҳасида деҳқончилик б-н шуғулланган энг қад. ўтроқ қабилаларнинг ҳаёти ҳақида бой маълумотлар берди.

Ад.: Толстов С. П., По следам древнехорезмийской цивилизации, М.—Л., 1948; Массон В. М., Древнеземледельческая культура Маргианы, М.—Л., 1959.

ЁЗУВ — муайян бир тилда қабул этилган ва кишилар ўртасидаги мулоқатга хизмат қиладиган ёзма белгилар ёки тасвирлар тизими. Ё.— кишилик жамияти маданий тараққиётининг том маънодаги ибтидоси, башариятнинг узок ва мураккаб гадрижий такомиле жараёнидаги омилларнинг энг асосийларидан бири. Ё. тилдан анча кейин пайдо бўлган (товуш тили 400—500 минг йиллар илгари юзага келган, Ё.нинг пайдо бўлганига эса 4—5 минг йиллар бўлган). Оғзаки тил (нутқ) нинг замон (вақт) ва макон (масофа) нуктаи назаридан чекланганлиги ва уни бартараф этиш зарурияти Ё.нинг пайдо бўлишига олиб келган. Оғзаки тил талаффуз вақтидагина ва айни пайтда муайян масофадаги (товуш тўлқинлари етиб бориши мумкин бўлган) киши учунгина

мавжуддир. Бошқа шароитларда тилга эҳтиёж пайдо бўлиши б-н инсон даҳоси бу эҳтиёжни қондира олувчи воситаларни кидира бошлаган, натижада белгилар тизимидан иборат Ё. дунёга келган. Ё.нинг пайдо бўлиши ва тараққиёти жамият ривожини, шунингдек, муайян масофадаги кишиларнинг ўзаро алоқа қилиш эҳтиёжини, сиёсий, ҳуқуқий, диний ва эстетик характердаги ахборотларни қайд этиш, сақдаш зарурияти б-н бевосита боғлиқ. Халқларнинг давлат сифатида бирлашуви нутқий алоқа доирасини кенгайтиради ва мураккаблаштиради; и.ч. ва савдо кенгайди; бошқа халқлар ва давлатлар б-н ҳарбий, сиёсий ва б. шартномалар тузилади; қонунлар пайдо бўлади ва мустаҳкамланади; диний қарашлар ва мафқуранинг бошқа турли кўринишлари шаклланади; халқларнинг ўз тарихини билишга бўлган эҳтиёж кучаяди. Буларнинг барчасини фақат оғзаки нутқ воситасида амалга ошириш мумкин эмас. Бу шароитда Ё. заруриятга айланади. Ё. оғзаки тилга нисбатан иккиламча, кўшимча алоқа воситаси бўлсада, унга қараганда кўп афзалликларга эга. Хусусан, тилнинг асосий вазифаси — кишилар ўртасидаги алоқани таъминлашдир. Тилнинг коммуникатив вазифаси Ё. сиз амалга ошиши мумкин эмас. Тилнинг эстетик, гносеологик (дунёни билиш) каби асосий вазифаларини ҳам Ё.сиз тасаввур қилиш қийин. Айниқса, тилнинг инсоният қўлга киритган тажрибабилимларни сақлаш ва авлодларга етказишдан иборат вазифаси бевосита Ё. орқали бажарилади. Кишилик жамияти яратган билим ва тажрибалар, кашфиётлар, сўз санъати дурдоналари ва б. қимматли ахборотларнинг барчабарчаси авлодлардан авлодларга Ё. орқали етиб боради. Тил жамият тарихи б-н қанчалик боғлиқ бўлса, Ё. ҳам шунчалик боғлиқдир. Дастлабки қарашларда Ё.нинг келиб чиқишини илоҳиётга боғлаш учрайди. Бу аслида Ё.нинг тенгсиз имкониятларини тасаввурга сиғдира олмаслик, Ё. магияси («Ёзув сеҳрли қудратга эга» деган ишонч)

оқибатида келиб чиққан жўн тасаввурлар маҳсулидир. Ё. кишилиқ жамиятининг зарурий эҳтиёжи асосида пайдо бўлиб, ривожланиб борган. Бугунги шаклини олгунга қадар узок, ва мураккаб тадрижий таракқиёт йўлини босиб ўтган. Инсон акли Ё.дай мукамал алоқа воситасини кашф қилгунча узок изланган. Энг қад. даврларда дунё халқларининг деярли барчасида кенг тарқалган «эслатувчи» белгилар ана шу изланишларнинг илк кўринишлари эди. Мас, муайян миқдорни ифодалаш учун турли тошлар, чиганоклардан фойдаланилган, таёқлар, дарахтларга ҳар хил иплар боғлаш, тугунлар тугиб қўйиш ва б. воситалар б-н муайян ахборотни эсда сақлаш ёки муайян масофага юборишга ҳаракат қилинган. Ёки бир хабарни узок, масофага етказиш учун тутун, гулхан, барабан овози ва ш.к. қўлланган. Хабарни узок, вақт сақлаш учун рамзий маъно берилган буюмлардан фойдаланилган: кўрғон — мархум кўмилган жой белгиси; славян қабилаларида нонтуз — дўстлик белгиси; трубка — тинчлик, сулҳ белгиси ва б. «Буюмли ёзув» номи б-н юритиладиган бундай ахборот воситаларининг қолдиқлари ҳозирда ҳам баъзан сақланган. Мас, бирор фикрни эсдан чиқариб қўймаслик учун рўмолчанинг учини тугиб қўйиш одатини ёдга олиш мумкин. Расми Ё. (пиктография) Ё. яратиш йўлидаги биринчи қадам бўлган. Расм б-н Ё. ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд, аввало, ҳар иккаласи ҳам кўриш орқали идрок қилинади. Пиктографик ёзувни ибтидоий тасвирий санъат ичиде юзага келган дейиш мумкин. Археолог олимларнинг бундан жуда кўп минг йилликлар илгари инсонлар томонидан чизилган турли расмларнинг мавжудлиги ҳақидаги маълумотлари маълум. Тошларга, суякларга, ғор деворларига ўйиб ишланган хилма-хил ҳайвонларнинг расмлари, умумий мазмунга бирлашувчи тасвирий лавҳалар — буларнинг бари пиктографик Ё.нинг асосларидир. Ана шу ибтидоий тасвирий санъат икки

йўналишда — умуман расмлар ва муайян ахборот воситаси, яъни Ё. сифатида шакллана борган. Буни дунё тилларининг жуда кўпчилигидаги «ёзмок» маъносидаги сўзларнинг этимологиясига эътибор қилганда ҳам билиш мумкин. Бундай сўзларнинг этимологиясида асосий мазмун расм чизиш жараёни б-н боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Мас, қадимги туркий тилларда «ёзмок,» тушунчаси «бит(и)мок» феъли («битик» — ёзув, китоб) б-н ифодаланган. Бу феълнинг ўзаги хитойча «би» (мўйқалам) сўзи б-н алоқадор бўлиб, дастлабки маъноси «ўймок, ўйиб безамок», ундан кейин «ёзмок» демақдир. Славян тиллардаги «писати» (рус. «писать» — «ёзмок,») феълнинг маъноси ҳам дастлаб мўйқаламда расм чизиш б-н боғлиқ бўлган (рус. «живопись» — рангасвир сўзи б-н киёсланг). Бу феълнинг ўзаги лот. «pingere» (расм солмок) сўзи б-н алоқадордир, «писати» феълнинг дастлабки маъноси, кўринадики, «расм солмок», «безамок,»дан иборат бўлган. Готча «melian» (ёзмок) феълнинг дастлабки маъноси ҳам мўйқаламда «расм солмок» бўлиб, бу феъл ҳоз. немис тилида «malen» шаклида ва «расм солмок» маъносида қўлланади. Юнон тилидан кўпгина тилларга ўтган «графика» сўзи ҳам этимологик жиҳатдан ўйиш, тирнаш тушунчаларини ифодалайди. Бу мисоллар Ё.нинг расм б-н бениҳоя боғлиқ эканлигини яққол кўрсатади, Ё. жараёни механикасини ҳам очиб беради. Расмлар ёрдамида муайян фикрахборотни ифодалаш, юбориш мумкин эканлигини одамлар жуда қад. даврларда англаб етганлар. Шунинг учун ҳам расми Ё. (пиктография) дунёдаги мавжуд барча Ё.ларнинг келиб чиқиши учун асос бўлган дейиш мумкин. Пиктографиянинг оғзаки тил б-н боғлиқ бўлмаганлиги унинг турли тил вакиллари томонидан ҳам тушунилаверишини таъмин этган, аммо унда ифодаланган мазмуннинг турлича, ихтиёрий талқин этилишига йўл қўйган, абстракт тушунчаларни бундай Ё. орқали ифода-

лаш деярли мумкин бўлмаган. Давлат тузуми ривожланиб, турли ёзишмаларга ва бу ёзишмаларнинг айнаи бир хил талқин қилинишига бўлган эҳтиёж кучайиб борган сари пиктографик Ё.нинг ожиз томонлари кўпроқ кўзга ташлана бошлаган. Бу ҳол пиктографик Ё.нинг тараққиётига, идеографик ва иероглифик Ё.нинг шаклланишига олиб келган. Расмларнинг соддалашуви, уларнинг ўзлари ифода этган буюмларнинг номига, рамзига айланиши ва астасекин бу рамзларнинг оғзаки тил б-н доимий боғланиши Ё.нинг такомиллашиб боришини белгилаб беради. Ё. белгилари идеографик, иероглифик белгилар сифатида муайян сўзларнинг ифодачиларига айланади, бу Ё. «сўз ёзуви» ёки «логографик ёзув» номи б-н умумлаштирилади. Энг қад. логографик Ё. тизимлари (миср иероглификаси, шумер миҳхатлари, хитой иероглификаси ва б.) мил. ав. 4минг йилликнинг охиридан мил. ав. 2минг йилликларнинг бошларигача бўлган даврда шаклланган. Ҳақиқий маънодаги Ё. тизимлари дастлаб Қад. Шарқда вужудга келган. Ё.нинг кейинги тараққиёт босқичи бўгин Ё.и бўлиб, у мил. ав. 2минг йилликларнинг ўрталарида пайдо бўлган. Тилдаги сузлар сонига қараганда бўгинлар сони анча кам, шунинг учун ҳам бўгин Ё.и логографик Ё.га нисбатан сезиларли даражада оз белгилар тизими б-н иш куради. Мас, деваногари (хинд) Ё. бўгин Ё.идир. Ҳарфтовуш Ё.ининг шаклланиши бутун Ё. тараққиёти тарихида инқилоб бўлган. Бу йўналишдаги илк Ё. финикий ёзувадир. Финикий алифбосининг пайдо бўлиши инсоният учун Ё.ни такомиллаштириш борасида олға қўйилган қадам бўлган. Биринчи марта соф товуш Ё.и, санокли ҳарфлардан иборат мукамал алифбонинг юзага келиши жамиятдаги Ё.ни биладиган кишилар доирасини кенгайтириб юборган. Шунинг учун ҳам финикий ёзуви жуда тезлик б-н бошқа халқлар орасида ҳам тарқалган. Бу жараён мил. ав. 9адан бошланган. Финикияликлар б-н иқтисодий ва маданий алоқада

бўлган қўшни халқлар мазкур Ё. б-н танишиб, тез орада уни ўз тилларига мослаштириб олганлар. Ҳоз. кунда бизга маълум бўлган ҳарфтовуш тизимидаги Ё.ларнинг 4/5 қисмидан кўпроғи финикий ёзувидан келиб чиққан. Нутқни энг кичик бўлақларга — товушларга ажратиб тасаввур қилиш, идрок этиш дастлабки пайтларда у қадар осон иш бўлмаганлиги сабабли ҳарф-товуш Ё. и ёки алифболи Ё.нинг пайдо бўлиши жараёни узокдавом этди. Бунда инсон дастлаб нутқни сўзларга, кейин бўгинларга, ундан кейин эса товушларга ажратиб тасаввур қила олишдай беҳад мураккаб ва узок йўлни босиб ўтган. Тилдаги товушларни алоҳидаалоҳида идрок қилиш товуш Ё.нинг ибтидосидир. Ҳарфтовуш Ё.нинг муҳим афзаллиги унинг кам миқдордаги, яъни 20—30 атрофидаги белгилар бнгина иш кўра олишидир. Ҳарф-товуш Ё.и дунё халқлари орасида жуда тез тарқалган ва бу жараён, асосан, ўзлаштириш, у ёки бу тилнинг хусусиятини ҳисобга олган ҳолда мослаштириш йули б-н бўлган. Ўрта Осиёдаги халқлар, жумладан, ўзбек халқи турли Ё.лардан фойдаланиб келган. Бу Ё.лар авесто, пахлавий, урхуненисей (руник), туркий (уйғур), сўғд, араб, Кирилл, лотин Ё.ларидир. Ё. б-н тил ўзаро чамбарчас боғлиқ. Бирор тилни шу тилнинг Ё.ини ўрганмасдан, ёки аксинча, бирор Ё.ни шу Ё. тегишли бўлган тилни билмасдан ўрганиш мумкин эмас. Аммо Ё. оғзаки тил (нутқ)ни айнан акс эттира олмайди. Зотан, Ё. шундай хусусиятга эга бўлганда, имло кридаларига, талаффуз мезонларига мутлақо эҳтиёж қолмаган бўларди. Юсак такомиллаштирилган алифбодаги бир ҳарф муайян бир товушни ифодалаши, бир товуш муайян бир ҳарф б-н ифодаланиши лозим. Аммо дунёда бундай алифбо йўқ. Ана шундай маънодаги алифбога фин алифбоси бирмунча яқинлашади, лекин барибир тўлиқ эмас. Ҳоз. инглиз, француз ва б. тиллар алифболари бундай мукамалликдан йироқ. Мана шу ҳолат дунё тилларининг барчасида хилма-хил ва жуда

кўплаб график ва имло қоидаларининг ишлаб чиқилишига сабаб бўлган. Ё. б-н тил ўртасида, алифбо ва тилнинг товуш тизими ўртасида бундай фаркли ҳолатларни юзага келтирган сабаблар хилма-хил. Аввало, дунёдаги ҳозирда мавжуд алифболарнинг деярли ҳаммаси ҳам мустақил ва тегишли тил хусусиятларини тўлиқ ҳисобга олган ҳолда яратилган эмас. Кўпчилик халқлар ўз Ё.ларини бошқа тил Ё.ини ўз тилларига имконият даражасида мослаштириш йўли б-н яратганлар. Бу ҳол Ё. ва тил муносабатларида ўз изини қолдирган. Аини пайтда Ё. ва тилнинг тараққиёти бир хил, бирбири б-н тўла мое келадиган жараён эмас. Тилнинг тараққиёти тарихий ва узлуксиз жараён, одамлар тилга атайлаб, онгли равишда бирон-бир ўзгартириш кирита олмайдилар. Тилдаги у ёки бу ўзгариш тадрижий равишда, аста-секин юз беради. Ё. ҳақида эса бундай деб бўлмайди. Одамлар тил хусусиятларига янада мослаштириш учун Ё.га турли узгартишлар киритадилар, ислохотлар қиладилар, бир Ё. тизimini бошқаси б-н алмаштирадилар ва ҳ.к. Мас, ўзбек халқи аерлар давомида араб алифбосидан фойдаланиб келган, 1923—26 й.ларда бу Ё.ни ўзбек тили товуш қурилишини тўлароқ ифодалашга мослаштириш мақсадида бир қатор ҳарфий ўзгартиришлар киритилган. Ўзбекистонда 1929 й.дан лотин Ё.и асосидаги ўзбек алифбосига утилган, 1940 й.дан эса Кирилл Ё.и жорий этилган. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши 1993 й. 2 сент.да «Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш туғрисида»ги қонунини қабул қилди. Бу қонунга ва уни амалга киритиш тартиби ҳақидаги Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши қарорига Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1995 й. 6 майда ўзгаришлар киритадиган қонун қабул қилди. Бу ҳужжатга кўра лотин Ё.ига асосланган янги ўзбек алифбоси 26 та ҳарф ва 3 та ҳарфлар қўшилмасидан иборат. Янги алифбога тўла ўтиш 1996 й.дан

бошланиб, 2005 й.да тугалланиши белги-ланган. Ё. тараққиёти тилнинг табиий тараққиётидан анча орқада юрганлиги учун муайян сўз ёки сўз шаклининг ёзилиши б-н талаффузи айнан мое келавермайди. Бу табиий ва қонуний ҳол бўлиб, Ё. ва оғзаки нутқ ўртасидаги бундай номувофикликларни имло қоидалари тартибга солиб туради. Дунёдаги алифболарнинг ҳаммасида ҳам ҳарфлар сони тегишли тилдаги товушлар (фонемалар) сонидан сезиларли даражада кам. Табиийки, бу ҳол Ё.ни ўзлаштиришни осонлаштиради. Шунинг учун ҳам алифболардаги асосий тамойил ундаги ҳарфлар сонини қупайтириш эмас. Алифбо Ё.нинг асосини ташкил этади. Тиниш белгилари ва б. ёзма белгилар ҳам Ё.нинг унсурлари ҳисобланади.

Ад.: Фридрих И., История письма, М., 1979; Гельб И. Е., Опыт изучения письма. Основы грамматиологии, М., 1982; Истрин В. А., Возникновение и развитие письма, М., 1965; Махмудов Н., Ёзув тарихидан қисқача луғатмаълумотнома, Т., 1990.

Низомиддин Махмудов.

ЁЗУВ МАШИНКАСИ, ҳарф босиш машинаси — ҳарф, рақам ва б. белгиларнинг стандарт тасвирларини қоғозга навбатманавбат тушириб, матн, жадвал ва б.ни босиш учун мўлжалланган қурилма. Клавиатурали босиш механизми Ё. м.нинг асосий элементи ҳисобланади. Клавиатура учларига босиладиган белгилар (ҳарф, рақам ва б.)нинг бўртма тасвири туширилган ричагга ёки учларида босиш белгилари жойлаштирилган сегментли (дискли) шрифт элтгичларга бирлаштирилган. Бундан ташқари, Ё. м.га валикли қаретка, қареткани ҳаракатлантириш механизми, лента тортиш механизми, қареткани босиш механизмига нисбатан автоматик ўрнатадиган табулятор қиради. Босиш механизмини ҳаракатлантириш усулига кўра, Ё. м. механик ва электр хилларга; вазифасига кўра, қўлда олиб юриладиган (портатив), идорада ишлатиладиган ва махсус

хилларга бўлинади. Компьютерлар пайдо бўлгандан сўнг Ё. м.га эҳтиёж бир оз сусайди. Ё. м.ни яратишга уриниш 16а. да бошланган, биринчи патентни инглиз ихтирочиси Г. Милл 1714 й.да олган, 19а. охирларига келиб оммавий тарзда ишлаб чиқарила бошланган (АҚШ).

ЎЙ — 1) математикада — эгри чизиқ ёки айлананинг исталган икки нуқтаси орасидаги қисми. Мас, айлана ўйи. Бир айланада ёки бирбирига тенг икки айланада тенг Ё.ларга тенг ватарлар мое келади ва, аксинча, каттароқ Ё.га каттароқ ватар тўғри келади; 2) кад. уруш ва ов қуроли, камалак. Ҳозир ундан спорт мақсадларида фойдаланилади; 3) ёмгир томчиларида ёруғликнинг синиши, қайтиши ва дифракцияси туфайли осмонда ҳосил бўладиган ярим дойра шаклидаги рангбаранг камалак.

ЎЙПЕЧИ—металлваб. материалларни эритиш учун электр ўйи иссиқлигидан фойдаланиладиган электр печи. Биринчи марта 1898—1901 й.ларда Францияда П. Эру, Италияда Э. Стассанолар саноатда қўллашган. Қиздириш усулига кўра, бевосита ва билвосита қиздириладиган ҳамда ўйи берк печларга бўлинади. Бевосита (тўғридантўғри) қиздириладиган Ё. п.да ей электродлар ва қиздириладиган жисм орасида ёнади (раем, а). Билвосита қиздириладиган Ё. п.да ей электродлар орасида, қиздириладиган материаллардан бир оз нарида ёнади; бунда иссиқлик ўйдан нурланиш орқали узатилади (раем, б). Ўйи берк печларда ей электродларни қуршаб олган қаттиқ шихта қатламлари остида ёнади (раем, в); бунда шихта ўйдан ажралиб чиқадиган иссиқдик бн, шунингдек, шихтадан ток ўтаётганда ҳосил бўладиган жоул иссиқлик б-н қизийди. Бевосита қиздириладиган Ё. п. кенг тарқалган бўлиб, унда кўпинча пўлат эритилади. Ўйи берк печларда рангли металллар, ферроқотишмалар, электр корундлар ва б. эритилади. Бевосита қиздириладиган Ё. п.нинг ҳажми 360—400 т бўлиб, металл ва шлакни юклаш ёки бўшатиш вақтида оғдирилади. Булардан

ташқари электроди сарф қилинадиган (қайта эритиладиган металлдан тайёрланади) ва электроди сарф қилинмайдиган (вольфрам ёки графитдан тайёрланади) вакуумли Ё. п. бор. Бундай печлар металл ва қотишмаларни вакуумёй ёрдамида қайта эритишда қўлланилади.

ЎЙ РАЗРЯД — электродлар орасида (газларда) рўй берадиган электр разряд. Кумир ёки металл электродлар орасида ҳосил бўладиган вольтга ўйи Ё. р.га мисол бўлиши мумкин. Иккита кумир электрод орасида ҳавода Ё. р. содир бўлаётганини биринчи марта 1802 й.да рус олими В. В. Петров ва ундан мустасно 1808 й.да хинд олими Г. Девиляр кузатишган. Электр манбаига уланган иккита кумир электрод бирбирига яқинлаштирилганда чўғланади ва катоддан электронлар чиқа бошлайди. Электродлар бирбиридан узоқлаштирилганда улар орасида ёркин ўй ҳосил бўлади. Электродлар (асосан, катод)нинг траси 3000—3600 К га етади. Газ босими 20 атм га етганда ўй траси 6000 К га яқинлашади. Ўйнинг юқори траси туфайли ионланиш рўй беради. Шунинг учун электродлар орасида яхши электр ўтказувчанлик пайдо бўлади. Бундан ташқари, электрон эмиссия туфайли катодга яқин соҳа қаршилиги кичик бўлади. Булар кичик кучланишда ҳам электродлар орасида Ё. р. юз беришига сабаб булади. Электродлар жуда (бир неча см гача) яқинлашганда Ё. р. кучланиши 40—50 В га етади. Ё. р.дан электротехника, электр пайвандлаш, ўй иечларида металл эритишда, газ разрядли ёруғлик манбаида, плазматронлар, люминесцент лампалар, газотрон ва б.да фойдаланилади.

ЎЙИЛМА КОНУС — текисликка ёки водийларнинг кенгроқ қисмига оқар сувлар келтирган жинсларнинг тупланишидан ҳосил бўлган ярим конус кўринишидаги бир оз қабарик рельеф. Ё. к. хар хил катталиқдаги тоғ жинсларидан иборат булади. Тупроклари ёш, усимликлари сийрак, майдони бир неча 10 м2 дан ўнлаб км2 гача етиши мумкин. Ё. к.

Ўзбекистонда тоғ этакларидаги текисликларда, водийларда кўп учрайди.

ЎЙЛУВЧАНЛИК — қаттиқ жисмлар (мас, металл ва қотишмалар)нинг механик кучланиш ва узгармас (статик) нагрузка (юк, куч) таъсирида секинаста узлуксиз пластик деформацияланиши (қ. Деформация). Ё. ходисаси бир неча юз йиллар олдин сезилган. Бироқ металл ва қотишмалар, резина, шишаларнинг Ё. хоссалари 1940 й.лардан бошлаб изчил равишда текширила бошланган. Техниканинг ривожланиши б-н юқори тра ва нагрузкада ишлайдиган машина деталлари (буғ ва газ турбиналари, реактив двигателлар ва ракеталарнинг диск ва кураклари)нинг Ё. хоссалари аниқланган. Натижада бу деталларни махсус конструкцион материаллар (оловбардош қотишмалар)дан тайёрлашга тўғри келди. Ё. фақат юқори тралардагина эмас, балки паст траларда ҳам вужудга келади. Мас, кадмийда — 269° да, темирда — 169° да Ё. сезилади. Суюқданиш траси паст бўлган металлар (кўрғошин, алюминий), бетон, ёғоч, резина, каучук, пластмассаларда Ё.ни хона трасида ҳам кузатиш мумкин. Бетонга хос Ё. унинг канчалик янгилигига боғлиқ бўлади. Металл ва қотишмалардаги Ё.ни чўзиш, бураш ва эгиш усули б-н аниқлаш мумкин. Булардан энг кенг тарқалгани чўзиш усулидир. Бунда синаладиган металлдан намуна тайёрланади ва унинг икки учини қисқичларга маҳкамлаб, печга киритилади ва зарур трагача қиздирилади. Намунага узгармас нагрузка узоқ таъсир этирилади. Тра термоэлектрик пирометр бн, деформация эса махсус асбоб б-н улчанади. Ўзгармас нагрузка қанча кичик бўлса, Ё. шунча секин боради ва намуна шунча узоқ, вақтга чидайди. Металл ва қотишмаларнинг узоқ давом этадиган ўзгармас нагрузкага қаршилик кўрсатиш хоссаси унинг Ё. чегараси деб аталади. Металларнинг юқори традаги механик хоссалари уларнинг Ё. чегараларига боғлиқ. Машиналарнинг юқори трада механик нагрузкаларда ишлайдиган де-

таллари учун Ё.нинг аҳамияти катта.

ЎЙИҚ — Урал дарёсининг 1775 й.гача бўлган номи (дарё кенг ўзанда ёйилиб оққанлиги учун шундай ном б-н аталган деган тахмин бор).

ЎЙИҚ ГУЛ — қоракўл терисининг жингалаксиз, силлиқ жунли қисми. Бу хилдаги гуллар ялоқ ёки ясси гул деб ҳам юритилади (қ. Қоракўл).

ЎЙМА — ўклоғи ёки жўва б-н ёйилган ошхамир. Дойра шаклида бўлиб, диаметри 10 см дан (манти учун) то 1 м гача (угра кешиш учун), қалинлиги эса тайёрланадиган таомнинг турига қараб 1, 2, 3 мм гача бўлади. Ё. угра, манти, чучвара, сомса каби таомлар тайёрлашда ишлатилади.

ЎЙСИМОН ПАРДА (iris), рангдор пар да — кўз сокқаси томирли пардасининг олд қисми; киприюш танадан бошланади. Рангдор парда олдинда қорачик тешигида тугайди, унинг олдинги юзаси кўз сокқасининг олдинги бўшлиғига, орқа юзаси кўз гавҳари бўшлиғига қараган. Ё. п. рангли бўлиб, мугуз (шоҳ) парда орқали кўриниб туради. Парда таркибидаги пигментлар миқдорига қараб кўз ҳар хил рангли (қора, жигарранг, кўк ва х.к.) бўлиб товланади, пигмент бўлмаган рангдор парда кизил бўлиб кўринади. Кўз қорачиғи кирраларида айланасига жойлашган мускул қисқариб, қорачикни торайтирса, узунасига жойлашган мускул кенгайтиради. Ё. п.нинг орқасида тиниқ, икки томони қаварик линза — кўз гавҳари бор.

ЎЛ — от, хачир, эшак, шунингдек, ёввойи кўчқор, бўри, арслон сингари ҳайвонларнинг бўйнидан чиқадиган узун қил тутамлари.

ЎЛЛАНМА МЕХНАТ — ёлланма ходимлар меҳнати. Ё.м. бозор иқтисодиётида амал қиладиган меҳнат бозориаа олдисотди қилинадиган асосий товар ҳисобланади. Иш берувчилар (гадбиркор, корхона, ташкилот) ва иш кучи эгаси (ёлланувчи) ўртасида маълум муддатга ёки аниқ бир ишни бажариш учун меҳнат шароитлари ва тўланадиган ҳақ

тўғрисида ёзма равишда шартнома тузилади. Бундай шартнома вақтинча — синов муддати бн, маълум бир даврга ёки муддати белгиланмасдан (умрбод) тузилиши мумкин. Томонларнинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари, меҳнатга ҳақ тўлаш ва меҳнатни ташкил этиш шароитлари меҳнат қонунларига мувофиқ ўзаро келишган ҳолда ҳал этилади. Шартномада меҳнатни қўшимча рағбатлантириш мақсадида ҳар хил имтиёзлар берилиши мумкин. Ўзбекистон Республикасида Ё.м. ва умуман меҳнатга оид муносабатлар 1996 й. 1 апр.дан амалга киритилган Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси (1995.21.12) ва б. меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатлари, жамоа шартномалари ва б. меъёрий ҳужжатлар б-н тартибга солинади.

ЁЛЛАНМА ҚЎШИНЛАР - давлатлар, шаҳарлар, айрим бадавлат мулкдорлар томонидан ёлланган профессионал жангчилардан тузилган қўшинлар. Қад. Миср, Эрон ва б. давлатларда кенг қўлланилган; 15—18 а.ларда Ғарбий Европадаги қуроли кучларнинг асосини ташкил этган. Мас, Етми йиллик уруш даврида Фридрих II қўшинининг ярмидан кўпроги чет элликлардан иборат бўлган. Ҳоз. бир қатор давлатлар (АҚШ, Буюк Британия ва б.) да қуроли кучлар таркибини Ё. қ. асосида тўлдириш тизими тикланган.

ЁЛҒОН ХАБАР БЕРИШ -жиноят тўғрисида била туриб, ёлғон хабар бериш. Ё.х.б. одил судловни тўғри юриштишга путур етказиши, тергов органлари ёки суд фаолиятини нотўғри йўлга солиб, ишнинг чигаллаштириб юборилишига сабаб бўлиши мумкин. Жиноят; ҳақида била туриб Ё.х.б.нинг ўзи б-н жиноят тугалланган ҳисобланади ва бунда бирон-бир оқибатнинг келиб чиққанлиги ва чиқмаганлиги аҳамиятсиздир. Ўзбекистон Республикаси ЖКга кўра, 16 ёшга тўлган ҳар қандай шахс шу жиноят субъекти бўлиши мумкин. Ёлғон хабар берган шахс энг кам ойлик иш ҳақининг 25 бараваридан 50 бараваригача миқдор-

да жарима ёки 3 й. гача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд 6 ойгача қамоқ б-н жазоланади. Ё.х.б. сунъий айблов далилларини вужудга келтирган; ғаразгўйлик ниятларида қилинган; уюшган гуруҳ манфаатларини кўзлаган бўлса жазо кучайтирилади. Ё.х.б. оғир оқибатларга сабаб бўлса айбдорга нисбатан янада оғирроқ жазо қўлланилади.

ЁМ, жом (мўғулча — йўл) — чопарлар, йўловчилар қўнадиган ва от алмаштирадиган жой, бекат. Ё. да доим отлар шай туриб, бир қанча киши хизмат қилган. 13а.да ташкил этилган. Ё. хизматчиси ёмчи деб аталган (русча ямщик шундан олинган).

ЁМБИ (хитойча «Юань бао» — бойлик тўплашнинг бошланиши) — қуйма олтин ва қуйма қумуш бўлаги. Хитойда биринчи пуллар мил. ав. 7а.да пайдо бўлган; улар қумушдан эмас, балки мис (ёки бронза)дан қуйиб тайёрланган. Бу пулларнинг қиймати жуда паст бўлиб, бир мисқол (3,7 г) қумушга 1000, қатто 2000 дона мис (бронза) пул алмаштирилган. Бу пулларнинг оғирлиги ярим пуд келган, 10—20 минг мис (бронза) пулларни ҳамёнда эмас, балки отаравада ташишга мажбур бўлинган. Мил. 7—10а.ларга келиб «Буюк ипак йўли» бўйлаб халқаро савдосотиқ ривожланган даврда Хитойда халқаро валюта (олтин ва қумуш) пуллар ўрнида қуйма Ё.лардан фойдаланилган. Ё. пул эмас, балки йирик савдосотикларда тўлов ва бойлик жамғариш воситаси бўлган. Ё.ларнинг вазни бир хил эмас, балки 5 г дан 2000 г гача бўлиб, савдо муомаласида уларни тарозидан тортиб олинган. Ё.ларнинг катталари «Туя туёк», «От туёк» деб аталган, нисбатан кичиклари «Кўй туёк», 1885 йил Хитойда чиқарилган ёмби. «Эчки туёк», ундан кичиклари эса «Чучвара кулок» деб юритилган. Соф қумушдан тайёрланганлигини тасдиқлаш учун давлат томонидан чиқарилган Ё.ларга хитой императори ўз тамғасини босган. Агар Ё.ларни шахслар чиқарган бўлса, унинг софлигини шахар ва туман ҳокимлари тасдиқлаб, ўз

тамғасини босган. Шу б-н бирга, кумуш Ё.ни тайёрлаган шахс ва фирмалар ҳам ўз тамғасини босиб кафолат берган. Ё.лар 19а. охиригача Марказий Осиё ва Хитой савдо муомаласида кенг юритилган. Ўзбекистон Республикаси олтин конларидан казиб олинадиган олтинлар махсус колипларга қуйилиб, Ё. ҳолига келтирилади. Унинг оғирлиги 12 кг.

ЁМОН ЖАРОҲАТ, -Боровский касаллиги, Тошкент яраси, Кўкон яраси — лейшманиознинг бир хили, тери лейшманиози. Инфекцияни тарқатувчи искабтопарлар бор жойда — Европанинг Ўрта денгиз бўйидаги мамлакатларида, Шим. Африкада. Кичик ва Жан. Осиё мамлакатларида, шунингдек, Туркменистон, Тожикистон ва Ўзбекистонда учрайди. Лейшмания юққан искабтопар баданни чакиб, ғудда (дўмбоғча) қилади, кейин бу ғудда ярага айланади. Ё.ж.нинг икки хили учрайди: 1) шаҳарга хос хили (куруқ хили, Ашхобод яраси) — яширин даври 6—8 ой, касаллик 8—12 ой (баъзан ортик) давом этади; инфекция бемордан тарқалади; 2) чўлга ёки қишлоқда хос хили (хўл хили, Пенди яраси) — яширин даври 10—12 кун, касаллик 2—4 ой давом этади. Инфекция лейшмания юққан кемирувчи ҳайвонлар (кум сичқон, юмронқозик ва б.) дан, шунингдек, касал кишилардан тарқалади. Ё. ж. бўлиб ўтган организмда мустахамка иммунитет вужудга келади. Ё. ж. ғуддалигида даволанмаса, яра битгач, ўрни чандик бўлиб қолади. Олдини олиш. Уйжой агрофидаги кемирувчилар, уларнинг уяси ва искабтопарларни йўқотиш, пашшахона тутиш, репеллентлар (ҳашаротлардан сақланиш учун баданнинг очиқ жойларига суртилдиган ва кийимбошларга пурқаладиган кимёвий моддалар)дан фойдаланиш тавсия этилади. Ё. ж. тарқалган жойга кўчиб келувчилар эҳтиётдан эмланади, натижада Ё. ж.нинг шаҳар ва қишлоқхилига қарши иммунитет тез вужудга келади. Ё. ж. ҳозир деярли йўқотилган.

ЁМОН ҚАШҚИРТОВ Марказий Қизилқумдаги тоғ. Бўкантов тоғларининг

жан.шарқий қисмида жойлашган. Энг баланд жойи 578 м, уз. 14—15 км, жан. ғарбдан шим.шарққа томон йўналган. Тоғ жан.ғарбга, Мингбулоқ ботиғи томон пасайиб боради. Марказий қисми баланд, бу жойда ён бағирлари анча тик ва ўйдимчукур, туб жинслар ер юзасига чикиб қолган, киррали, турли эрозия ва нураш жараёнлари вужудга келган. Бошқа жойларида туб жинслар усти нураган жинслар б-н қопланган. Ж. қ. палеозойнинг кристалли жинслари (сланец, оҳактош, конгломерат, кумтош ва б.)дан ташкил топган. Бўз кўнғир тупроқларда сийрак ҳолда биюргун, боялич, шувок ўсади.

ЁМОНЛИК — қ. Яхшилик ва ёмонлик.

ЁМОНСОЙ — Қорақалпоғистон Республикаси Эллиққалъа туманидаги сой кўринишидаги кўл. Ё.нинг асосий ҳавзаси Амударёнинг ўнг тармоғи — Кўқдарёнинг тугаш жойидан 10 км шарқда. Майдони (сувга тўлган пайтда 168 га) ва сув ҳажми ўзғариб туради. Кўп қисмини қамиш ва кўга босган, саёз. Ё.га Амударёдан тошган сувлар ва экин майдонларининг сизот сувлари қуйилади.

ЁМОНТОВ — Марказий Қизилқумдаги тоғ. Қозоктов тоғининг жан.ида жойлашган. Энг баланд жойи 340 м. Шим.ғарбдан жанг. шарққа йўналган. Уз. 8—10 км. Жан.ғарбий ён бағирлари қияроқ, зинапоясимон пасайиб пролювиал шлейфга туташган. Шим.ғарбий ён бағирлари тикроқ ва қуруқ сойлар б-н ўйилган. Ё.т. кристалли палеозой, бўр ва палеоген даврларининг чўкинди жинсларидан ташкил топган. Шим.ғарбий ён бағирлари айрим жойларда эол кумлари б-н банд. Бўзкўнғир тупроқларда биюргун, кейреук, шувок боялич усади. Яйлов сифатида фойдаланилади.

ЁМОНТОВ ТОҒИ — Марказий Қизилқумдаги тоғ. Томдитов тоғларининг энг чекка жан.ғарбида жойлашган. Энг баланд жойи 506 м (Сизтов чўққиси). Ё.т.нинг сувайирғич қисми

кескин кўтарилган. Жан.ғарбдан шим. шарққа йўналган. Ён бағирларида курук сой ва ўзан кўп. Ё.т.нинг чўққиси куйи палеозойнинг туб жинсларидан иборат, қолган жойлар нураган жинслар б-н қопланган. Этакларида бўр ва палеогеннинг чўқинди жинслари (гил, алевролит, кум ва б.) кенг тарқалган. Бўз, қўнғир тупроқларда шувок, кейреук, биюргун, изен ва б. ксерофитлар ўсади. Ён бағирларидан қорақўл қўйлари боқишда фойдаланилади.

ЁМОНҚУМ ЧЎЛИ Марказий Қизилқумдаги чўл. Томдитов б-н Бўкантов тоғлари оралиғида жойлашган. Ғарбда Мингбулоқ, шарқда Мўлали ботиклари б-н чегарадош. Энг баланд жойи шарқда 303 м, ғарбида 169 м. Кўзанақли (чук. 5—8 м), дўнг (бал. 4—6 м) ва марзали қум (бал. 6—9 м) шакллари учрайди, қудуқлар атрофида барханли қумлар вужудга келган. Мингбулоқ ботиғи яқинида рельеф сатҳи пасайиб, қумли қоплам қалинлиги камайиб боради, баъзан туб жинслар юзаси очилиб қолган, айрим жойларда кичик ботиклар учрайди. Ё.ч.да Тубелек (бал. 258 м), Тулятош (268 м), Қоратепа (141 м), Дарвоза (248 м) каби тепалар мавжуд бўлиб, улар бур, палеоген, баъзан неогеннинг чўқинди жинсларидан тузилган, жан. ён бағирлари тик ва курук ўзанлар б-н парчаланган. Қумликда чўл ўсимликларидан черкез, оқсаксовул, жузгун, куёнсуяк, селин, исирик, эфемерлар (қўнғирбош, ранг, коврак ва б.), шўрхоқларда бир йиллик шўралар (баликқўз, қорашўра ва кизилшўра), юлғун, қорабароқ, кермак ва б. тарқалган. Ййлов сифатида фойдаланилади. Ё.ч.ни Зарафшон—Учкудукт.й. ва автомобиль йўллари кесиб ўтган.

ЁМҒИР — булутлардан диаметри 0,5 мм дан 6—7 мм гача бўлган сув томчилари ҳолида ёғадиган ёғин. Қоплама булутли Ё. ҳамда жала Ё.га бўлинади (к. Атмосфера ёғинлари, Жала). Ўрта Осиёнинг текислик ва тоғ олди ҳудудларида Ё. йил давомида кузатилади; ёмғирли кунлар сони қорли кунлар сонига кара-

ганда 2—3 марта ортиқ. Ё. март—апр. ойларида энг кўп, июль—авг.да эса энг кам ёғади. Ўрта Осиёда Ё.ли кунлар сони ўрта ҳисобда бир йилда 30—40 кунни ташкил қилади. Жойнинг баландлик ортиб бориши б-н (тоққа яқинлашган сари) Ё.ли кунлар сони 50—60 кунга етади. Чўл ҳудудларида, Фарғона водийси (сойлиги)нинг ғарбий ва марказий қисмида йиллик Ё. микдори энг кам. Мас, Орол денгизининг жан.даги баъзи жойларда ўртача йиллик ёғин микдори 80—90 мм. Нам ҳаво оқими йўналишига қулай жойлашган тоғ олди ва водийлар (2000 м бал. гача булган зона)да, айниқса, жан.ғарбга қараган водийларда Ё. катта жадаллик б-н ёғади. Апр. ва май ойларида мўътадил ёғиб турадиган булутли Ё. тупроқда нам захирасининг кўпайишига ёрдам беради, экинларнинг ялпи кўкаришига қулай шароит тўғдиради. Тупроқ ва ҳаво траси пасайган шароитларда қоплама булутли Ё. униб чикқан айрим экинлар, мас, ғўзада иядиз чириши, гоммоз касалликларининг авж олишига сабаб бўлади. Қисқа муддатли момақалдирок б-н апр.— май ойларида ёғадиган Ё.лар (суткалик ёғин микдори 10 мм дан ортиқ) тупроқ юза қатламини тигизлаб, қатқалоқ ҳосил қилади.

Ҳамидулла Абдуллаев.

ЁМҒИР ЧУВАЛЧАНЛАРИ, ер чувалчанглари — кам тукли ҳалқалилар синфига мансуб чувалчанглар бир неча оиласининг умумий номи. Танасининг узунлиги бир неча см дан тропик турлари 2,5 м гача. Ўзбекистонда учрайдиган турлари 15—20 см дан ошмайди. Танасидаги ҳалқасида сони 80 дан 450 гача. Ҳар бир ҳалқасида 4 жуфтдан ёки ундан кўпроқ тук бор. Туклар Ё.ч. ўрмалаганида таянч бўлади. Махсус сезги органлари ривожланмаган, бироқ терисида жуда кўп сезгир хужайралари бор. Териси орқали нафас олади. Қон айланиш системаси туташ, юраги бўлмайди. Қони қизил, унинг таркибида гемоглобин бор. Нерв системаси битта ҳалқум усти нерв тугунидан ва қорин нерв занжирини

ҳосил қилувчи бирмунча майда қорин нерв тугунларидан иборат. Чирietàтан органик қолдиклар б-н озикланади. Тупрокда яшайди, ёмғирдан сўнг тупрок юзасига чиққанлиги сабабли «Ё.ч.» номини олган. Гермафродит, тухумини пиллага кўяди. Ё. ч. ин қазиб тупрокни юмшатади, унинг чуқур қатламларига ҳаво ўтиши ва сув шимилишига имкон беради; тупрок қатламларини аралаштиради; ўсимлик қолдиклари чиришини тезлаштиради; тупрокни гумусга бойитиб, унумдор қилади. Ё. ч. аралашўрмон, ўрмончўл ва қора тупрокли нам иклимли минтақаларда айниқса кўп (1 м² тупрокда 300 дан ортиқ) бўлади. Ё. ч. Ўрта Осиё минтақасида асосан ариқлар яқинида, суғориладиган нам тупрокли ерларда учрайди. Ё. ч.нинг 1500 га яқин, жумладан Ўзбекистонда 20 дан ортиқ тури маълум. Суғориладиган ерларда *Nicodrilus caliginosus*, *Oxtoleasium lacteum* кенг тарқалган. Айрим Ё. ч. биологик гумус олиш мақсадида кўпайтирилади.

ЁМҒИР ЎЛЧАГИЧ атмосфера ёгинлари (шу жумладан, ёмғир) миқдорини ўлчаш учун мўлжалланган асбоб (қ. Ёғин ўлчагич).

ЁМҒИРЛАТИБ СУҒОРИШ қ.х. экинларига сувни ёмғир шаклида бериш усули; сунъий ёмғир ҳосил қилишда кўчма ёки кўчмас ёмғирлатиш машиналари ва қурилмалари ишлатилади. Ё.с. бўйича тадқиқотлар бир неча мамлакатларда 19а.да ўтказилган, 20а. бошларидан и.ч.да қўлланила бошлади. Кўпгина чет мамлакатларда (АҚШ, Италия, Германия, Венгрия, Болгария., Чехия ва б.) Ё.с. кенг миқёсда қўлланилади. Қозоғистонда ва Қирғизистонда экин майдонларининг катта қисми шу усулда суғорилади. Ё.с. айниқса намланиш беқарор бўлган майдонларда сабзавот, емхашак, ғалла, техника экинлари, мева ва резаворлар етиштиришда кўп қўлланилади. Суғорма деҳқончилик зонасида чучук ва қисман минераллашган грунт сувлари ер юзасига яқин жойлашган ўтлоқи ва бўзўтлоқи тупрокларда ҳамда сув ўтказиш

қобилияти юқори бўлган тупрокларда Ё.с. қўлланилади. Эгатлар орқали ёки тупрок сиртидан суғоришнинг бошқа турларига қараганда Ё.с. қатор афзалликларга эга: ўсимлик ривожини учун қулай шароит яратади, фақат тупрок намини оширибгина қолмай, қавонинг ер юзасига ёндош қатламида ҳам намликни кўпайтиради, ҳаво ҳароратини пасайтириб, буғланиш ва ўсимлик транспирацияси сарфини камайтиради. Ё. с ўсимликдаги чангни ювиб, уларнинг нафас олишини, органик моддалар тўпланишини кучайтиради, ўсимлик ривожланишини яхшилайтиди, барча физиологик жараёнларни фаоллаштиради. Ё.с. рельефи мураккаб ҳамда сув ўтказувчанлиги юқори бўлган жинсларда жойлашган ерларда, тупрок қатлами юпқа жойларда, сувни оқизиб суғориш катта ҳажмдаги тупрок текислаш ишларини талаб этадиган ёки сув филтрацияси сарфи катта бўлган далаларда ўсимлик учун қулай намликни сақлашга имконият яратади. Ё.с.да муваққат суғориш шохобчаларига эҳтиёж қолмайди, натижада ер майдонида тўлароқ фойдаланилади. Ё.с.да оқизиб суғоришга нисбатан грунт сувлари ер юзасига яқин (1—2 м) чуқурликда жойлашган ўтлоқи тупрокларда суғориш нормаси 1,5—2,0 марта, типик сур тупрокларда 15—20% га камайтирилади. Ё.с. сувни сарфлашда тежамкорлик таъминлаш б-н бирга сув б-н бирга ўғит беришга имкон беради, меҳнат унумдорлигини оширади. ДДАЮОМ маркали битта ёмғирлатиш машинаси суткасига 8—10 га ерни суғориб, 12—15 сувчининг ишини бажаради. Ё.с.ни галла—ғўза—беда алмашлаб экиш комплексига кирувчи беда, жўхори, суданўт ва ш.к. ўсимликлар экилган майдонларда ҳам қўллаш мумкин. Ё.с. самараси асосан сув томчиларининг жадаллиги ва ўлчамларига боғлиқ. Томчилар диаметри 1,5—2,0 мм атрофида, ёмғир жадаллиги тупрокнинг сув ўтказиш қобилиятидан кичик бўлганда суғоришда яхши сифатга эришиш мумкин. Муайян шароит учун бу кўрсаткичлар, одатда, тажриба йўли

б-н аниқланади. Механик таркиби оғир бўлган (мас, типик сур) тупроқ шароитида ёмғир тезлиги мин.га 0,1 дан 0,2 мм гача, ўтлокиаллювиал, ўтлокиботқоқи тупроқларда 0,25—0,3 мм, ўрта ва енгил тупроқларда 0,3—0,4 мм ни ташкил этади. Суғориладиган майдонда сувнинг бир текис тарқалишини, кўлоб ва оқим ҳосил бўлмаслигини таъминлаш лозим. Ё.с. учун даре, канал ва б. сув манбаларидан фойдаланиш мумкин. Сув келтиргич (каналлар, доимий сув қувурлари) ва тарқатгич (очик, ёпиқ ва аралаш) тармоқлари орқали суғориладиган участкадаги ёмғирлатиш машиналари ва қурилмаларига берилади. Ё. с. усули қўлланилганда сув келтиргич ва тарқатгич тармоқларни жойлаштиришда суғориладиган участка шакли мумкин қадар тўғри бурчакли бўлиши, унинг кенлиги ёмғирлатиш машинасининг қаноти узунлигидан 2 марта катта бўлиши керак. Ариқ ва сув қувурлари бирбирига параллел жойлаштирилади.

Ад.: Саттаров Ф.М., Меднис М. Н., Состояния и перспективы механизации и автоматизации полива хлопчатника, Т., 1976; Ахмедов Х. А., Суғориш мелиорацияси, Т., 1977.

Машариф Боқиев.

ЁМҒИРЛАТИШ МАШИНАЛАРИ ВА ҚУРИЛМАЛАРИ — қ. х. экинларини сунъий (ёмғирлатиб) суғориш агрегатлари. Ёмғирлатиш машиналари далада тракторларга ўрнатиб ишлатилади ёки гидравлик юритмали ўз таянчларида ҳаракатланади. Ёмғирлатиш қурилмалари ёмғирлатиш машиналаридан мустақил ҳаракат қила олмаслиги (муқимлиги) б-н фарқ қилади. Асосий иш органлари пуркагич (учлик) ва ёмғирлатиш аппаратларидан иборат (расмга қ.). Босим кучи ва сув сарфига кўра, Ё.м. ва қ. яқинга отар (сув 5—8 м узокликка отилади), ўртача масофага (15—35 м) отар ва узокқа (40—80 м га) отар хилларга; ишлаш тарзига кўра, пози 1. Ёмғирлатиш машиналари ва қурилмаларининг иш органлари: а— яқинга отар дефлекторли учлик

(/—дефлектор, 2— воронка); б— узокқа отар ёмғирлатиш аппарати (/—стволлар; 2— сопло; 3— айланувчи таянчлар; 4— қувур; 5—қанотча). 2. Ҳаракатланувчи яқинга отар ёмғирлатиш машинаси. 3. Позицион яқинга отар ёмғирлатиш машинаси. циюн ва ҳаракатланувчи хилларга бўлинади. Позицион Ё.м.к. гидратли тақсимлаш қувурлари ва яқинга отар учликлари ёки ўртача масофага отар аппаратлари бўлган иккита ёмғирлатиш қанотларидан иборат. Бир қаноти ишлаётганда иккинчиси бошқа вазият (позиция) га ўрнатилади. Ҳаракатланувчи ва Ё. м. ва қ. тракторга ўрнатиш яқинга отар учликли, икки консолли фермадан иборат. Пуркаш (ёмғирлатиш) учун мулжалланган сув ариқлардан марказдан қочма насослар ёрдамида олинади.

ЁМҒУРЧИ — 1) нўғай мирзаси; 1481 й. шайбонийлардан Ибобхон б-н бирга Катта Ўрда хони Аҳмадга қарши курашда қатнашган. 1487 й. Ё. Иван 111 Васильевичдан Қозон хонлиги тахтидан ағдарилган Алихонни рус тутқунлигидан озод этишни сўраган. 1500 й. Қозон хони, русларнинг вассали Абдуллатифга қарши кураши чоғида Қозонни қамал қилган; 2) Астрахон (Аштархон) хони (1547—54). Иван IV Васильевич (Иван IV Грозный) 1554 й. Астрахон хонлигига қарши юриши чоғида тахтдан туширилган. Ё. Азовга қочган, унинг ўрнига тахтга бир неча йил аввалроқ Астрахондан қувгин қилинган русларнинг вассали Дарвишали ўтказилган.

ЁН НЕРВЛИЛАР (Amphineura) тубан моллюскалар кенжа тип. Чиғаноғи ўзаро ҳаракатчан бириккан 8 та пластинкадан иборат ёки бўлмайди. Нерв системаси ҳалқум атрофи нерв ҳалқаси ва ундан кетадиган икки жуфт бўйлама нерв поялари, жумладан иккитаси плевровицерал нервлар тана бўйлаб жабра (галсама) эгатчалари устида, иккитаси (педал) нервлар оёғи устида жойлашган. Ё. н. совутлилар ва эгат қоринлилар синфларига бўлинади. Ё. н. орасида хитонлар денгизларнинг сохилга яқин жойларида кенг

тарқалган. Хитонлар ясси оёқлари ёрдамида тошларга ёпишиб ҳаёт кечиради. Эгат қоринлилар синфига денгиз тубида яшовчи чувалчангсимон, содда тузилган йиртқич моллюскалар киради. Танасининг уз. 30 см га етади. Ён нервли моллюскалардан Neomenia ва Chaetoderma уруғлари кенг тарқалган.

ЁН ТИЗМА — Катта Кавказнинг шим.шарқида Бош тизмага параллел жойлашган тоғ. Ғарбда Лаба дарёси ҳавзасидан, шарқда Дюлтитоғча давом этади. Ё. т. да Эльбрус (5642 м), Казбек (5033 м) ва Дихтов (5203 м) чўққилари бор. Баланд тоғ ўтлоқлари, марказий қисмида музликлар мавжуд.

ЁН ЧИЗИК (linea lateralis), ён органлар — сувда яшовчи тубан умуртқасиз ҳайвонлар (тўғарак оғизлилар,

сувда ва қуруқликда яшовчиларнинг итбалиқдаври)даги сезги органлари системаси. Тананинг ҳар икки ёни ва бош қисмида жойлашган. Ё. ч. махсус ион таркибга эга бўлган суюқлик б-н тўлган найчалар — ампулалардан ҳамда улар сиртида жойлашган эпидермал органлардан иборат. Ё. ч. органларининг асосий қисмини эшитиш органи ва вестибуляр аппарат сенсор хужайраларига ўхшаш сезгир тукли хужайраларга эга бўлган невромаст ташкил этади. Аффферент ва эфферент нерв толалари ана шу невромаст рецептор хужайраларида шохланган бўлади. Рецепторлар сув оқими ва муҳитнинг паст частотали тебраниши таъсирида қўзғалиш пайдо бўлади. Ё.ч. органлари сув оқими йўналиши ва тезлигини сезади. Ҳайвонлар Ё. ч. ёрдамида қўриш организмиз ҳам сувда ўз йўлини топади, тўсиқларни сезиб айланиб ўтади. Айрим тўғарак оғизлилар ва кўпчилик балиқларнинг Ё. ч. органлари ўзига хос тузилган жуда сезгир электрорецепторларга эга.

ЁН ЭРОЗИЯ — оқар сувнинг ўзан (даре водийси, жар) ён томонини ювиши; Ё. э. натижасида даре водийси, жар кенгая боради, меандр ҳосил бўлади. Ё. э. чуқурлатиш эрозияси б-н бир вақтда

давом этади, лекин эрозия базиси баланд бўлиб, даре текисликдан оққанда айниқса кучаяди (қ. Эрозия).

ЁНБОШ — чаноқ суягининг бир қисми, таянчёнбош суяги. У тепадан ёнбош суягининг тепа қирраси, пастдан чаноксон бўғими б-н чегараланади. Ё. суяк, мускуллар, тери ости ёғ қавати ва тери б-н қопланган. Ё. танани оёкка қўшиб туради.

ЁНБОШ (спортда) — ўзбек қураши атамаларидан бири. Ё. қурашчи усул қўллаб рақибининг битта курагини ерга теккизганда ёки рақиб иккинчи бор оғохлантирилганда (дакки олганда) бериладиган баҳо. Ё. ярим ғалаба бўлиб, 5 баҳога тенг.

ЁНДИРУВЧИ ВОСИТАЛАР душ маннинг ҳарбийсаноат объектлари, иншоотлари, жанговар техникаси, жонли кучларини ёндириш орқали шикастлайдиган қуроласлаҳа ва моддалар. Ё. в. жуда юқори иссиқлик ҳосил қилади ва мўлжалдаги объектларни ёндириб юборади. Ҳарбий ишда Ё. в. (порох, турли мойлар) дан фойдаланиш қадим замонлардан маълум. Ўжаҳон урушида, айниқса 2жаҳон урушида кенг қўлланилган. Ё. в. ёндирувчи бомбалар, ёндирувчи снарядлар, ёндирувчи ўқ, ёндирувчи бак, ёндирувчи моддалардан иборат (авиация, артиллерия ва б. техника ёрдамида ишлатилади). Бомбалар душманнинг ўт олиши қийин бўлган омборлари, жанговар техникаси, саноат объектларини ёндиришда ишлатилади. Бундай бомбалар термитли (78—72% темир оксиди б-н 22—28% алюминий кукуни аралашмаси) ёки напалмли (қуолтирилган нефть маҳсулотлари) бўлади. Портлаганда 1000° дан 2500° гача иссиқлик ҳосил қилади. Ёндирувчи снарядлар термит б-н тўлдирилган артиллерия снарядлари ва миналаридир. Бундай снарядлар портлаганда 3000° иссиқлик ажралади. Ўқ осон алангаланадиган нарсалар ва моддалар (бензин, ёғоч иншоотлар, пичансомон ғарамларини) ёндиришда қўлланилади. Нишонга текканда ўт ола-

диган ёндирувчи модда ўқ учига жойланган бўлади. Душманнинг иншоотлари, ўқдори ва ёнилғи омборлари, қўшини, т. й. таркибларини йўқ қилишда ёнувчи суюқликлар (бензин, керосин, нефть, тошқўмир смоласи) аралашмаси авиация ёрдамида махсус ёндирувчи баклардан пуркалади. Ё. в. сифатида оқ фосфор б-н углерод сульфид аралашмаси (20:1 нисбатда) ҳам ишлатилади. Бундай аралашма б-н тўлдирилган снаряд ва миналар портлаганда катта майдонларга сочилиб кетади, иншоот, техника ва одамларга шикает етказиши. Ҳоз. замон армиялари ихтиёрида Ё. в.нинг турлитуман хиллари бор.

ЁНДОР, ёндори — эшик ёки дарвозанинг кесакиси. Остки ва устки томонларидан, турум (уч)лари бўлиб, эшик ёки дарвоза табақасининг очилибёпилишини осонлаштиради. Кейинги пайтларда Ё. б-н эшикка металлдан ясалган ошиқмошиқ қоқиладиган бўлди.

ЁНДЎКОН — дегрезларнинг чўян эритадиган ишхонаси. Қадим замонлардан 20а. бошларигача амалда бўлган. Ишхона (дўкон)нинг ёнида қурилгандан шундай аталган. Ё.да қозон, омоч тиши (поза), ҳовонча ва б. қуйилган (яна қ. Чўянгарлик).

ЁНИЛҒИ — ички ёнув двигателица ишлатиладиган ёниш маҳсулот (қ. Ёкилғи).

ЁНИЛҒИ НАСОСИ - ички ёнув двигателини ёнилғи б-н таъминлаш тизимидаги қурилма. Дизель двигателидаги Ё.н. корпус, кулачокли вал, турткич, плунжерлар жуфти, ҳайдаш клапанлари жойлашган насос каллаги, ёнилғи миқдорини ростлаб турадиган механизмлардан иборат. Карбюраторли ички ёнув двигателида ёнилғи бакидан ёнилғини карбюраторнинг қалқовучли камерасига зарур миқдорда узлуксиз оқим б-н узатиб туради, дизелларда эса ёнилғини аниқ белгиланган вақтларда ҳар қайси форсунката узатади ва ёниш камерасига пуркаш учун етарли босим (12,5—17,5 МПа) ҳосил қилади. Карбюраторли ички

ёнув двигателларида диафрагмали, дизелларда кўп плунжерли ва бир плунжерли Ё. н. ишлатилади. Дизелларда ишлатиладиган Ё. н. юқори ва паст босимли хилларга бўлинади. Юқори босимли Ё. н. ёнилғини форсункага, паст босимли эса насосфорсун кага узатиш учун хизмат қилади. Ёнилғи миқдорини ростлаш усулига қараб, плунжер йўли ўзгарувчан; ёнилғи ўтишини ростловчи игнали; бурилувчи плунжерли хилларга бўлинади. Бурилувчи плунжерли Ё. н. энг кенг тарқалган. Бунда ёнилғи миқдори ричаг ва эксцентрик ёрдамида клапаннинг очилиш пайтини ўзгартириб ростланади. Двигателда нечта цилиндр бўлса, шунча плунжер бўлади. Мас, 2, 4, 6 плунжерли Ё. н. бор.

ЁНИЛҒИ ФИЛЬТРИ - ёнилғини механик аралашмалар ва сувдан тозалайдиган қурилма. Ички ёнув двигатели ёнилғи б-н таъминлаш тизимида қўлланилади. Ёнилғи яхши тозаланмаса, карбюраторли двигателда жиклёрларни, дизелца ёнилғи насоси ва форсункани ифлослантириб, уларни ишдан чиқариши мумкин. Дизель двигателларида бир йўла дағал ва майин тозаловчи Ё. ф.дан фойдаланилади. Дағал тозаловчи Ё. ф. тирқишли металл лента ёки пластинкалардан иборат бўлиб, йирик зарраларни тутиб қолади. Майин тозаловчи Ё. ф. пахта, ип (қоғоз) ва фетр (махсус жун) дан тайёрланиб, ёнилғини жуда майда аралашмалардан тозалайди. Карбюраторли двигателларда тўрли ва пластинкали филтрлар қўлланилади. **ЁНИШ** — муайян миқдорда иссиқлик ва ёруғлик (аланга) чиқариб, шиддат б-н ўтадиган мураккаб физик-кимёвий жараён. Кўпинча, Ё. асосини моддаларнинг оксидловчи экзотермик реакцияси ташкил этади. Физиккимёвий назарияга кўра, моддалардаги иссиқлик ёки диффузион ўзгариш жараёнлари, портловчи моддалар, озон, ацетиленнинг ажралиши, моддаларнинг хлор, фтор б-н бирикиши, металлларнинг хлор, натрий оксиди ва б. б-н ўзаро таъсири Ё. ҳисобланади. Ё.нинг

диффузион (фаол зарраларнинг диффузияланиши натижасида тарқалиши) ва иссиқлик (иссиқлик узатиш натижасида тарқалиши) турлари бор. Диффузион Ё. паст босимда рўй беради (мас, газ ва ҳаво аралашмасининг ёниши). Иссиқлик Ё. и печлар, ички ёнув двигателларида ўтади. Ёнувчи модда ва оксидловчининг агрегат ҳолатига кўра, гомоген Ё., портловчи моддалар ва порохларнинг ёниши, гетероген Ё. фарқ қилинади. Гомоген Ё. — газ ва бугсимон ёнувчи моддаларнинг газеимон оксидловчи (мас, ҳаво кислороди) муҳитида ёниши. Газ печлари, камералари, колонкалари ва б.да шундай Ё. рўй беради. Портловчи моддаларнинг ёниши — портловчи моддаларнинг бўлиниш экзотермик кимёвий реакцияси зонасининг ўзўзидан тарқалиши ёки бир қатламдан иккинчи қатламга реакция энергияси (иссиқдик)нинг утиши натижасида портловчи модда компонентларининг ўзаро таъсирлашуви. Бунда Ё. тезлиги портловчи модданинг табиати ва, заряднинг босими, траси, зичлигига боғлиқ бўлади. Бундай Ё.да ташқаридан ҳаво бериш шарт эмас. Гетероген Ё. — суюқ ва қаттиқ ёнилғининг газеимон оксидловчи муҳитида ёниши. Суюқ моддаларнинг ёнишида уларнинг буғланиши муҳим роль ўйнайди. Тез буғланадиган суюқликларнинг ёнишини гомоген Ё.га киритиш мумкин. Қаттиқ моддалар ёнганда, кўпинча, уларнинг таркибидаги учувчи компонентлар ажралмайди (мас, металлларнинг ёниши). Техникада таркибида углерод ва маълум дорда органик моддалар бўлган қаттиқ ёқилғи, мас, кўмирнинг ёниши муҳим ўрин тутлади. Ё.нинг исталган турида икки босқич — алангаланиш ва ёнувчи модданинг ёниши ҳамда Ё. маҳсулотлари ҳосил бўлгунча ёниб тугаши рўй беради. Иккала босқич учун кетган вақт умумий Ё. вақтини ташкил қилади. Ёнилғини тўла ёндириш учун кам вақт сарфлаш ёкиш техникасининг асосий вазифасидир. Қаттиқ, суюқ ёки газеимон ёқилғи тўла ёнганда ажраладиган иссиқлик микдори

ёқилғининг ёниш иссиқлиги дейилади. Ёниш иссиқлигининг паст ва юқори, солиштирма ва ҳажмий хиллари бор. Паст ёниш иссиқлиги юқори ёниш иссиқлигидан ёқилғи ёнганда ҳосил бўладиган сувнинг буғланиши учун сарфланадиган иссиқлик миқдорича кичик бўлади. Мас, тош кўмирнинг солиштирма ёниш иссиқлиги 28—34 МЖ/кг, бензинники 44 МЖ/кг, табиий газнинг ҳажмий ёниш иссиқлиги 31 — 38 МЖ/м³ (1Ж=0,239 кал). Ё. жараёнини ўрганиш фан ва техникада, ҳарбий ишда, космик ракеталарни учирришда, кундалик турмушда жуда муҳим ўрин тутлади.

ЁНИШ КАМЕРАСИ газеимон, суюқ ёки қаттиқ ёқилғиларни ёқиш учун мўлжалланган бўшлиқ. Даврий ишлайдиган (поршенли ички ёнув двигатели) ва узлуксиз ишлайдиган (газ турбинали двигатель, турбореактив двигатель) суюқликли ракета двигателлари ва б. хилларга бўлинади. Поршенли ички ёнув двигател и да цилиндр қопқоғи б-н юқори (энг чекка) ҳолатдаги поршень асоси оралиғи Ё. к. ҳисобланади. Ё. к.нинг бир неча тури бор. Газ турбинали двигателларда (к. Газ турбинаси) Ё. к. компрессор б-н турбина орасидаги газҳаво йўлида жойлашган. Бунда Ё. к.га кирадиган ҳаво икки қисмга бўлинади: биринчиси Ё. к.нинг олд томонига йўналиб, асосий ёнилғи массасининг ёнишини; иккинчи қисми аралаштириш зонасида ёниш маҳсулотларига қўшилиб, бошланғич зонада ёнмай қолган ёнилғининг ёнишини таъминлайди. Двигателнинг қуввати, тежамлилиги Ё. к.нинг шаклига, ҳажмига ва унда жойлашган шам (свеча)лар (карбюраторли двигателда) ёки форсункалар (дизель двигателида) сони ва вазиятига боғлиқ.

ЁНЛАБСУЗАРЛАР, ҳархилоёқлилар (Amphipoda) — кискичбақасимонлар туркуми. Танасининг уз. 1—2 см дан 28 см гача, кўпинча икки ён томондан сиқик. 1—2 кўкрак бўғими боши б-н қўшилиб кетган. 2 жуфт олдинги кўкрак оёқларида кискичлари, барча оёқларида

жабралари бўлади. Қорин бўлимида 3 жуфтдан икки шохли сузгичлари ва сакровчи оёқлари бор. Саёз сувда ёнида сузади (номи шундан олинган). 4500 га яқин тури маълум. Кўпчилиги денгиз ва чучук сув ҳавзалари тубида ёки планктонда, айрим турлари тупроққа ҳаёт кечиради. Чучук сув ҳавзаларида, айниқса, Байкал кўлида Ё. с.лар кўп (240 тур). Ҳаммахўр, фақат планктонда яшайдиган турлари орасида йиртқичлари бор. Кит битлари (*Guamidae*) китларда эктопаразитлик қилади. Тухумлари урғочиси кўкрагидаги тухум халтасида ривожланади. Чучук сувларда *Gammarus* авлоди турлари кенг тарқалган. Ё. с. сув ҳайвонлари, айниқса, балиқларнинг асосий озиғи сифатида катта аҳамиятга эга.

ЁНОҚ — юзнинг бир қисми. Кўз қосасининг паст, юқори жағ суягидан уст томони; таянчи — ёнок суяги. Юз суяклари ичида энг қаттиғи, юқори жағ суягини чакка, пешона суякларига ҳамда понасимон суякка бирлаштиради ва калланинг юз қисмини мия жойлашган қисмига бириктириб туради.

ЁНУВЧИ АРАЛАШМА двигателларда ёнилғи б-н ҳаво (оксиген)нинг маълум нисбатдаги аралашмаси. Ё. а. карбюраторли ички ёнув двигатели (ИЁД) да цилиндрдан ташқарида (карбюраторда) бензин буғлари б-н ҳаво (оксиген)дан, газ б-н ишлайдиган ИЁД да газ б-н ҳаводан, дизель двигателларида цилиндрга киритилган қисилишидан кизиган ҳаво б-н унга пурқалган дизель ёнилғисидан ҳосил бўлади. Ё. а. таркибидаги 1 кг ёнилғига тўғри келадиган ҳаво (оксиген) миқдорига қараб, меъёрдаги (1:15), суяқ (1:18), суяқлашган (1:16,5), қуюқлашган (1:13) ва қуюқ(1:12) хилларга бўлинади. Бу миқдор ИЁДга тушадиган юк (нагруз-ка)га қараб танланади. Мас, двигателни ишга туширишда қуюқ, ортиқча юк б-н ишлашда (тепаликка кўтарилишда) қуюқлашган, текис йўлда бир маромда ҳаракатланишда меъёрдаги (нормал), пастликка тушишда суяқлашган ва салт ишлашда суяқ Ё. а. ҳосил қилинади.

Автотрактор двигателларида совуқ двигателни ишга туширишда сўриладиган ҳаво йўлини тўсиб (заслонка ёрдамида), бошқа ҳолларда эса акселератор тепкиси (педали)ни босиб бўшатиб Ё. а. миқдори ростланади.

ЁНУВЧИ СЛАНЕЦИАР қаттиқ каустобиолитлар гуруҳига мансуб фойдали қазилма. Таркиби органик (массасининг 10—30 дан 50—70% гачаси сапропель ёки гумуссапропель) ва минерал (гилли, кремнийли ва б.) қисмлардан иборат. Қуруқ ҳайдалганда кўп миқдорда кимё маҳсулотлари манбаи ҳисобланган сланец мойи, ёнувчи газлар ва смола суви олинади. Ё. с, асосан, кальцит, доломит, гидрослюдадар, монтмориллонит, каолинит ҳамда 10—30% органик бирикмалардан тузилган. Сув кўкатлари ва гумусларнинг миқдорига қараб сапропелитли ҳамда гумитсапропелитлиларга бўлинади. Сапропелитли Ё. с. гумитсапропелитлилардан таркибида водороднинг кўплиги (8—10%) ва гумин кислоталарнинг камлиги (0,5%) б-н фарқ қилади. Смола 30% гача бўлади ва иссиқлик бериш қуввати 3500—4000 ккал/кг гача. Ё. с ҳосил бўлишига кўра денгиз, лагуна ва кўл сапропелитларига бўлинади, таркибига қараб эса гил, карбонат, кремнийли бўлиши мумкин. Ё. с. палеозой, мезозой ва кайнозойнинг ҳамма геологик системалари ётқизикларида мавжуд. Тектоник жиҳатдан қараганда Ё. с. асосан платформаларда, камроқ геосинклиналь областларда тарқалган. Ер шарида Ё. с.нинг умумий потенциал ресурслари 450 трлн. т деб баҳоланади, шундан 431 трлн. т. А К Шля. Ўзбекистонда Ё. с. Бойсун ва Яқабодга топилган. Энг йирик конлари Эстония, Белоруссия, Россия (шимғарби), Украина (Болтиш), Қозоғистон, АҚШ (Колорадо, Юта, Вайоминг), Канада, Хитой, Бразилия, Англия ва б. давлатларда бор. Ё. сдан саноатда мой ва газ олишда қамда қаттиқ ёқилғи сифатида, сланецли смолалардан кимёвий хом ашё (фенол, пластификатор, ихтиол ва б. олинади), чиқиндиси (кули)дан

қурилиш материали (цемент ва б.) сифатида фойдаланилади.

ЁНУВЧИ ТАБИИЙ ГАЗЛАР Ер пўстининг чўкинди ғилофида эркин тўпламлар ҳамда эриган (нефтда ва қатлам сувларида), тарқоқ (жинсларда шимилган) газ конденсата ва қаттиқ (газогидрат уюмларида) ҳолда учрайдиган метан қаторидаги углеводородлар ва углеводород бўлмаган компонентлар аралашмалари. Ё. т. г.га асосан метан (85—90%), этан, пропан, бутан, изобутан ва пентан қиради. Ё. т. г.дан олинадиган энергия жаҳрн энергетика балансининг 22% ни ташкил этади. Табиатдаги барча газларнит асосий қисми (90% дан ортиқ) Ё. т. г.дан иборат. Ё. т. г. конлари 1,5 км дан чуқурда жойлашганда деярли фақат метандан, қисман унинг гомологлари (этан, пропан, бутан), азот, аргон гоҳо карбонат ангидриди ва водород сульфиди қўшимчаларидан иборат бўлади. Чуқурлик ортиши б-н метан гомологлари микдори кўпайиб боради. Газ конденсата конларида метанга нисбатан унинг гомологлари кўпроқучрайди. Баъзи бир газ конларида карбонат ангидриди, водород сульфиди ва азотнинг кўплиги кузатилади. Ё. т. г. конлари ҳамма геологик системалар ётқизикларида, протерозойнинг охиридан бошлаб турли чуқурликларда, кўпинча 3 км гача учрайди. Ё. т. г. чўкинди тоғ жинсларидаги органик моддаларнинг катагенетик қайта ўзгаришидан ҳосил бўлади (қ. Ер пусти газлари) ва миграция йўлларидаги тутқичларда тўпланади. Газ уюмлари тузилишига кўра массив ва қатламли бўлади. Қатламли уюмларда газ маълум қатлам (коллектор)да тўпланади, массив уюмларда эса маълум қатламларда тўпланмайди. Қатламли уюмларнинг куббали тури кўпроқ тарқалган. Ё. т. г.нинг дунё бўйича захираси континент, шельф зоналари ва саёз денгизларда жойлашган. Ё. т. г.нинг жаҳондаги захираси 113 трлн. м³ дан кўпроқ (1992). Энг йирик газ конлари Россия, АКШ, Эрон, Нидерландия, Жазоир, Туркмени-

стон, Ўзбекистон (Шўртан) да бор. Ё. т. г. иктисодий жиҳатдан энг тежамли ёнилғи ҳисобланади. Ёниш иссиқлиги ўртача 32,7 МЖ/м³ (7800 ккал/м³). Электр стъялари, металлургия, цемент ва шиша саноатида, қурилиш материалларини и.ч.да, коммунал маиший эҳтиёжларда, хонадонларни газлаштиришда кенг ишлатилади. Ё. т. г. таркибидаги углеводородлар метил спирти, формальдегид, ацетальдегид, сирка кислотаси, ацетон ва органик бирикмаларни и. ч.да хом ашё ҳисобланади.

Ад.: Широковский А. И., Разработкам эксплуатация газ и газоконденсатных месторождений, М., 1979; Соколов В. А., Газы земли, М., 1966; Жижченко Б. П., Углеводородные газы недр, М., 1984.

ЁНГИН — бир зумда шиддат б-н рўй берадиган ва тез тарқаладиган ёниш жараёни. Моддий бойликларни йўқотади ва инсон ҳаёти учун хавф солади. Ё.га, асосан, оловдан эҳтиётсизлик б-н фойдаланиш, электр ва газ асбобларидан ҳамда ишлаб чиқариш жиҳозларидан фойдаланишнинг қоида ва меъёрларини бузиш, моддалар (материаллар) нинг ўзўзидан алангаланиши сабаб бўлади. Ташқи (очик), мас, чўл, ўрмон, нефть ва газ фавворалари Ё.и; ички (берк), мас, шахта, бино ичидаги Ё. хилларга бўлинади. Ё. ишғол қилган фазони шартли равишда зоналарга: фаол ёниш, иссиқлик таъсир этувчи ва тутун б-н қоплаш зоналарига бўлинади. Фаол ёниш зонаси (Ё. ўчоғи) юқори иссиқлик ва тутун ҳосил қилади. Бунда материаллар кўпинча атмосфера ҳавосининг кислороди б-н ўзаро таъсирлашиб тугайди, алангаланади, натижада иссиқлик ва тутун ҳосил бўлади. Ёнаётган қурилмалар ва материаллар иссиқлик таъсирида кизийди ва алангаланади, ёнмайдиганлари деформацияланади. Бу зонадаги энг юқори тра ташқи Ё.да содир бўлиб, қаттиқ материаллар 1000°—1250°, суюқликлар 1100°—1300°, ёнувчи газлар 1250°—1350° тра чиқаради. Фаол ёниш зонасини бошқа зона — иссиқлик таъсир этувчи зона қуршаб олади. Унинг

иссиқлик таъсири тахм. 60—80° пастроқ бўлиб, атрофдаги объект ва инсонлар учун хавfli бўлади. Ё. вақтида ажралиб чиқадиган ёниш маҳсулоти (тутун) б-н қоплаш зонасини ҳосил қилади. Тутун таркибида, одатда, азот, кислород, углерод оксиди, карбонат ангидрид, сув буғлари, кул ва б. моддалар бўлади. Тутун таркибига кирувчи тўла ва чала ёниш маҳсулотлари жуда захарли, айниқса, полимер материаллар ёнганда ўта захарли бўлади. Баъзи ҳолларда чала ёнган маҳсулотлар, мас, углерод оксиди кислород б-н ёнувчи ва портлашга хавfli аралашма ҳосил қилиши мумкин. Ё. б-н курашишда ўт ўчириш техникасидан фойдаланилади.

ЁНГИНДАН САҚЛАНИШ ТАДБИРЛАРИ — ёнғиннинг олдини олиш ва тарқалишига йўл қўймаслик тадбирлари мажмуи. Саноат ва фуқаролар объектларини лойиҳалаш ва куришда бу тадбирлар кўзда тутилади, объектлардан фойдаланиш даврида уларга риоя қилинади. Технологик қурилмалар ва электр ускуналар тизимининг ёнғинга нисбатан хавфеизлигини таъминлаш; ўтга чидамли қурилмаларни танлаш, сув б-н таъминлаш йўллари куриш; бино ёки иншоотларнинг бир қисмидан қўшни қисмига ёнғин тарқалишига йўл қўймаслик учун ёнғинга қарши девор (брандмауэр)лар, ёнмайдиغان ёпма ва пардалар куриш ишлари Ё. с. т.га қиради. Ёнғинга қарши деворлар куриш мумкин бўлмаган ҳолларда ёнғинга қарши зоналар, яъни бинонинг ўтга чидамли материаллардан қурилган ва секцияларга ажратилган участкалари ҳосил қилинади. Пахта саноати корхоналари ёнғинга қарши кураш қоидаларига риоя қилган ҳолда шамолнинг аксарият йўналиши бўйича турар жой рнларидан кейин қурилади. Пахта омборлари ва б. катта иншоотлар шамолнинг аксарият йўналиши уларнинг диагонали бўйича ўтадиган қилиб қурилади ва бу йўналиш бўйича аввал ёнғин чиқиш хавфи кўпроқ бўлган объектлар, кейин учқун чиқиш хавфи бўлган бинолар жойлаштирилади.

Пахта омборлари ёки бунтлари орасида ёки улар б-н бошқа бинолар орасида ёнғин етиб бормайдиган даражада масофа қолдирилади. Мас, пахта омборлари ораси 30 м дан, пахта бунтлари ораси 20 м дан кам бўлмаслиги керак. Саноат корхоналари хрвлиларида мойли латтапутталар йиғиштирилиб, алоҳида ажратилган жойларда сақланиши лозим. Ёнғин чиққанлигини ва унинг ўчоғини аниқлаш учун ёнғин сигнализацияси воситалари (ёнғин билдиргичлари, алоқа линиялари ва б.) ўрнатилади. Замонавий бинолар ёнғинга қарши автоматик (дренчерли ёки спринклерли) тизимлар б-н жиҳозланади. Бунда бинонинг шипларига ўрнатилган датчиклар хона ичидаги тра кескин кўтарилганда ёки тутун концентрацияси кўпайганда сигнал беради ва сув ёки газли ўт ўчириш тизимини ишга туширади. Кўпгина самолёт ва кемалар ҳам ана шундай тизимлар б-н жиҳозланади. Ёнғин кўпинча кишиларнинг бепарволиги ва эҳтиётсизлиги оқибатида, мас, ёнган хавфеизлиги ёки хавфеизлик техникасига риоя қилинмаганда, газ плиталари ёқик ҳолда, электр қиздириш асбоблари уланган ҳолда қаровсиз қолдирилиши оқибатида келиб чиқади. Корхона ва идораларнинг ичига ўт ўчиргичлар, ўт ўчириш шланглари, ҳовлиларида ўт ўчиришга тегишли анжомлар сақланадиган шчитлар ўрнатилади. Ё. е т. ва ўт ўчириш б-н боғлиқ масалалар б-н махсус ташкилот (ёнғин муҳофазаси ташкилоти) шуғулланади (яна қ. Ўт ўчириш, Ўт ўчириш техникаси).

ЁНҒОҚ (*Juglans regia* L.) — ёнғоқдoshлар оиласига мансуб дарaxтлар тури, ёнғоқмевали дарaxт. Ёввойи ҳолда Кичик Осиё, Болкон ярим ороли, Кавказ, Эрон, Хитой, Корея я. о., Афғонистонда ўсади. Ўрта Осиё тоғларида табиий ёнғоқзорлар кўп. Жаҳондаги кўпгина мамлакатларда эрма ёнғоқзорлар барпо қилинган. Ё. Ўзбекистоннинг тоғли зоналарида ва деярли барча сўғориладиган минтақаларида ўстирилади. Бўйи 15—30 м, йўғонлиги 1,5—2 м гача боради.

Шохшаббаси қалин, кенг шарсимон ёки куббасимон, илдиз тармоғи бақувват, 4 м ва ундан ортиқ чуқурликка боради. Барги йирик (20—40 см), 5—11 баргчалардан тузилган мураккаб барг, хушбўй (эфир мойли). Гули бир уйли, айрим жинсли, чангчиси (оталик гули) — кучаласи ўтган йилги новдада тўдатуьда, уруғчиси (оналик гули) янги новда учид ва барг қўлтиғида битта ёки 2—3 тадан, айрим навларида 5—10 донадан шингил шаклида жойлашади. Меваси — ёнғок, думалок ёки чўзикроқ, пўчоғи қаттик, юмшоқ, ғалвирак тузилишга эга. Бир дона ёнғоғи 5—23 г атрофида (мағзи 40—75%). 150—200 йил ҳрсил беради, 300—400 йил яшайди. Ё. ёруғсевар ўсимлик. Ер ости сувлари юза бўлмаган, лекин нами етарли, карбонатли, қумок, шағалли тупроқларда яхши усади. Вегетация даври 165 — 210 кун. Апр.— майда гуллайди, меваси сент.— окт. да пишади. Ёнғокзорлардан 30—50 ц/га ҳосил олиш мумкин. Ё. барги, пўсти, пўстлоғида катта миқдорда ошловчи моддалар, мағзи таркибида 45— 72% ёғ, 8—21% оксил, 20% углеводлар, витамин В, С, провитамин А ва б. моддалар бор. Ё. асалли ўсимликлардан ҳисобланади. Ё. мағзи ейилади ва қандолатчиликда, барги ва мева қобиғи эса тиббиёт ва парфюмерияда ишлатилади; мағиз мойидан озиқовкат сифатида, лок тайёрлашда, юқори сифатли совун, босмахона сиёҳи ва тушь олишда, ёғочи ва ғуддасидан мебель, машинасозлик саноатида фойдаланилади. Барги, пўстлоғи ва мевасининг яшил қобиғидан газмол, жун, гилам тайёрлашда ишлатиладиган бўёқлар, ошловчи моддалар (витамин концентратлари) тайёрланади. Ихота ва агроўрмон мелиорация дарахтзорлари барпо этишда, манзарали боғдорчиликда аҳамияти катта. Ё., асосан, ёнғоғидан ва пайвандлаш йўли б-н кўпайтирилади. Пайванд қилинган дарахти эртароқ (4—6 йили), ёнғоғидан ўсган кўчатлар 6—10йилда ҳосилга киради. Тўнкасидан чиққан янги новдалар ҳам яхши ўсиб, 3—4йили

ҳосил беради. Кўчати 10x10 ёки 12x12 м ораликда ўтказилади. Ёнғокзорлар ҳар йили гектарига 120 кг азот, 60—90 кг фосфор ҳисобидан ҳар 3 йилда бир марта гектарига 30—40 т ҳисобидан гўнг б-н ўғитланади. Навлари. Р. Р. Шредер номидаги Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик и. т. интининг Бўстонлик (Хумсон) филиалида Ё.нинг кўпгина навлари яратилган. Ўзбекистонда асосан куйидаги навлари экилади. Бўстонлик — дарахти бал. 16 м гача боради. Меваси йирик (13,3 г), тухум шаклида, пўчоғи оч сарик, юпка. Мағзи пўчоғидан осон ажралади. Мағзи чиқиши 48,6%. Таркибида 68,8% ёғ ва 2,2% қанд бор. Ғалвирак (юпка пўчок) — дарахти 16 м гача. Меваси ўртача (9—9,5 г), тухум шаклида, пўчоғи оқишсарик, юпка. Мағзи пўчоғидан осон ажралади, таркибида 68,8% ёғ ва 3% қанд бор. Антика — дарахти 9 м гача, гули олдинмакейин очилади, эрта қўкламда гуллайди, лекин ёз ойларида ҳам қайта гуллаши мумкин. Дастлаб туккан ҳосили сент. охирларида, сўнггиси дастлабкисидан 6—7 кун кейин пишади. Меваси ўртача (10—10,5 г), яссиюмалок, пўчоғи оқишсарик. Мағзи пўчоғидан яхши ажралади, таркибида 67,1 % ёғ ва 3% қанд бор. Ўзбекистонда Ё.нинг яна Консой, Пионер, Ватан, Юбилей, Дўрмон1, Дўрмон2 ва б. навлари ўстирилади. Асосий зараркунандалари: ёнғок қурти, ёнғок галла канаси, барг ўровчилар. Уларга қарши курашда инсектицидлар, 0,5% ли оҳаколтингурут қайнатмаси ва б. қўлланилади.

Ад.: Тўйчиев М., Ёнғок, Т., 1971; Камолов Ш., Ўзбекистоннинг табиий ёнғокзорлари, Т., 1971.

Абдушукур Хоназаров, Рихсивой Жўраев.

ЁНҒОҚ ҚУРТИ (*Sarothypus gausculana* Srsh.) — ёнғокмевалилар зараркунандаси. Капалаги 8—9 мм, қаноти ёзилганда 13—23 мм. Қаноти кулранг. Тухуми 0,5 мм. Қурти 16 мм гача, кизғиш ёки оч яшилкўнғир, узун туклар б-н сийрак қопланган, боши ва қўкрак оёқлари

кўнғир. Ғумбаги 11 мм, жигарранг, усти оқ, ости ялтироқ. Ё. к., асосан, Ўрта Осиё ва Жан. Қозоғистонда тарқалган. Ёнғоқ мевасини ва ёш новдаларини зарарлайди. Қурттушган ёнғоқ пишмасдан тўкилади. Ё. к. дарахт пўстлоғи остида ва ёриқларида пилла ўраб қишлайди, эрта кўкламда ғумбакка айланади, қапалаклари апр.да уча бошлайди. Тухумини хом ёнғоққа 1—2 тадан қўяди. Тухумдан чиққан қуртлар ёнғоқ мағзини ейди. Ё. к. йилига 2—3 авлод беради.

Кураш чоралари: дарахт танасига қурт ушлагич — дориланган похол, қоп белбоғ боғлаб қўйилади. Ё. к. қапалаги учуш даврида (биринчи авлоди май, иккинчи авлоди июнь — июль ойлари) дарахтга залон (2,4—4л/га), децис (0,5—1,0 л/га) каби инсектицидларнинг 0,2—0,3% эритмаси пуркалади.

ЁНҒОҚДОШЛАР (Juglandaceae)

ёпиқ уруғлилар тоифасига мансуб айри тожбаргли дарахтлар оиласи. Барглари йирик, тоқ патсимон, эфир мойли. Гуллари бир жинсли, чангчи гуллари кучаладан иборат. Уруғчи гуллари новда учидан биттадан ёки бир нечтадан жойлашган. Гулкўрғони оддий, 4 баргчали. Уруғчи гули 2 мевабаргчали. Меваси ошловчи моддаларга бой қалин пўст б-н ўралган. Мағзи буришган, йирик уруғпаллали. 50 га яқин тури бор. Осиёнинг шарқида ва Американинг тропик қисмларида кўп ўсади. Ўзбекистонда ёнғоқ туркумига мансуб 1 та тури ёввойи ҳолда ўсади. Мағзида 77% гача ёғ бор. Баргидан, мева пўстидан тўқ жигарранг бўёқ ва витаминлар олинади. Ёғочи мебель тайёрлашда ишлатилади.

ЁНҒОҚМЕВАЛИЛАР ёнғоқ ва ёнғоқсимон мева берувчи дарахт турларининг баъзи адабиётларда учрайдиган умумий номи. Ёнғоқ, бодом, пекан, pista, лешчина, каштан, фундук, сибирь кедри каби ўсимлик (дарахт)лар Ё. дир Ё.м.нинг деярли барчаси каттакатта майдонларда ёввойи ҳолда ўсади. Ё. ўсган табиий ўрмонзорлардан ёнғоқлари (меваси) териб олинади. ЁП, ЁБ — Хоразм

воҳасидаги ўрта ва кичик канал. Баъзан арик ҳам Ёп дейилади (Қорақалпоғистон ва Ғарбий Қозоғистонда — жап.) Тожикистоннинг айрим жойлари (Тоғли Бадахшон)да дарёни Ё. дейишади. Ўзбекистон ва Туркменистонда Ё. сўздан таркиб топган номлар кўп: Бўзёп, Полвонёп, Калтаминорёп ва ҳ. к.

ЁПИНЧИҚ — аёллар боши устидан ёпадиган кийим; аёллар қоматини киши кўзидан яшириб турадиган кенг тўртбурчак шаклидаги мато. Рангбаранг ип (ипак) б-н кашта тикиб, пистон, нозик, кўзлар қадаб безатилади. Тўйларда ва кўчага чиққанда Ё. тутилган. Ё. кишилик кийими бўлиши б-н бирга келинлар сепига ҳам киритилган, никоҳ либосининг асосий қисмига айланган. Ўзбекистон ҳудудида Ё.нинг паранжи, сарандоз, желлак ва б. турлари мавжуд. Елкага ташлаб юриладиган енги узун чопон шаклидаги тури мил. ав. I минг йиллик ўрталарида юзага келган. Ўзбекистон ҳудудидан топилган қад. давр маданий ёдгорликлари (майда сопол ҳайкалчалар) бу ерда қадимдан Ё. бўлганлигини кўрсатади; кушанлар даврида Ё. четлари (бари ва этаги) айлана шаклидаги металл нишонлар б-н хошияланиб, кейинроқ қора мағиз ва ёқасида 1—2 учбурчакли қайтарма б-н безатилган. Ислод дини хукмронлиги давридан бошлаб бошга (баъзан қора тўр б-н юзни беркитган ҳолда) ёпа бошлаганлар; шу тарзда паранжининг дастлабки нусхалари пайдо бўлган (16—17а.лар). 18—19а.ларда кенг тарқалган, 20а. ўрталаригача сақланган. 20а. ўрталаридан яна Ё. урф бўла бошлади, фақат Фарғона водийсида Ё. ўрнига катта гулли (шол) рўмоллардан фойдаланилади.

ЁПИШҚОҚ БАКТЕРИОЗ гўзанинг бактериал касаллиги. Кўсақлар етилаётган даврда хашаротлар (беда қандаласи ва б.) жароҳатлаган жойида замбуруғ ва бактериялар таъсирида пайдо бўлади. Натижда тола чирийди, бижғийди ва кўсақдан кўнғирсарғиш елим шира — ёпишқоқ модда ажралиб туради (номи

шундан). Касаллик авж олганда тола бутунлай ёки қисман кўнғирсарик, санотда фойдаланиб бўлмайдиган ёпишқоқ ҳолга келади. Касаллик кучсизроқ бўлганда тола шакли қисман ўзгаради. Ўрта Осиёнинг суғорма деҳқончилик минтақасида Ё. б. ҳамма ерда учраб, унинг тарқалишида беда қандаласининг иштироки катта. Кураш чоралари: беда қандаласига қарши хлорофос ёки карбофос, пиретроидлардан амбушнинг 25%ли (0,6 кг/га), шерпанинг 25% ли эмульгириланувчи концентрати (0,3 кг/га) пуркалади.

ЁПИШҚОҚ

БАЛИҚЛАР

(Echeneidae) — олабуғасимонлар туркумига мансуб балиқлар оиласи. Танасининг уз. 30—90 см. У барча тропик ва субтропик океанларда тарқалган. Орқа сузгичи бош томонига сурилиб, сўргич ҳосил қилган. Ё. б. сўргичида 14 дан 27 тагача пластинкалари бўлади. Пластинкалар ёрдамида улар турли балиқлар, денгиз тошбақалари, китлар терисига ва кемалар остига ёпишиб олади. Айрим турлари эркин ҳаёт кечиради. 7 уруғи ва 7 тури мавжуд. Планктон ва қисман бошқа ҳайвонлар терисидаги паразитлар б-н озикланади. Баъзан кичик балиқларни овлайди.

ЁПИШҚОҚ ЎТ (*Lappula gilib*) — говзабондошлар оиласига мансуб бир ва кўп йиллик ўсимликлар туркуми. Гули ҳаворанг, кўк, баъзан оқ. Меваси ғадирбудур, учи илмоқчали ўсимталар ёки дағал туклар б-н қопланган. Ер юзида 50 га яқин тури бор. Шундан 19 таси Ўзбекистонда чўл, адир ва тоғ зоналаридаги қуруқ, айниқса кум ва шағалли ерларда, йўл ёқаларида ўсади. Айрим турлари экинлар орасида бегона ўт ҳолида учрайди.

ЁПИШҚОҚЛИК,

қовушоқлик

оқувчан моддалар (суюқликлар ва газлар)нинг улардаги бир қисмининг иккинчи қисмга нисбатан ҳаракатига (силжишига) қаршилиқ кўрсатиш хоссаси. Ёпишқоқ оқишнинг асосий қонунини И. Ньютон топган (1687). СИ тизимида

динамик Ё. бирлиги p — Пас (СГСда — пуаз)да ифодаланади. Тургунлашган ламинар оқишда доимий градиентга газлар ва нормал (ньютон суюқликлари деб аталувчи) суюқликларнинг Ё.и ўзгармас катталиқ; у тезлик градиентига боғлиқ бўлмайди. Эриган металллар ҳам одатдаги суюқликлар каби Ё.га эга бўлади. Суюқ гелий алоҳида Ё. хоссасига эга. 2,172 К градиентга у ўта оқувчан ҳолатга ўтиб, унинг Ё.и нолга тенг бўлиб қрлади. Молекуляр-кинетик назария Ё.ни молекулаларнинг ҳаракати ва ўзаро таъсири хусусиятлари б-н тушунтиради.

ЁПИҚ АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ — акциялари фақат ўзининг таъсисчилари ёки олдиндан белгилаб қўйилган бошқа шахслар ўртасида тақсимланадиган жамият (қ. Акциядорлар жамияти).

ЁПИҚ БИОТЕХНИК ТИЗИМ (қос монавтикада) — космик кеманинг ташки муҳит б-н модда алмашинмайдиغان, лекин ташқаридан энергия оладиган ва уни ўша микдорда сарфлайдиган тизими. Бир қанча тирик организмлар мажмуидан иборат; уларнинг модда алмашинув мароми бирбирига мосланган бўлади. Зич (герметик) ёпиқ тизимда одамларнинг яшаши учун шарт бўлган моддалар (озиковқат, сув ва кислород) биоконкомплексга қирадиган тирик организмлар (ўсимлик, ҳайвонлар, одам ва б.)нинг яшаш жараёнида ҳосил бўладиган чиқиндиларни қайта ишлаб тайёрланади. Ё. б. т.ни тузишда биоконкомплексга кирувчилар сонини имкон борича кам олиш, модда алмашинувини тезлаштириш, бу айланма жараёндан четга чиқиб қоладиган моддалар пайдо бўладиган жараёнларни бартараф қилиш лозим ва х. к. Одамларнинг узок муддат (мас, 1 йил) Ё. б. т.да яшаши мумкинлиги амалда синаб кўрилган.

ЁПИҚ ДРЕНАЖ — горизонтал дренаж тури.

ЁПИҚ СУҒОРИШ ТИЗИМИ суғориладиган майдонларга сув узатадиган қувурлар тармоғи. Қувурлар 0,6—1,5

м чукурликда (кувур устигача) ёки ер юзасига ётқизилади. Ер ости қувурлари ўтирмайдиган ва кўпчимайдиган қумлик, шагал ва ш. к. мустаҳкам грунтларга ётқизилади. Сув текканда ўтирадиган грунтларда аввал траншея казиб сув қуйилади, кўпчидиган грунтларда эса қувур тагига 20 см дан кам бўлмаган қалинликда қум солинади. Ё. с. т. учун асбестцемент, темирбетон, полиэтилен, металл ва шу каби қувурлардан фойдаланилади. Сув узатиш усули бўйича Ё. с. т. босимли (сув насос ёрдамида берилади) ва ўзиқар босимли (жойнинг табиий нишаби ҳисобига босим ҳосил бўлади) суғориш шохобчаларига бўлинади, одатда, бунга нишаблик 0,025 дан юқори бўлган жойларда эришилади. Қувурлардаги сувнинг минимал оқим тезлиги лойқачўқиндиларни оқизиб кетишни, максимал тезлиги эса сугориш тўхтатилгандан сўнг қувурларни чўқиндилардан ювиб, чиқариб ташлашни таъминлаши лозим. Босимли Ё. с. т.нинг асосий элементлари: сув манбаи (дарё, канал, сув омбори, ер ости сувлари ва б.); насос ст-яси, сув тарқатгич қувурлар тармоғи; ёмғирлатиш ва суғориш машиналари; кўчма ёки кўчмас сув қуйиш қувурлари; қувурлар йўлидаги иншоотлар ва очибберкитадиган қурилмалар; сув ташлама ва окова каналлари.

Ўзиқар босимли Ё. с. т. босимли шохобчадан фақат насос ст-ясининг йўклиги б-н фарк қилади. Ё. с. т. конструкцияси бўйича кўчмас, ярим кўчма ва кўчма бўлади. Кўчмас тизимларда сув босим остида доимий гидрантлар ўрнатилган сув қувурларга берилади, улар орқали эса кўчмас суғориш машиналари ёки бошқа суғориш қурилмаларига оқиб келади. Ярим кўчма Ё. с. т.да сув ёмғирлатиш қурилмалари ёки сувни тупроқ ичидан томчилаб ёки эгатларга оқизиб берадиган жўмрақларга доимий ер ости ва кўчма ер усти сув қувурларидан берилади. Кучма қувурли суғориш тармоғи ер юзасига ётқизиладиган йиғма сув қувурдан иборат; уни осонгина бўлақларга ажратиб,

бошқа жойга кўчириш мумкин. Суғорма деҳқончилик зонасида ўзиқарбосимли суғориш шохобчалари энг кўп қурилган. Мас, Мирзачўлда 65 минг га, Далварзин чўлида 35 минг га дан кўпроқ ер шу усулда суғорилади (2001). Ё. с. т. суғорма деҳқончилиқни комплекс механизациялаш талабларига тўла жавоб беради, унумдор суғориш техникасини қўллашга имкон яратади; Ё. с. т. да ф.и. к. очиксуғориш тармоқлариникига қараганда анча юқори бўлиб (0,95—0,98), ариқ ва каналлар б-н банд бўладиган ердан ҳам фойдаланишга имкон беради. Ё. с. т.да ердан фойдаланиш коэффициенти 0,92—0,98 га тенг.

Шариф Ҳамдамов, Николаи Солохин.

ЁПИҚ ТЕЛЕВИЗИОН ТИЗИМ

узатувчи камералари қабул қилувчи қурилмалар б-н маҳаллий алоқа кабель линиялари ёрдамида туташган телевизион тизим. Тасвир ва товуш сигналларини узатувчи телевизион эшиттириш тизимларидан Ё. т. т.нинг фарқи шуки, унда фақат тасвир сигналлари узатилади. Унинг узатиш камерасида оғдириш тизими бўлган узатувчи камера (суперрортикон ёки видикон) ва видеосигналларни олдиндан кучайтиргич қурилма жойлаштирилган. Камера масофадан туриб ёки автоматик тарзда бошқарилади. Улардан энг оддийси бир каналли Ё. т. т. ҳисобланади. У узатувчи камера ва қабул қилувчи қурилмалардан иборат. Узатувчи ва қабул қилувчи трубкларнинг оғдирувчи тизимларига қабул қилувчи қурилмада жойлашган умумий генератордан ток келади. Ё. т. т.дан саноатда, транспортда, тиббиёт ва б.да турли амалий масалаларни ечишда фойдаланилади.

ЁПИҚ ТЎПЛАМЛАР (мат.) барча лимит нуқталарини ўз ичига олган тўпламлар. Ё. т. мисоллари: 1) [a, b] кесма; 2) сонлар ўқи, p ўлчовли метрик фазодаги санокли нуқталардан иборат тўплам; 3) текислик ёки фазодаги тўғри чизиқ ёки кесма нуқталари тўплами; 4) текисликдаги айлана ёки ўраб турган ай-

ланаси б-н олинган дойра.

ЁПИҚ УРУҒЛИЛАР (Angiospermae) гулли ўсимликлар — юксак ўсимликлар бўлими (типи). Уруғчисининг бўлиши, кўш уруғланиши Ё. у.нинг ўзига хос белгисидир. Уруғчиси гулнинг марказида жойлашиб, тугунча, устунча ва тумшукчадан иборат. Уруғчи тугунчасидаги ковакда уруғкуртак ривожланади. Уруғланган тугунча мевага айланиб, унинг ичидаги уруғкуртакдан битта ёки бир нечта уруғ ҳосил бўлади (номи ҳам шундан келиб чиққан). 200 мингга яқин тури бўлиб, 300 оилага мансуб 10 мингдан ортиқ туркуми бор. Таснифи 16а. дан бошланган бўлса ҳам фан томонидан қабул қилинган тизими ҳали ишлаб чиқилган эмас. Ўнлаб тизими таклиф қилинган, шулардан иккитаси — икки паллалилар ва бир паллалилар синфи кўпроқ қабул қилинган. Одамлар учун фойдали кўпгина ўсимликлар, жумладан озиковқат ўсимликлари (зиғир, ғўза, буғдой ва б.), емхашак ўсимликлари (сули, беда ва б.), хушбўй, доривор, мевали ва каучукли ўсимликлар Ё. у.га киради. Баъзи турларидан қурилиш материаллари олинади.

ЁППАСИГА ТАНЛАШ - ўсимликларни нав стандартларига мувофиқ келадиган ташқи белгилари (фенотип)га қараб танлаш. Ўсимликлар селекцияси усулларида бири. Танлаб олинган ўсимликлардан олинган уруғлик, лаб. таҳлили ўтказилиб, саралангач (яроксизлари ажратилгач), бир пайкалга экилади. Шунга кўра, бўлажак нав сараланган энг яхши ўсимликлар авлоди бўлади. Ё. т.ни баъзан позитив усул деб аталади. Бу усул АҚШ ва б. мамлакатларда ғўза уруғчилигида кенг қўлланилади. Ё. т.нинг бир кўриниши бўлган негатив танлаш (нотипик ва аралашма ўсимликларни яроксизга чиқариш) асосан Ўзбекистон, Тожикистон, Туркманистонда қўлланилади. Ё. т.ни бир марта ва кўп марта ўтказиш мумкин. Бир мартали Ё. т. ўзидан чангланувчи экинларда, кўп марталиси четдан чан-

гланувчи ўсимликларда яхшироқ самара беради. Четдан чангланувчи экинларда қимматли хўжалик белгиларини сақлаб қолиш учун нави. ч.дан олингунига қадар бўлган давр давомида Ё. т. ўтказилади. Бундай танлаш узлуксиз танлаш деб аталади. Популяциялар экиладиган шароитларга яхши мослашган ҳоллардагина Ё. т. яхши натижа беради. Ё. т. усули б-н турли экинларнинг халқ селекциясида маҳаллий навлари ҳам яратилган. Ё. т.нинг камчиликларидан бири танланаётган ўсимликларидан келиб чиқишини текшириш имконияти йўқлигидир. Бу камчилик селекцияда кенг тарқалган якка танлаш усули б-н бартараф этилади (яна қ. Танлаш).

Йўлдош Узоқов.

ЁРДАМЧИ МАКТАБ ақли заиф болалар ўқийдиган махсус таълим тарбия муассасаси. Ўзбекистонда дастлаб 1935 й. Тошкент ш.да очилган. Асосан ақли заиф (олигофренияниж дебиллик даражасидаги) ҳамда кейинчалик турли касалликлар туфайли ақли заиф бўлиб қолган болалар қабул қилинади. Махсус таълимга муҳтож бўлган болалар тиббий психологикпедагогик комиссия томонидан белгиланади. Ё. м.даги ақли заиф болалар учун махсус таълимтарбия ЎзРнинг «Таълим тўғрисида»ги қонуни (1997) асосида амалга оширилади. Ё. м. ЎзР Халқтаълими вазирлиги тизими-га киради. Ё. м.да ақли заиф болаларга махсус таълим давлат стандартларига мувофиқ мактабларнинг бошланғич синфи ҳажмига тўғри келадиган ва қисман умумий ўрта таълимни амалга оширувчи махсус таълим дастури, режаси ва дарсликлар асосида олиб борилади. Ўқиш муддати — 9 й. Ё. м.да ҳар бир синфга 10—12 ўқувчи қабул қилинади. Мактабдаги ўқув вақтининг 1/3 қисми (4синфдан бошлаб) меҳнат таълимига ажратилади. Ё. м.ларда дурадгорлик, каштачилик, тикувчилик, қишлоқлардаги Ё. м.ларда қ. х. ишлари ўргатилади. Ё. м.ларнинг асосий мақсади болаларни ақлий жиҳатдан коррекциялаш (тузатиш) ва жисмоний

жиҳатдан соғломлаштириш, тарбиялаш, Ё. м. ҳажмида билим, кўникма ва малакалар б-н қуроллантириш, уларни амалий фаолиятга тайёрлаш, нутқидаги нуқсонларни тузатиш ҳамда ижтимоий ҳаётга мослаштиришдан иборат. Ё. м.да таълимтарбия ишларини олигофренопедагог мутахассислар олиб боради. Ё. м.да врачпсихоневролог, тиббиёт ҳамширалари ҳам ишлайди. 2000/2001 ўқув йили боши ЎзРда 19 Ё. м. (4769 ўқувчи) ва 32 ёрдамчи интернат мактаби (6502 ўқувчи) ишлади.

Лола Мўминова.

ЁРДАМЧИ СЎЗЛАР мустақил гап бўлаги вазифасида кела олмайдиган, ёрдамчи маъно ва функцияда қўлландиган сўзлар. Булар гапда мустақил бўлак бўлиб келувчи сўзларни боғлайди ёки уларга грамматик (синтактик) тавсиф беради (мас, артикль). Ўзбек тилида вазифасига кўра, Ё. с 3 турга бўлинади: кўмакчи; боғловчи; юклама.

ЁРДАМЧИ ТАРМОҚ (қишлоқ хўжалигида) — хўжаликда асосий (бош) тармоқни тўлдирадиган ва товар берадиган соҳа. Аксарият хўжаликларда асосий тармоқ б-н бирга 2—3 Ё. т. бўлиши мумкин. Ҳар бир Ё. т. технологик, ташкилий ва иқтисодий жиҳатлардан асосланган, унинг ҳажми биринчи навбатда асосий тармоқ б-н боғланган ҳамда и. ч.нинг рентабелли бўлишини таъминлаши керак.

Ўзбекистонда сабзавотчилик хўжаликларидида пиллачилик, боғдорчилик хўжаликларидида асаларичилик, пахтакор хўжаликларда полизчилик, емхашак этиштириш, пиллачилик, чорвачилик Ё. т. ҳисобланади.

ЁРДАМЧИ ХЎЖАЛИКЛАР — корхона ва ташкилотларнинг асосий фаолиятига бевосита боғлиқ бўлмаган, лекин уларнинг ички и. ч. имкониятларини кенгайтириш мақсадида ташкил этиладиган кўшимча таркибий хўжалик юритиш бўлинмаси. Ё. х. ташкил этишнинг муҳим талабларидан бири корхонанинг асосий фаолияти натижасида у ёки бу

кўшимча маҳсулот ёки буюм и. ч.га керакли бўлган чикит ва шунга ўхшаш ресурсларнинг етарли микдорда доимий мавжуд бўлишидир. Ё. х.да асосан корхонанинг ўз ишчиҳодимлари ишлайдилар. Ноқишлоқ хўжалик корхона ва ташкилотлар таркибида Ё. х. кўп ҳолларда асосан ўз ишчиҳодимларини қ. х. маҳсулотлари б-н таъминлаш мақсадида ташкил этилади. Ишлаб чиқарилган сабзавот, мева, узум, гўшт, сут ва б. маҳсулотлар корхонанинг ошхонаси, боғчаси, дам олиш уйларига берилади ва айрим ҳолларда маҳсул магазинлари орқали ишчиҳодимларга арзон нархларда сотилади. Умуман истеъмол товарларини кўпайтириш, корхона ва ташкилотларнинг ички ресурсларидан тўлиқфойдаланишда Ё. х. муайян аҳамиятга эга. Қурбон Чориев.

ЁР-ЁР — никоҳ тўйи маросимлари жараёнида айтиладиган халқ кўшиғи. Қадим замонлардан ўзбек, тожик, уйғур ва туркман халқлари орасида кенг тарқалган. Иккилик ёки тўртлик шақлидаги термалардан иборат бўлиб, ҳар банднинг охири, баъзан ўртасида «Ёрёр, айланаман» каби сўзлар кўшиб айтилади. Одатда, доира жўрлигида, келинни кузатаётган аёллар томонидан, Фарғона водийси (Фарғона, Ўш, Хўжанд) ва Зарафшон воҳасида келинни кетаётган йигитлар томонидан ҳам ижро этилади. Ёрёрда келиннинг хусусиятлари, унинг ҳаёти, орзуистаклари, яхши тилак ва қутловлари қуйланади. Ёрёрларнинг фавқулодда таъсирчанлиги уларда бир вақтнинг ўзида ҳам мунгли йиғи (оҳангида), ҳам байрамона шодиёналик (усулда) кайфиятлари мужассам этилганлигидадир. Халқ ёр-ёрлари таъсирида ёзма адабиётда ҳам ёр-ёрлар яратилган. Навоийнинг «Мезон ул-авзон», Бобурнинг «Муфассал» асарларидаги ёр-ёр матнлари теранлиги ва жозибadorлиги б-н ажралиб туради. Ўзбекистон вилоятлари (Бухоро, Фарғона, Наманган, Сурхондарё, Хоразм ва б.) нинг ёрёрлари ўзига хос хусусиятларга эга. Қуйлари мунгли, жозибали, ўйноқи, мазмуни ли-

рик, ҳажв, мадҳия ҳам бўлиши мумкин. Ёр-ёрлар турли фольклорэтнографик ансамбллар репертуаридан, ўзбек бастакор ва композиторлари ижодидан ҳам салмоқли ўрин олган.

ЁРИБ ЎТИШ (харбийда) ҳужум ҳаракатлари усулларида бири. Душманнинг жанговар техникаси ва аскарӣ кучларини тормор қилган ҳолда унинг аввалдан тайёрлаб қўйилган ёки шошилинч ташкил этилган мудофаасини босиб ўтиш. Ё. ў. орқали маълум участкадаги душман мудофааси артиллерия ўқи, авиация зарбалари ва б. воситасида емириб ташланади ва фронтнинг ичкараси томон курукликдаги қўшинларни шиддатли ҳужуми учун қулайлик яратилади. Баъзан душман мудофаа чизиги очик қанотлар мавжуд бўлганда ҳужум операциялари Ё. ў. сиз ҳал қилиниши мумкин. Ё. ў. ҳужум операцияларида асосий ва ҳал қилувчи босқич ҳисобланади. Ё. ў. усуллари янги куруляроғларнинг пайдо бўлиши ва армияларнинг курулланганлигига қараб янги жанговар имкониятлар б-н бойиб боради.

«**ЁРИЛТОШ**» — ўзбек халқ эртаги. Мавзуи кенг тарқалган. Хоразмда «Олтин бешик», Тошкент, Бухоро, Самарканд, Фарғонада «Ё.», «Очил, очил қамишлар» номи б-н машхур. Мазкур вариантларнинг мавзу ва ғояси муштарак, айрим эпизодларидагина фарқ бор. Ҳақиқат ва эзгуликнинг ёмонлик устидан тантанаси «Ё.»нинг ғоявий мазмунини ташкил этади. Эртақ қаҳрамонлари сеҳржоду таъсирида бўладилар. Сингилнинг тош ва кийикка айланиши, аёлнинг сув остида икки фарзанд кўриши каби ҳодисалар тилсиз б-н боғлиқ бўлиб, сеҳр ечилганда улар ўз аслига қайтадилар. Опасингилларнинг табиат кучларини илоҳийлаштириб, муқаддас билиб топилиши, мадад сўрашида ибтидоий инсон тафаккури б-н боғлиқ бўлган мифологик ва анимистик тасаввурлар акс этган. Р. Мўминнинг бу эртақ асосида яратган асари 20й.ларда катор ўзбек театрларида сахналаштирилган. Кейинчалик Шукур

Саъдулла «Ё.» драмасини (1939) ва композитор С. Бобоев б-н ҳамкорликда «Ё.» операсини (1967) яратган.

ЁРИТИЛГАНЛИК 1) физикада — юза бирлиги (мас, 1 м²)га тушаётган ёруғлик оқими. 2) кишлоқ хўжалигида — ўсимликнинг ўсиши ва ривожланиши, фотосинтез жараёни асосан Куёш спектрининг кўзга кўринадиган қисми таъсирида содир бўлади Куёш таъсирида Ё. нолдан (Куёш чиқиши ва ботишида) 100 минг лк гача (тушга яқин) ўзгаради. Булутсиз осмонда сочма нурдан Ё. камданкам вақтда 15 минг лк гача етади. Осмонда парсимон ёки парсимонқатламли булутлар бўлганда ва Куёш тиккага келганда горизонтал юзанинг Ё. 70 минг лк гача етиши мумкин. Калин паст булутлар, айниқса, момоқалдирак ҳосил қиладиган булутлар Ё.ни кескин камайтиради. Ё. миқдори б-н ялли ҳамда сочма радиация оқими ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд. Уларнинг нисбати ялли (Ka) ва сочма (Kg) радиациянинг ёруғлик эквивалента ёки ўтказиш (ўтиш) коэффициентини деб аталади. Ўсимликлар муҳитида ялли радиациянинг вертикал тақсимланишини ҳамда ялли ва сочма радиациянинг ёруғлик эквивалентини билган ҳолда ўсимлик қопламида, хусусан экинзорларда Ё.нинг тақсимланишини аниқдаш мумкин. Экинларнинг Ё. Катталиги ялли (ёки сочма) радиациянинг унга мувофиқ келадиган ёруғлик эквивалентига кўпайтмаси сифатида аниқланади. Ўрта Осиё ҳудудида булутлилик жуда кам бўлгани учун ғўза ёки бошқа экин майдонларида Ё. танқислиги сезилмайди (яна қ. Куёш радиацияси).

ЁРИТИШ — объектларнинг кўриниш сезгирлигини яхшилаш ёки уларни ёруғлик сезгир материалларга туширишни таъминлаш мақсадида маълум микқорда ёритилганлик яратиш. Ё.нинг табиий, сунъий ва аралаш хиллари бор. Табиий Ё. инсон учун энг қулайи бўлиб, Куёш, осмон ёриткичлари, атмосфера электр разрядлари ва б. б-н яратилади. Уйлар ва алоҳида хоналарда керакли

даражада ёритилганликни таъминлаш учун уларнинг деворлари, ораёпмалари ёруғлик ўтказадиган материаллардан тайёрланади, деразалар тепасига туйнуклар қилинади. Яхшиси уйларни қуришда ёруғликушишни тўғри танлаш керак. Сунъий Ё., одатда, ёритиш жиҳозлари, ёритиш қурилмалари ёрдамида ҳосил қилинади. Унинг умумий, маҳаллий (иш жойини ёритиш) ва аралаш, иш (хдр куни ишлатиш учун) ҳамда авария ҳолатдаги (иш Ё. ўчганда ишлатиладиган) хиллари бор. Сунъий Ё. аҳоли яшайдиган жойлар, транспорт ҳаракатланадиган магистраллар, кўчалар, майдонлар ва б.ни Ё.га татбиқ этилади. Хоналарни табиий Ё. ва сунъий Ё. қурилиш нормалари ва қондаларига асосланиб бажарилади.

ЁРИТИШ ЖИҲОЗЛАРИ бино, куча, хиёбонлар ва б.ни ёритиш учун фойдаланиладиган қурилмалар (ёритиш асбоблари ва ёритиш қурилмалари, ёритиш арматуралари). Ёритиш асбоблари — ёритиш, нурлатиш, ёруғлик сигнализацияси ёки проекциялаш учун мўлжалланган асбоблар; ёритувчи, нурлатувчи, сигнал берувчи ва проекцияловчи хиллари бор. Улар оптик нурлатиш манбаи (қ. Ёруғлик манбалари), ёруғлик нури оқимини фазода берилган йўналиш бўйича қайта тақсимлаш қурилмалари, конструкцион деталлардан иборат. Конструкцион деталлар ёритиш асбобларининг барча қисмларини бирлаштиради ва нурланиш манбаини ҳамда ёруғликни қайта тақсимлайдиган қурилмаларни шикастланишдан ва атроф муҳит таъсирларидан химоя қилади. Ёруғлик оқимини тўплаш даражасига қараб, ёруғлик оқимини оптик ўқ бўйлаб тўла тўплайдиган (прожекторлар), ёруғлик оқимини оптик ўқнинг баъзи участкасида кичик ҳажмда тўла тўплайдиган (проекторлар), ёруғлик оқимини катта фазовий бурчакда қайта тақсимлайдиган (ёритиш жиҳозлари) хилларга бўлинади. Ёруғлик оқимини қайта тақсимлашда турли шаклдаги қайтаргичлардан фойдаланилади. Ёруғлик асбоблари йиғиндисидан иборат

ёриткич ёритиш қурилмалари дейилади. Булар ёрдамида майдон, хона ёки айрим объектлар ёритилади. Ёритиш арматуралари — ёруғлик оқимини фазода маълум томонга йўналтирадиган, тақсимлайдиган ва кўзни қаматишдан сақлайдиган қурилмалар. Ўрнатилишига қараб, осма, шигга, деворга, полга ўрнатиладиган, столга қўйиладиган; вази фасига қараб, оддий ва безак хилларга бўлинади. Одди й ёритиш арматураларига саноат биноларини ёритиш учун ишлатиладиган қайтаргичи эмалли, здларнинг баланд цехлари ва хоналари, шунингдек, катта кўчаларни ёритадиган қайтаргич ойнали, нам ўтказмайдиган ва портлашдан сақлайдиган, столга қўйиладиган ва б. Ё. ж. қиради. Безак ёритиш арматураларига абажур, лампалар, музей, театр ва б. жойларга ўрнатиладиган люстра — кандиллар, столга ўрнатиладиган лампалар, ётоқхоналар, йўлакчалар ва поезд вагонларида ишлатиладиган лампа Кўча ёритқичи (Тошкент ш.). Лампаларни маҳкамлашда, ёруғликнинг спектр таркибини ўзгартиришда, лампочкаларни чангдан, намликдан шикастланишдан сақлашда ёки ўтга ўч муҳитлардан ажратишда турли мосламалар қўлланилади.

ЁРИТҚИЧ БАЛАНДЛИГИ (h) уфқ текислиги б-н ёритқич (юлдуз, сайёра ва б.)га йўналган чизик орасидаги бурчак. Вертикал дойра ёйи б-н ўлчанади. Осмон гумбази қуринма суткали айланганлиги сабабли Ё. б. ўзгариб туради ва меридианда энг юқори кийматларга эришади. Ёритқич баландлигининг 90° га тўлдирувчиси зенит масофаси дейилади.

ЁРИТҚИЧЛАР (астрономияда) — ёруғлик сочувчи осмон жисмлари (юлдуз, сайёралар ва б.) (қ. Осмон ёритқичлари).

ЁРИТҚИЧЛАРНИНГ ТЎСИЛИШИ, Қуёш ва Ой тутилишлари — Ой ўзининг Ер атрофидаги ҳаракати даврида узок ёритқичлар (юлдузлар) олдидан ўтиб, уларни тўсиши ҳодисаси. Кўпинча, юлдузлар тўсилади. Юлдуз қанчалик равшан бўлмасин, у Ой б-н тўсилганда Ой четида тўсатдан йўқолади

(тўсилишнинг бошланиши) ва тўсатдан пайдо бўлади (тўсилишнинг охири). Сайёраларнинг тўсилиш ходисалари ҳам учрайди. Ер Ойдан тушган сояга ёки Ой Ердан тушган сояга тўғри келиб қолганда Қуёш ва Ой тутилишлари рўй беради. Тўлиқ Қуёш тутилиши 7,5 мин. дан, қисман (катта фазали) Қуёш тутилиши 2 соатдан ошмайди. Ойдан тушган соя Ерда тахм. 1 км/с тезликда ҳаракатланади ва 15 км гача масофани босиб ўтади. Унинг диаметри 270 км чамасида бўлади. Бу эса тўлиқ Қуёш тутилишининг энг кенг эини ташкил қилади. Тўлиқ Ой тутилиши 1 соат 45 мин.гача чўзилиши мумкин. Бу ходиса Қуёш, Ой ва Ой орбитаси тугунларининг осмон гумбазидаги ўзаро вазиятлари даврий равишда такрорланиши б-н боғлиқ. Ҳар йили кўпи б-н 7 Қуёш ва Ой тутилишлари юз беради (бундан 3 таси Ойга тўғри келади), камида 2 тутилиш (иккаласи ҳам Қуёшга тўғри келади) рўй беради. Ё. т. расадхоналар ва махсус ст-ялардан асбоблар оркали кузатилади. Уларни оддий кўз б-н (қорайтирилган шиша оркали) ҳам кузатиш мумкин. Қуёш тутилишлари янгиой (Қуёш б-н Ой бир чизикка тўғри келган) пайтдагина юз беради. Ой орбитаси текислиги эклиптика текислиги б-н устма-уст тушганда, ҳар янгиой пайтида Қуёш тутилиши юз берар эди. Аммо Ой орбитаси эклиптикага оғма бўлганидан бундай бўлмайди. Янгиой эклиптика яқинида бўлгандагина тутилиш рўй беради. Қуёш тутилиши Ер сиртининг ҳар хил нуқталари учун турли кўринишда бўлади. Ой ғарбдан шарққа ҳаракатланганлиги учун тутилиш Қуёш дискининг ғарб (ўнг) четидан бошланади. Қуёш астасекин ингичка ўроқ шаклини ола бошлайди. Қуёш дискининг охирги нуқталари йўқолиб, тунда тутилиш бошланганда Ойнинг кора диски атрофида ёруғ шуъла яракдаб кўринади (бу Қуёш тожидир). Осмон бирдан крраяди, атрофда кизғиш шуъла («шафақ ҳалқа») кўринади. Тутилиш 2 соатча давом қилиши мумкин, аммо тўла фаза бир неча минутгина давом этади,

чунки Ой диски Қуёш дискдан озгина каттароқ холос, шунинг учун бутунлай тўсиб туриш узокка чўзилмайди. Ой тутилиши тўлиной пайтларидагина, яъни Ой Қуёшга қарши турганда рўй беради. Ой ғарбдан шарққа ҳаракат қилганидан Ер соясига Ойнинг шарқий (чап) чети олдин киради. Ой ўроқ шаклига кира боради. Бу шакл одатдаги Ой фазаларидан фарқ қилади. Ой Ернинг соясига бутунлай кирса, у ҳрлда тўла тутилиш юз беради. Агар Ой соянинг четидан ўтса, тутилиш қисман бўлади. Ер соянинг диаметри Ой диски диаметридан деярли 2,5 марта катта бўлганидан Ойнинг тўла тутилиши 2 соатча давом қилиши мумкин. Тула Яримсоя Сом Иуёш тутчаши сжвтоси Йритсоя Ой тутилиши схвтаси Ёритқичларнинг тўсилиши. Юпитер ва унинг йўддошларини ой тўсиши, тутилиш вақтида ҳам Ой бутунлай йўқолиб кетмайди, фақат одатдагига нисбатан кучсиз нур сочади, кизғиш сим рангга киради.

Ҳар бир тутилиш 18 йил 11 кун ёки 18 йил 10 кунда (кабиса йилнинг номига қараб) такрорланиб турганидан тутилишларни олдиндан айтиш мумкин. Шунча вақт ўтгандан сўнг Қуёш, Ой ва Ой орбитасининг тугунлари бирбирларига нисбатан тахм. дастлабки вазиятларига қайтиб келади (қ. Сарос). Ҳар бир Ой тутилиши Ер ярим шарининг ҳамма жойида кўринади, Қуёш тутилишлари эса тор бир ораликдагина кўринади. Айниқса, Қуёшнинг тўла тутилиши ахёнаҳёнда кўринади.

ЁРИҚ СУВЛАРИ — интрузив, метаморфик, чўкинди ва вулкан тоғ жинслари ёриқларида тўпланган эркин (гравитацион) ер ости сувлари. Асосан қор, ёмғир, баъзан, оқар сувларнинг йиғилишидан пайдо бўлади. Ё. с.нинг қуйидаги турлари фарқ қилинади: тектоник ёриқлар б-н боғлиқ ёриқтомирли (кўпинча босимли) сувлар, ёриқлигрунт (босимсиз) сувлар, айниқса нураш дарзликлари б-н боғлиқ; ёриқ қатламли (одатда босимли) — сув ўтказмайдиган жинслар б-н катқатлашган

кам метаморфлашган сув ўтказувчан жинсларнинг литогенетик ёриқларида тўпланади; ёриқликлар сувлари — босимли ва босимсиз бўлади. Ё. с. кўпинча бири иккинчиси б-н боғлиқ, уларнинг динамика шароити мураккаб, минераллашганлиги ва кимёвий таркиби турлича. Ё. с.нинг ҳароратланиши фильтрациянинг чўзикли қонуни асосида бўлади. Ё. с айниқса қалқонларда (Украина қалқони), шунингдек, платформа ва тоғлик рнларда тарқалган. Ё. сдан хўжаликни ва саноат корхоналарини техник сув б-н таъминлашда фойдаланилади. Минераллашган Ё. с. тиббиётда ишлатилади. Ё. с.нинг кончилик иншоотларида кўпайиб кетиши фойдали қазилмаларни кавлаб олишни анча қийинлаштиради.

ЁРИҚТИШЛИЛАР (Solenodontidae) — тубан хашаротхўрлар оиласи. Юқори ва ўрта олигоцендан маълум. Оёқлари бешбармокли, олд оёқлари б-н товонда, орқа оёқлари б-н бармоқда юради. Қўлтиғи ва човлари остида кучли хидли суюкли ажратадиган безлари бўлади. Захарли сўлак ажратадиган жағ ости безининг йўли иккинчи курак тиши асосига очилади. Бу тишнинг олд юзасида тарновчаси (ёриғи) бўлади (номи шундан олинган). Уз 28—32 см, думи 17,5—25,5 см, 1 уруғ 2 тури: гаити ёриқтиши (Solenodon paradoxus) ва куба ёриқтиши (S. cubanus) Гаити ва Куба о.да тарқалган. Ўрмон ва бутали чакалакзорларда яшайди. Ҳар йили 3 тадан болалайди. Иккала тур ҳам Халқаро Қизил китобга киритилган.

ЁРКЕНД (қад. номи Сақараўл, хитойча Шачэ) — Хитойнинг Синьцзян Уйғур мухтор рнидаги шаҳар, Қашқар вилоятининг Ёркенд тумани маркази (1980 й.гача Қашқар вилояти маркази). Такламакон чўлининг ғарбий қисмида, Ёркенддарёнинг ўнг соҳилида, 1200 м баландликда жойлашган. Аҳолиси қарийб 547,5 минг киши, асосан уйғурлар, қисман ўзбеклар, хитойлар ҳам яшайди. Ё. 2 қисм — мусулмонлар яшайдиган Ё. ва хитойлар яшайдиган Шачэдан иборат. Муҳим савдо ва транзит пункти. Ё. йи-

рик деҳқончилик (ғаллакорлик, пахтачилик), боғдорчилик ва ипакчилик рнининг маркази. Озиқовқат саноати корхоналари бор. Ҳунармандчиликда гилам, ип газлама ва шойи тўқилади. Хитой манбаларида қайд этилишича, мил. ав 65 й. Ё.да 2300 дан зиёд хонадон бўлган, аҳолиси сак (юн. манбаларида скиф)лар деб кўрсатилган. Ё. 1465—1759 й.ларда бутун Шарқий Туркистонни ўз ичига олган Ёркенд хонлигининг маркази эди. Шаҳар атрофидан темир рудаси ва кимматбаҳо яшма тоши олинган. Ё. орқали қадимда Ўрта Осиёдан Шарқий Туркистоннинг бошқа шаҳарлари ва Ҳиндистонга борадиган қарвон йўли ўтган. Шаҳар Буюк ипак йўлида жойлашганлигидан қадимдан хунармандчилик (гилам, ип газлама, шойи тўқиш) равнақ топган. Шаҳарда қад. обидалардан малика ҳамда шоира Омонисахон (16а.) мақбараси ва хон даҳмалари (Олтунум) сақланган. Ўзбек шоири Фурқат (1859—1909) умрининг сўнгги йиллари Ё.да яшаб ижод қилган, 1990 й.да шоир қабри устига мақбара қурилган.

ЁРКЕНД ЗИЛЗИЛАСИ Хитойнинг Синьцзян Уйғур мухтор рни Ёркенд воҳасида 1897 й. 22 авг.да рўй берган. Марказий Осиёда содир бўлган энг кучли зилзилалардан. Бу зилзила оқибатида Ёркенд, Қашқар ш. ва унга яқин жойлашган бошқа шаҳар ва қишлоқлар вайронга айланган.

Зилзилани бошидан кечирган одамларнинг тахмини бўйича бу табиий офат натижасида 6—7 минг киши ҳалок бўлган. Ё. з. тебраниш кучи эпицентрда тахм. 9—10 балл, магнитудаси 8,1 дан зиёд эканлиги қайд қилинган. Ер силкиниши бир йил давомида 9 марта такрорланиб, кучи 7—8 баллдан, магнитудаси 6 дан ошган. Силкинишлар кучи Олмаотадан тортиб Андижон, Тошкент, Самаркандгача сезилган. Ё. з.га Фарғона тизмасининг шарқий қисмида жойлашган Талас Фарғона ер узилмаси сабаб бўлган.

ЁРКЕНДЦАРЁ — Марказий Осиёдаги дарё, Хитойнинг шим.ғарбида, Та-

рим дарёсининг энг узун ўнг ирмоғи. Уз. 1068 км. Ҳавзасининг майд. 81,4 минг км². Қорақурум тизмасидаги музликлардан бошланади. Юқори оқими Куньлунь тизмасининг ғарбий тармоқларини кесиб ўтади. Ўрта ва қуйи оқимида Қашқар ботиғидан оқади. Бу дарё Ёркенд ва б. воҳаларни суғоради. Июль ва авг. да тўлиб оқади. Ўртача сув сарфи тоғлардан чиққач 170 м³/сек. Баҳорда экинларни суғориш даврида дарё Марқат ш.дан ўтгач, суви тугайди. Ё. бўйида Ёркенд ш. жойлашган.

ЁРЛАҚАБ БАХШИ Бекназар ўғли— (1888 — Зомин тумани — 1971) — ўзбек дostonчиси. Дастлаб Карапчи кишлоғилик Омон бахшига, сўнгра Сўлок кишлоғилик Худойназар шоирга шогирд тушиб, моҳир дostonчи сифатида танилган. 1917—32 й.ларда Фарғона водийсининг туман ва кишлоқларида, Қирғизистоннинг Ўш вилоятида дostonчилик б-н шуғулланган. 1932 й. Зоминга қайтган. 2жаҳон уруши йилларида яратган термаларида ўзбек жангчиларининг қахрамонлигини мадҳ этган. «Бекобод», «Фарход қурилиши» каби термаларида улкан қурилишлар, ўзбек халқининг улуғ яратувчилики меҳнатини акс эттирган. «Гўрўғлининг туғилиши», «Интизор», «Ҳасанхон», «Муродхон», «Ширин б-н Шакар» каби халқ дostonларини маҳорат б-н куйлаган. Ё. б.дан бир қанча анъанавий ва замонавий термалар, «Алпомиш», «Маликаи айёр», «Чорёр» дostonлари ёзиб олинган.

ЁРЛИҚ — 1) туркмўғул хонлари эълон қилган ёзма ҳужжатлар. Дипломатик ноталар ва давлатлараро битимлар мағни ҳам хон Ё.и жумласига кирган. Бирок кўпинча бу Ё. Олтин Ўрда, Қозон ва Қрим хонлари томонидан ўзларига тобе турли амалдорларга, диний арбобларга берилган шахсий дахлсизлик ҳақидаги имтиёзли ҳужжат саналган. Ё. рус князларини ўз ерларида ҳукмрон бўлишларини тасдиқлаган. Рус митрополитлари хонларни дуо қилганлари туфайли, бу Ё. бўйича рус черкови Ўрда маъму-

риятига тобеликдан, ўзларига қарашли ерлардан олинадиган солиқлардан, турли мажбуриятларни ўташдан халос этилган. Ё. Олтин Ўрданинг худудий бўлиниши, унга тобе ерлар, уларнинг маъмурий тuzилиши, ер эгаллиги ва б. ҳақида муҳим тарихий манба саналади; 2) амирлар ва рухрийларга бирон имтиёз берилиши қақида подшо, хон муҳри босилган расмий ҳужжат (мас, ишонч ёрлиғи); 3) товарнинг устига қўйилган ва унинг хили, ўлчами, микдрри, баҳоси ва ш. к.ни кўрсатадиган белги; 4) расмий ҳужжат (мас, фахрий ёрлик).

ЁРМА — озиковқат маҳсулоти; кўпинча шоли, буғдой, сули, арпа, гречиха, маккажўхори, нўхат сингари донларни маҳсус машинада оклаб (бутун) ёки майдалаб тайёрланади. Тарикдан окланган сўк, шолидан гуруч (окшоқ), буғдойдан манний ёрмаси, окланган буғдой, арпадан окланган арпа (перловка), окланган оқ жўхори, майдаланган маккажўхори дони кўп ишлатилади. Таркибида крахмал, азотли моддалар, оксил, ёғ, углеводлар, клетчатка, минерал тузлар (калий, кальций, мағний, фосфор, темир) витаминлар мавжуд. Клетчаткаси камроқ бўлгани учун молларга яхши ем бўлади, паррандаларга ҳам берилади. Доннинг пусти олиб ташлангани сабабли Ё.нинг озиковқатлиги жиҳатидан қадрли юқори, яхши ҳазм бўлади, тўйимли ва калорияли. Ё.нинг айниқса болалар ва турли касаллик б-н оғриган беморлар учун аҳамияти муҳим. Одамнинг озиковқатида Ё. углеводлар (крахмал) ва ўсимлик оксилларининг асосий манбаи. Пазандачилиқда Ё.дан бўтка, суюқ ошлар, гарнирлар ва б. таомлар тайёрланади. Физиологик асосланган овқатланиш меъёрларига кўра, овқат учун 1 йилда аҳоли жон бошигаўртача 14—15 кг турли Ё. маҳсулотлари истеъмол этиш тавсия этилади.

ЁРМАТ МАХСУМ (тахм. 1882—1929) — Фарғона водийсида мустабид совет режими ва босқинчи қизил армияга қарши курашган истиклолчиларнинг

сўнги бош кўмондони (1923—29). Уламо оиласида туғилиб,

ёшлигида мукаммал диний тарбия олган. Ё. м. 1920 й.дан бошлаб қизил армияга қарши жанглarda қатнашиб, мохир кўрбоши сифатида ном чиқарди. Кўпроқ Ўш уездида Олай воҳасида ҳаракат қилган. 1923 й. 17 июлда Олтиариқдаги Шункмозор кишлоғида бўлган Фарғона водийси кўрбошиларининг қурултойида у Фарғона истиклолчиларининг бош кўмондони этиб сайланди. Унга амир лашкарбоши унвони берилди. Аҳмад полвон, Қорабой, Умар Али, Мама Рўзи каби кўрбошилар ва укаси Ҳожи понсод унинг энг яқин ёрдамчилари эди. Ё. м. мураккаб бир даврда истиклолчиларга раҳбарлик қилди. 1923 й. авг.да Сўх кишлоғида бўлган қурултойдан кейин у ўз ҳарбий кучларини 2 қисмга ажратиб, бирини Сўхда қолдиради, иккинчи қисмини эса Олай воҳасига жўнатади. Ё. м. 1924 й.да бўлган жанглarda асосий кучлардан ажралса ҳам, у 1925—29 й.ларда Марғилон, Кўқон, Сўх томонларда курашни давом эттирди. Бу пайтда унинг ихтиёрида 2000 йигит ва 10 та кўрбоши бўлган. 20й.ларнинг охирида унинг асосий қароргоҳи Сўх яқинидаги Ҳайдарқон кишлоғи (ҳоз. Қирғизистон Республикаси Ўш вилояти ҳудудида) эди. 1929 й. Ҳайдарқонда бўлган жангларнинг бирида Ё. м. мардларча ҳалок бўлди.

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Ўзбекистон тарихи (1917—1991), Т., 2000.

Қаҳрамон Ражабов.

ЁРМАТОВ Комил (1904.2.5, Конибодом — 1978.17.11, Тошкент) — ўзбек кинореж., тожик киносининг асосчиси. Ўзбекистон халқ артисти (1955), Тожикистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1939), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1943). Биринчи фильми — «Муҳожир» (1934) Тожикистон киностудиясида суратга олинган (ўзи сценарий муаллифи, реж., бош роль ижрочиси). «Фаҳрий ҳуқук», «Узоқ чегарада»,

«Дўстлар қайта учрашганда» фильмлари ҳам «Тожиқфильм»да ишланган. Бу фильмларда унинг ўзига хос услуби, кескин драматизмга интилиши, мураккаб декорациялардан фойдаланиши кўзга ташланади. 1941 й.дан «Ўзбекфильм»нинг бадиий раҳбари. Уруш йиллари «Ватан совғаси», «Фронт учун концерт» сингари концертфильмлар, «Уйқусиз йиллар» бадиий фильмини яратди. «Алишер Навоий» фильми (1947) реж. га катта шуҳрат келтирди. Бир қанча ўзбек фильмларида актёр сифатида қатнашган.

Ё.нинг ҳар бир ижодий босқичи янги янги бўёқлар б-н сайқаллаша бориб, яратган фильмлари миллий кино олдида турган аниқ ва муҳим вазифаларни ҳал эта борди. Замонавий мавзуда «Опа-сингил Раҳмоновалар», «Гуллар очилганда», тарихий мавзуда «Абу Али ибн Сино» каби фильмлари, «Пахтаой» эртақфильми кинофестивалларда I-даражали дипломлар б-н тақдирланган. 60-й.ларда Ё. кинотрилогия яратиб, ўзбек кино санъатини янги босқичга кўтарди. Афсона характеридаги «Икки дил достони» (1966; халқаро кинофестивалнинг «Олтин Абсор» мукофоти, 1968), ўзбек шоираси ҳаётига бағишланган «Нодирабегим», «Узоқ-яқин йиллар» (кинофестивалнинг махсус соврини, Рига, 1978) каби фильмлари ҳам шуҳрат қозонди. «Киносценарийлар» (М. Мелкумов б-н ҳамкорликда) тўплами, «Эсдаликлар»и нашр этилган. Ўзбекистон Кинематографчилар уюшмасининг котиби (1958—78). «Ўзбекфильм»га Ё. номли берилган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреата (1967).

Ад.: Алиев М., Комил Ёрматов, Т., 1960; Тешабаев Джура, Камил Ярматов, М., 1964; Тешабаев Джура, Счастье мастера, Т., 1975.

ЁРМАТОВ Шермат (1939.17.10, Фарғона тумани) — хор дирижёри, композитор, болалар хори санъатининг фаол тарғиботчиси. Ўзбекистон халқ артисти (1997). Тошкент давлат консерваториясини хор дирижёрлиги мутахассислиги

бўйича тугатган (1967). Ташкент ш. даги 99 ўрта мактабда мусика ўқитувчиси ва «Бойчечак» хор студиясининг раҳбари (196282), Узтелерадиосида хор жамоаси дирижёри (1967—70), «Булбулча» болалар хорининг бадиий раҳбари ва бош дирижёри (1971 й. дан), ЎзР Маънавият ва маърифат маркази раиси ўринбосари (1996—99). Айни пайтда А. Қодирий номидаги Маданият инти (1980—95) да ўқитувчи, доцент (1994). Композитор ижодида вокал мусика (айниқса болалар учун яратган қўшиқлари) асосий ўрин тутади: «Салом мактаб», «Ғилдирагим», «Икки қўйманг, ўқитувчи!», «Сумалак», «Оймоможон ром бўлди», «Қизалок», «Хон атлас», «Бу юртнинг ёшлари», «Читти гул» (фольклорэтнографик сюита), «Ассалом ҳаёт» кантагаси (Т. Илҳомов сўзи) ва б. Аксарият қўшиқлари турли мусика тўпламларида нашр этилган. 1970й.лар ўртасидан бошлаб ўзбек болалар қўшиғи ҳамда хор санъати-га бағишланган доимий «Қўшиғим — жон қўшиғим», «Биргаликда куйлай-миз» телекўрсатувларини олиб боради. «Соғлом авлод учун» ордени б-н мукофотланган (1994).

ЁРОНГУЛ, хушбўй ёронгул (*Pelargonium roseum* Willd.) — ёронгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик ёки кўп йиллик ўт ёки чала бута, эфир мойли ва манзарали ўсимлик. Ўрта Денгиз сохилларида, Закавказье ва Ўрта Осиёда (21 га яқин тури бор) тарқалган. Ёввойи тури чул, адир ва тоғ зоналарда учрайди. Барги панжасимон, баъзида патсимон ажралган, майда кертикли, чиройли. Турига қараб гули оч қизил, қаворанг, ним жигарранг, тўқ қизил рангда. Ё.нинг ер устки қисмида ошловчи моддалари мавжуд турлари ҳам бор. Унинг яшил баргидан ва гулидан хушбўй эфир мойи олинади. Айрим турлари халқ табобатида дори сифатида ишлатилади. Истироҳат боғларида, хонадонларда гул сифатида ўстирилади.

ЁРОНГУЛДОШЛАР (*Geraniceae*)
икки уруғпаллалилар синфига мансуб

оила. Кўп йиллик ва бир йиллик утлардан, баъзан ярим буталардан иборат. Барглари бўлмали ёки бутун, баъзан патсимон ажралган. Кўпчилик турларининг гуллари тўғри, икки жинсли, кўпроқ қизил ёки бинафша рангли бўлади. Ер юзиде оиланинг 650 га яқин тури ва 11 туркуми маълум. Асосан ўртача иссиқ ва субтропик зоналарда тарқалган. Шулардан 4 туркумига мансуб 20 тури Ўзбекистонда ўсади. Жан. Африкада ўсувчи *Pesargonum* туркумига мансуб турлар ва уларнинг дурагайлари манзарали ва эфирмойли ўсимлик сифатида экилади. Оиланинг ёронгул туркуми Ўзбекистонда кенг тарқалган.

ЁРУҚҚА ҚАРАЙ ОЛМАСЛИК, фотофобия — кўзнинг табиий ёки сунъий ёруққа ўта сезувчанлиги. Бунда кўздан ёш оқади, худди бир нарса кадалаётгандек кўз ковоклари тортишиб, оғриқпайдо бўлади. Одатда, киши нормал ёруғликка қарай олади, агар ёруғлик ошиб кетса, нохушлик сезилади, кўриш ёмонлашади. Бу табиий ҳол бўлиб, касаллик белгиси ҳисобланмайди. Ё. қ. о.да киши нормал ёруғликка ҳам қарай олмайди. Кўзга чанг, турли зарралар ва б. ёт жисмлар тушганда, кўз турли газлардан таъсирланганда Ё. қ. о. рўй беради. Кўзнинг мугуз пардаси шикастланганда, тўр пардага ортиқча ёруғ таъсир этганда, унинг ташки пардалари (мугуз ва рангдор пардалар) яллигланганда, баъзи инфекцион касалликлар (грипп, кизамик ва б.)дан асорат қолганда ҳам киши ёруққа қарай олмайди. Кўз касалликлари — конъюнктивит, кератит, иридоциклит ва б.да ёруғни сезувчанлик ортади. Шунинг учун Ё. қ. о. аломати пайдо бўлганда дархол кўз докторига мурожаат қилиш зарур. Давоси: асосий касаллик бартираф қилинади, қора кузойнак тақиб юриш тавсия этилади.

ЁРУҒЛИК — инсон кўзи сезадиган (тебраниш частотаси 4,0Ю14—7,5Ю14 Гц) электромагнит тўлқинлар. Бу вакуумдз. тўлқин узунлиги ~ 400 Нм дан ~ 760 Нм гача бўлган тўлқинлар узунлиги-

га мое келади. Спектрнинг инфракизил нурланиш ва ультрабинафша нурланиш соҳалари ҳам Ё. деб аталади. Спектрнинг инфракизил нурланиш соҳаси б-н рентген нурлари орасида кескин чегара йўқ. Турли ёриткичлар (Қуёш, юлдузлар, электр лампочкалар ва б.) Ё. чиқаради. Ё. тўлқин хоссага ҳамда корпускуляр хоссага эга. Баъзи ходисалар (дифракция, интерференция, кутбланиш)да Ё.нинг тўлқин хоссаси, бошқа ходисалар (фотоэффект, люминесценция, атом ва молекулалар спектрлари)да корпускуляр хоссаси намоён бўлади. Ё.нинг тўлқин хоссасини тўлқинлар назарияси, корпускуляр хоссасини квант назария тавсифлаб беради; ҳар иккала хоссаси бирбирини тўлдиради. Ё.нинг корпускуляр назариясини И. Ньютон, тўлқин назариясини Х. Гюйгенс, квант назариясини А. Эйнштейн ишлаб чиққан. Ё. қонуниятлари оптикаея ўрганилади. Ё. босими, яъни механик таъсири борлигини Ж. К. Максвелл назарий исботлаган. Ё.нинг иссиқлик, электр, фотохимёвий ва б. таъсирилари мавжуд. Баъзи кўнғизлар, ўсимликлар, элементлар ҳам ўзидан Ё. чиқаради.

Ёруғлик бирликлари — Ё. кучи, ёритилганлик, равшанлик, Ё. оқими ва б. ёруғлик катталиклари бирликлари. Халқаро бирликлар тизимит Ё. кучи бирлиги сифатида кандела ишлагилади. Ё. оқими бирлиги қилиб люмен қабул қилинган. Сиртнинг ёритилиши сиртга тушаётган Ё. оқими, яъни Ё. кванти зичлиги б-н аниқланади. 1 см^2 сиртга тушаётган 1 люмен Ё. оқими фот (ф) б-н ифодаланади. Фот б-н бир қаторда радфот (радиация) ишлатилади. Равшанлик сиртга тик тушаётган Ё. кучи б-н ўлчанади; равшанлик бирлиги — стильб (сб). Фотометрияда Ё. энергияси жоуль, Ё. оқими ваттлар б-н ўлчанади. Ёруғлик босими — Ё.нинг уни қайтарувчи ва ютувчи жисмларга, зарраларга, шунингдек, айрим молекула ва атомларга кўрсатадиган таъсири. Ё. босими ҳақидаги фаразни биринчи марта 1619 й.да И. Кеплер комета думларининг

Қуёш яқинидан учиб ўтишидаги оғишини тушунтириш учун ишлатган эди. 1873 й.да Ж. К. Максвелл электромагнит назария асосида Ё. босими катталигини ҳисоблаб чиқди. У энг кучли Ё. манбалари (Қуёш, электр ей) учун ҳам жуда кичик микдор экан. Ер шароитида у ёнаки ходисалар (конвекцион тоқлар, радиометрик кучлар) б-н ниқобланади. Шу сабабли, Ё. босимини соф ҳолда ўлчаш мураккаб иш. Уни биринчи марта 1899 й.да П. Н. Лебедев тажрибада аниқдаган. Унинг олган натижалари Ж. К. Максвеллнинг ҳисоблашларига мое келган эди. У Ё.нинг газларга берадиган босимини ўлчаш мумкинлигини 1908 й.да исботлади. Думли юлдузлар Ё. босими таъсирида пайдо булади, деб тахмин қилинади. Электромагнит назарияга кура, жисм сиртига тик тушувчи ясси электромагнит тўлқин юзага келтирувчи босим электромагнит энергиянинг сирт яқинидаги зичлиги и га тенг. Ушбу энергия жисмга тушувчи ва ундан қайтувчи тўлқинлар энергиясидан ташкил топади. Агар жисм сиртининг 1 см^2 га тушувчи электромагнит тўлқин қуввати Q эрг/см 2 с, қайтариш коэффициентини R бўлса, у ҳолда сирт яқинида энергия зичлиги $u=Q(x+R)/c$. Бундан Ё.нинг жисм сиртига босими $P=Q(x+R)/c$ бўлади. Ё. босими кўламлари бирбиридан жиддий фарқ қилувчи астрофизика ва атом соҳаларида жуда муҳимдир. Лазерлар пайдо бўлиши б-н Ё. босимидан турли соҳаларда фойдаланиш имкони кескин кенгайди (қ. Комптон эффекти, Мёссбауэр эффекти ва б.). Ёруғлик вектори (Ё. майдон назариясида) — Ё. энергиясининг катталигини ва кўчирилиш йўналишини аниқлаб берувчи Ё. оқими зичлигини ифодалайдиган вектор. У фотометрияда амалий аҳамиятга эга, унинг ёрдамида Ё.нинг ҳажм зичлиги, Ё. оқимининг ютилиши, сиртнинг ёритилганлиги ва б. аниқланади. Ёруғлик кванти — фотон энергияси. Ё. тўлқин тарқатиш б-н бирга корпускуляр, яъни квант табиатга ҳам эга бўлишини М. Планк исботлаган. Планк назариясига

кўра, Ё. модданинг атом, молекулаларидан узлуксиз оқим тарзида эмас, балки аниқ миқдордаги айрим улушлар тарзида чиқади ва уларга шундай улушлар тарзида ютилади. Бу улушлар квантлардир. Фотоэффект ҳодисасини шу назарияга асосланиб тушунтириш мумкин. Квант механика қонунилари ҳам шу назарияга асосланган. Ёруғлик кучи — кўринувчи нурланиш манбаининг муайян йўналишда ёруғланишини ифодалайдиган Ё. катталиги. Ё. манбаидан фазовий бурчак бирлиги О. да тарқалаётган Ё. оқими Ф ни ифодалайди: $\neq \Phi D^2$. Халқаро бирликлар тизими СИда кандела (кд) Ё. кучи ўлчов бирлиги деб қабул қилинган. Ё. кучини аниқлаш ёритиш техникасида (уйжойларни ёритиш), тиббиётда (ёруғлик б-н даволаш), и. т. ишларида амалий аҳамиятга эга. Ёруғлик оқими. Ё. энергиясини сезишда, табиийки, кўз алоҳида аҳамиятга эга. Инсон кўзининг турли рангдаги Ё.ни сезиш қобилияти ҳам турлича. Шунинг учун бирор сирт орқали ўтаётган Ё.нинг тўлқин энергияси эмас, балки бу Ё. энергиясининг бевосита кўзга таъсир этиб кўриш сезгиси уйғотадиган қисми аҳамиятли. Бирор сирт орқали вақт бирлиги ичида ўтадиган ва кўриш сезгиси б-н баҳоланадиган ёруғлик энергияси Ё. оқими деб аталади, яъни $\Phi = W/t$, бунда Φ — Ё. оқими; t — Ё. тушаётган вақт оралиги; W — сирт орқали ўтаётган, яъни фазовий бурчак О. да тарқалаётган Ё. энергияси. Агар W — нуқтавий манбадан барча йўналишлар бўйича тарқалаётган Ё. энергиясини ифодаласа, Φ — тўла Ё. оқимини билдиради. Ё. оқимининг ўлчов бирлиги килиб люмен (лм) қабул қилинган. У Ё. кучи 1 кд бўлган манбанинг фазовий бурчак 1 ср да ҳосил қиладиган Ё. оқимини ифодалайди: $1 \text{ кд} 1 \text{ ср} = 1 \text{ лм}$. Ёруғлик энергияси — инсон кўзи сезадиган электромагнит тўлқинлар энергияси қисми. У Ё. оқимининг ёритиш давомлилигига кўпайтмасига тенг. Ё. энергияси бирлиги — люмен х ҳсекунд (лмс).

ЁРУҒЛИК АБЕРРАЦИЯСИ астро-

номик ҳодиса; ёруғлик тезлигининг чеклилиги ва кузатувчининг ёриткичга нисбатан Ер б-н бирга ҳаракатланиши туфайли осмон жисмларидан келаётган ёруғлик нури йўналишининг ўзгариши. Кузатувчидан ёриткичга ҳаёлан ўтказилган уринма ва ҳақиқий йўналишлар орасидаги бурчак абберраци он бурчак а дейилади. Ёриткичдан келаётган нур объектив О га тушиб (раем), с тезликда окуляр Т га келгунича t вақтда F масофани ўтади. Шу вақтда Ер ўз ўқи атрофида ва Қуёш атрофида айланиши сабабли, кузатувчи телескоп б-н бирга v тезликда ҳаракатланиб, D масофани ўтади. Тасвирни окуляр марказида кўриш учун телескопии ҳаракат йўналиши (апекс) томонга (а бурчакка) буриш керак. Шаклда абберраион бурчак $\alpha = (206\,264,8) \cdot \gamma \sin \beta$.

Ё. а. суткалик, йиллик ва асрий хилларга бўлинади. Суткалик Ё. а. Ернинг ўз ўқи атрофида ҳаракатланишидан содир бўлади. Йиллик Ё. а. Ернинг Қуёш атрофида ҳаракатланиши натижасидир. Асрий Ё. а. Қуёш системасининг фазода ҳаракатлани ај шидан келиб чиқади.

ЁРУҒЛИК АБСОРБЦИЯСИ к. Ёруғликнинг ютилиши.

ЁРУҒЛИК БИЛАН ДАВОЛАШ, фототерапия — қуёш нури ёки сунъий манбалар ёруғлигини профилактика ва даволаш мақсадида қўллаш; физиотерапиянинг бир бўлими. Сунъий манбаларга чўғланма сими бўлган, инфрақизил ва кўзга кўринадиган нурлар б-н нурлантирадиган аппаратлар (инфрақизил нурлар б-н нурлантиргич, ёруғлик иссиқлиги б-н нурлантиргич — соллюкс. Минин лампаси, маҳаллий электр ёруғлик ванналари, шунингдек, ультрабинафша нурлар б-н нурлантириш учун симобкварцили лампалар) киради. Инфрақизил нурларнинг физиологик таъсири иссиқликнинг наф беришига асосланган. Ана шу нурлар таъсирида ҳароратнинг кўтарилиши тўқималарда моддалар алмашинуви жараёнининг тезлашишига, томирларнинг рефлектор кенгайишига сабаб бўлади, бу эса тўқималар озикланишининг яхшила-

ниши, инфилтратларнинг сўрилиб кетишига ёрдам беради ва х. к. Ультрабинафша нурлар б-н нурлантирилганда терида биологик фаол моддалар (гистамин, Д витамин) ҳосил бўлади, улар организмга умумий таъсир кўрсатиб, унинг инфекцияларга чидамлилигини оширади. Ультрабинафша нурлар б-н нурлантириш жараёнида иссиқ сезилмайди, лекин 2—6 соат ўтгач, терининг нур теккан жойи кизаради (эритема). Қиздириш даражаси нурлантириш тезлигига ва терининг сезувчанлигига боғлиқ. Ё. б. д.да нур дозасини тўғри танлаш муҳим (уни тиббиёт ходими белгилаб беради). Уй шароитида врач кўрсатмасига мувофиқ фақат Минин лампасидан фойдаланиш мумкин, бунда нурлантириш тартиби ва қоидаларига қатъий амал қилиш керак. Касалхона, поликлиника, санаторийлар ва б. даволашпрофилактика муассасаларида Ё. б. д. аппаратлари мавжуд. Совқотиш, турли шикастланишларда тикланиш ҳамда инфилтратларнинг сўрилиб кетиш жараёнини тезлатиш; фурункулёз, сарамас, невралгия, артрит ва б.ни даволаш, шунингдек, рахитнинг олдини олиш ва даволашда Ё. б. д. қўлланилади. Силнинг фаол шакли, хавфли ўсмалар, юрактомир етишмовчилигининг рўйрост кўриниши, гипертония касаллигининг 2, 3босқичи, еруцца карай олмаслик, қалқонсимон без фаолиятининг кучайиши, буйрак етишмовчилиги ва б. айрим ҳолатларда Ё. б. д. тавсия этилмайди.

ЁРУҒЛИК ДИСПЕРСИЯСИ -модда синдириш кўрсаткичи п нинг ёруғлик частотаси ν га ёки ёруғлик тўлқинлари фаза тезлигининг уларнинг частотасига боғликлиги. Ё. д. туйфайли оқ ёруғлик дастаси призма орқали ўтганида спектрга ажралиши юз беради. Спектрга ажралиш ҳодисасини ўрганиши оқибатида И. Ньютон Ё. д. ҳодисасини кашф этди (1672). Спектр соҳасида шаффоф бўлган моддада ν нинг катталаниши (X нинг кичрайиши) б-н п ортади: п нинг X га бундай боғланишини нормал Ё. д. дейилади. Модданинг ютиш соҳаси яқинида

п нинг тўлқин узунлиги X га боғлиқ тарзда ўзгариши анча мураккаб. Мас, цианин эритмасидан ясалган юпка призманинг ютиш соҳасида қизил нурлар бинафша нурларга нисбатан кучлироқ, яшил нур, сўнгра кўк нур энг кам синади. Бундай ҳолатни аномал Ё. д. (X нинг кичрайиши б-н п нинг камайиши) дейилади. Моддада ёруғликнинг синиши ёруғлик фазавий тезлигининг ўзгариши натижасида юз беради; модданинг синдириш кўрсаткичи $n=c/c_0$; бунда c_0 — ёруғликнинг мухитдаги фазавий тезлиги. Ёруғликнинг электромагнит на. /— — зариясига кўра $n=c_0/c$ бунда c_0 — диэлектрик сингдирувчанлик, c — магнит сингдирувчанлик. Спектрнинг оптик соҳасида барча моддалар учун n бирга жуда яқин. Шу сабабли $n=c_0/c$ бўлгани учун Ё. д. е нинг частотага боғликлиги б-н тушунтирилади.

ЁРУҒЛИК ДИФРАКЦИЯСИ тор маънода — ёруғликнинг ношаффоф жисмлар (экранлар) чегараларини айланиб ўтиш ҳодисаси (қ. Дифракция); ёруғликнинг геометрик соя соҳасига ўтиши (расмга қ.). Кенг маънода — тўлқин оптикасидан геометрик оптикага ўтиш чегаравий шароитларида ёруғлик тўлқин хоссаларининг намоён бўлиши. Туман томчиларида ёруғликнинг сочилиши, оптик системалар (микроскоп)да тасвирнинг шаклланиши ва б. бунга мисол бўла олади. Ё. д. ёруғлик тўлқин узунлиги X га боғлиқ; у X, —»0 да йўқолади. Қизил нур бинафша нурга нисбатан кучлироқ дифракцияланади. Бу ҳодисадан фойдаланиб, оқ ёруғликни дифракция спектрига ажратиш мумкин. Ё. д.нингтақрибий назариясини 1816 й.да О. Френель яратган. Бу назарияга кўра, Ё. д. иккиламчи тўлқинлар интерференциясм натижасидир. Бу назариядан асбоблар оптикасида дифракцион эффектларни ҳисоблашда кенг фойдаланилади. Экранлар системаси орқасидаги ёритилганликни Френель зоналари воситасида ҳисоблаш усули зонавий пластинка Думалоқ экран атрофида ёруғлик нурларидан ҳосил бўлган

дифракцион ҳалқа. Френель зоналари усули дифракция манзарасини фақат бир нечта зона ташкил қилган ҳолда самаралидир. Ушбу ҳолларни Френель дифракцияси ёки йиғилувчи нурлардаги дифракция дейилади. Агар S сирт зонанинг кичик кисмини ташкил қилса ёки дифракция узокдан кузатилса (Фраунгофер дифракцияси), уни тушунтириш учун муайян нуқтага йиғилувчи иккиламчи тўлқинлар фазаларидаги ўзгаришларни ҳисобга олиш лозим. Ё. д.нинг тўлқин назариясини 1882 й.да Г. Р. Кирхгоф яратган. Ё. д. оптика ва физикада катта аҳамиятга эга. Мас, у оптик асбоблар имкониятлари чегараларини, микроскоплар ва телескопларнинг ажрата олиш қобилиятларини, очиқ резонаторларнинг аеллигини ва б.ни аниқлашга имкон беради. Лазерларнинг яратилиши Ё. д.га оид янги ҳрдиса ва масалаларни юзага келтирди. Булар жумласига қисман когерент майдонлар дифракцияси ёки ночизиғий оптик мухитлардаги ўзидифракция ҳодисаси ва б. киради.

ЁРУҒЛИК ИНТЕРФЕРЕНЦИЯСИ иккита ёки бир нечта ёруғлик тўлқинларининг қўшилиши натижасида ёруғлик нурланиши энергиясининг фазода қайта тақсимланиши (қ. Интерференция); тўлқин интерференциясининг хусусий ҳоли. Ё. и. экран ёки б. сиртда ёруғ ёки қоронғи йўллар ёки доғлар (монохроматик ёруғлик учун) ёхуд рангдор қисмлар (оқ ёруғлик учун) ёнмаён жойлашган ҳолда кўринади. Ё. и. 17а.даИ. Ньютон томонидан тадқиқ қилинган бўлсада, унинг корпускуляр назарияси ушбу ҳрдисани тушунтира олмади. Уни 19а. бошида Т. Юнг ва О. Френе.тар тўлқин ҳодиса сифатида назарий талқин қилиб бердилар. Доимий фаза фарқи шароитида, яъни когерент ёруғлик дасталарининг қўшилиши натижасида вужудга келувчи, фазода кучайган ва сусайган интенсивликларнинг мунтазам алмашинувидан иборат бўлган Ё. и. энг кенгтарқалган — стационар интерфере н ция дир. Ё. и. турлари асосан

ёруғликнинг когерент дасталарини ҳосил қилиш усуллари б-н боғлиқ. Ёруғликнинг когерент дасталарини ҳосил қилишнинг икки усули: тўлқин фронтини бўлиш усули ва амплитудани бўлиш усулидан кенг фойдаланилади. Тўлқин фронтини амплитудавий бўлиш тузилмаларида бирламчи манбанинг нурланиши оптик мухитларнинг ярим шаффоф бўлиниш чегаралари б-н бўлинади. Мас, совун пуфаклари, сувдаги ёғ пардаларида шундай тур Ё. и. вужудга келади. Бу ҳолларнинг бар қасида иккита сиртдан қайтган ёруғликларнинг интерференцияси хрелл бўлади. Амплитудани бўлиш усули интерферометрларда кенг қўлланилиб, унда тўлқин майдонлари махсус ярим шаффоф кўзгулар воситасида бўлинади. Юқоридаги икки нурли интерференциядан ташқари, кўп нурли Ё. и.лар ҳам мавжуд. Фабри — Перо интерферометри кўп каррали қайтувчи нурларда ишласа, дифракция панжаралари ва Майкельсон эшелонлари кўп элементли даврий тузилмаларга асосланган. Ё. и.дан ёруғликнинг спектрал таҳлилида, масофалар, бурчаклар ва тезликларни аниқ ўлчаш ҳамда рефрактометрияда кенг қўлланилади. Ё. и. голография асосини ташкил қилади.

ЁРУҒЛИК ЙИЛИ — юлдузлараро масофаларни ўлчаш бирлиги; ёруғлик нурининг бир тропик йилпА ўтадиган йўли. Бир Ё. й. = 63277 астрономик birlik = 0,3068 парсек = 9,461012 км.

ЁРУҒЛИК МАНБАЛАРИ кўриш сезгиси б-н идрок этиладиган электромагнит тўлқинлар (тўлқин узунлиги, тахм., 400 дан 750 мм гача) манбалари. Ё. м. иссиқлик, электр ёйи, электр учкунни ва газ ёритқич манбаларга бўлинади. Юқори трада қиздирилганда нурланадиган мутлак қора жисмлар (ёруғлик эталони), чўғланма электр лампалар, Қуёш, юлдузлар ва б. иссиқлик Ё. м.дир. Суюк ёки, кўпинча, газсимон ёнилғи алангаси иссиқлик Ё. м. га яқин. Инфрақизил Ё. м. ҳосил қилиш учун аланга ва чўғланиш манбаи уйғунлаштирилади. Электр ёйи ва электр учкунидан иборат Ё. м. спек-

трал эмиссион анализида муҳим. Баян, инерт газлар (неон, гелий, аргон) муҳитига жойлаштирилган вольфрам шарчалар ёки вольфрам ўтказгичлар орасида электр ёйи ҳосил қилинади. Булар ёриткич лампалар сифатида ишлатилади, уларнинг сирт равшанлиги жуда юқори (1800—2000 стильб). Газ ёриткич манбаларда электр токи газ ёки металл буғларидан ўтганда электр энергияси ёруғлик энергиясига айланади. Бундай Ё. м. ҳар хил босим остида газлар (кўпинча, инерт газлар) ва айрим ҳолларда оз миқдорда жуда эластик металл (симоб) буғлари б-н тўлдирилган цилиндр, сферик ва б. шаклли шиша қолбадан иборат бўлади. Қолба ичидаги кавшарланган электродлар орасида электр разряди ҳосил бўлади. Газ ёриткич лампалар учга бўлинади: 1) паст (0,2 дан бир неча мм сим. уст.гача) босимда газ ёки металл буғи б-н тўлдирилган газ ёриткич лампалар, уларда асосий нурланиш манбаи атомлар (молекулалар) ёки рекомбинацияланувчи ионлар; 2) юқори (10,2 дан 15 атм гача) босимда газ ёки металл буғи б-н тўлдирилган лампалар — фотоллюминесценция лампалари, уларда асосий нурланиш манбаи газ разряди б-н қиздирилган люминофорлар; 3) ўта юқори (20 дан 100 атм ва ундан юқори) босимда газ ва металл буғлари б-н тўлдирилган лампалар — электр ёриткич лампалар, уларда асосий нурланиш манбаи газ разряди б-н қиздириладиган электродлардир.

ЁРУҒЛИК СЕЗГИР МАТЕРИАЛЛАР— ёруғлик нури таъсирида физикимёвий жиҳатдан ўзгарадиган материаллар (фото ёки киноплёнкалар, фото қоғозлар). Фотография ва кинематографияда Ё. с. м. тайёрлашда ишлатиладиган ёруғлик сезгир модда сифатида, кўпинча, кумушнинг галоид тузлари (кумуш бромид, кумуш хлорид, кумуш йодид) ишлатилади. Фотопластинка, фотоплёнка, киноплёнка (целлулоид, триацетат ёки ацетицеллюлоза) ва фотоқоғозга шундай моддалар суркалади (яна қ. Фотоматериаллар).

ЁРУҒЛИК ТЕЗЛИГИ электромагнит (жумладан, ёруғлик) тўлкинларнинг тарқалиш тезлиги; физиканинг асосий доимийларидан бири; ҳар қандай физик таъсирларнинг энг юқори чегаравий тарқалиш тезлиги; энг аниқ қиймати $c=299\,792\,458 \pm 1,2$ м/с (1980). Ё. т. моддий jismlarнинг тўлиқ энергиясини уларнинг массаси б-н боғлайди: $E=mc^2$. Ёруғликнинг муҳитдаги тезлиги c' муҳитларнинг синдириш кўрсаткичи n б-н боғланган бўлиб, ҳар доим c дан кичик бўлади. Ё. т.ни бевосита ва билвосита аниқлаш мумкин. Ё. т.ни дастлаб 1676 й.да даниялик астроном О. К. Рёмер аниқлади. У Юпитер сайёраси йўлдошларининг тутилишлари орасидаги вақт ўзгаришига қараб $c=300\,870 \pm 2\,700$ км/с га тенг эканлигини топди. Сўнгра (1728 й.да) инглиз астрономи Ж. Брайлей юлдузларнинг ёруғлик аберрацияларини кузатиб Ё. т.ни аниқлади. Ерда Ё. т.нинг қийматини биринчи бўлиб 1849 й.да француз физиги А. И. Л. Физо тишли ғилдиракларнинг айланиши натижасида ҳосил бўлган ёруғлик нурунинг аниқ масофага бориб қайтиш вақтини ўлчаш усули орқали топди. У олган натижа: 313 300 км/с. Кейинги қадамни 1862 й.да француз физиги Ж. Б. Л. Фуко кўйди. У юртдоши Д. Араго томонидан 1838 й.да таклиф қилинган айлана кўзгу усулидан фойдаланган ҳолда тажриба утказиб, $c = 298\,000 \pm 500$ км/с эканлигини аниқлади. Фуко ёруғликнинг сувдаги тезлиги ҳаводаги тезлигидан камлигини кўрсатди.

Физо ва Фуко усулига мослашган тажрибалар кейинроқ кўп марта ҳар хил ўзгаришлар киритилган ҳолда бошқа олимлар томонидан ҳам ўтказилган. Булар орасида америкалик физик А. Майкельсон ўзининг айланма призма усулида Физонинг тишли ғилдирак ва Фуконинг айланма кўзгу усулларидаги камчилликларни бартараф қилиб Ё. т.нинг «янги» қийматини топди. Бу усул натижаси: $c=299\,890 \pm 60$ км/с. Ҳавонинг бир жинсли эмаслиги Ё. т.ни аниқроқ ўлчашга таъ-

сир қилади. Майкельсон ҳавосиз трубадан фойдаланади ва $c=299\,796 \pm 4$ км/с натижани олади (1926). Ё. т.нинг бу қиймати ўша вақтда энг тўғриси бўлиб, у физик катталикларнинг халқаро жадвалига киритилган. 19а.да Ё. т.ни ўлчаш физикада катта аҳамиятга эга бўлиши б-н бирга, яна бир марта ёруғликнинг тўлқинлар назариясини тасдиқлади, оптиканинг электромагнетизм назарияси б-н боғлиқлигини билиш ҳамда Ж. К. Максвелл томонидан 1864—73 й.ларда ёруғликнинг электромагнетизм назариясини яратишда катта таянч бўлди. Билвосита усуллар қуйидагилар: барча юлдузлар осмон гумбазида эллипс (сфера) бўйлаб ҳаракатланади; уларнинг қисқа ўқлари Ердан $D_f = 20,47$ бурчак остида кўринади. Бу ёруғлик аберрацияси туфайли, яъни Ернинг Күёш атрофида $g=29,8$ км/с тезлик б-н ҳаракатланишидан ҳосил бўлади. Ердан юлдузларни кузатиш учун телескоп трубасини Ер ҳаракати томонга оғдириш керак. У вақтда оғиш бурчаги тангенсини $tg\alpha = \frac{v}{c}$. Бу усул натижаси: $c = 299\,640 \pm 750$ км/с. Электр заряди ва электростатик ўлчаш бирликлари нисбатидан иборат электродинамик доимийни аниқлаш (немис физиклари Р. Кольрауш ва В. Вебер; 1856), ёруғликнинг частота ва тўлқин узунлиги маълум бўлганда Ё. т.ни аниқлаш усуллари ҳам бор. Ҳозирги вақтда Ё. т.ни ўлчаш Физо усулларининг замонавийлаштирилган усулларини, ёруғлик модуляциясини қўллаш орқали амалга оширилади. Лазер нурларидан ва частотаси барқарорлаштирилган ультратовуш модуляторидан фойдаланиш усули орқали ўлчаниган Ё. т.нинг аниқлик даражаси анчагина юқори бўлиб, олинган натижа $c = 299\,792,5 \pm 0,15$ км/с ни ташкил қилади. 1972 й.да америкалик олим К. Ивенсон ўз ходимлари б-н бирга цезий частота стандарти орқали аниқроқ натижа олган: $c = 299\,792\,456,2 \pm 0,2$ м/с. Халқаро фан ва техника соний маълумотлар кўмитаси бош ассамблеясининг 1973 й.даги қарорига биноан вакуумдаги Ё. т.нинг қиймати $c = 299\,792\,458 \pm 1,2$ м/с

деб қабул қилинган.

ЁРУҒЛИК ТЕХНИКАСИ нур (инфрақизил, ультрабинафша ва кўринадиган нурлар) энергиясини ҳосил қилиш, тақсимлаш ва ундан фойдаланиш ҳамда ёруғлик энергиясини бошқа тур энергияга айлантириш масалалари б-н шуғулланадиган фан ва техника соҳаси. 17а.дан бошлаб кучли ёритувчи шамлар ишлаб чиқилди. 18а. охири, 19а. бошидан кумир газидан иситиш ва ёритишда фойдалана бошладилар. 19а. охирларига келиб, электр лампочкалар пайдо бўлди. Аввал Ё. т., асосан, кўзга кўринадиган нурлар ва ёруғликдан фойдаланиш б-н чегараланиб келар эди. Ё. т.нинг кўзга кўринадиган нурларни ўлчаш б-н шуғулланадиган соҳаси фотометрия, ёруғлик спектридаги барча нурларни (инфрақизил ва ультрабинафша, рентген, а, рнурларни ҳам) ўлчаш б-н шуғулланадиган соҳаси радиометрия дейилади. Ёритиш манбаларидан олинадиган нур энергияси ёритишда, ёруғлик сигналлари ҳосил қилишда, проекциялаш ва нур бериш техникасида қўлланилади. Ё. т.нинг энг қадимги, яхши ўрганилган соҳаси ёритиш техникасидир; бунда биноларни, ишлаб чиқариш майдонларини, цехлар, кўчаларни, истироҳат боғлари, театр сахналарини ёритиш ва б. масалалар ишлаб чиқилади. Ёруғлик сигналлари техникасига кўринадиган турли рангли сигналларни узатишда қўлланиладиган асбоблар қиради. Проекциялаш техникаси проекциялашда фойдаланиладиган ёруғлик асбобларини қўллаш масалаларини ишлаб чиқади. Ё. т.нинг бу соҳаси кинонинг ривожланиши муносабати б-н тўла кинотехника соҳасига айланди (қ. Кинопроекцион аппарат). Нур бериш техникаси турли объектларни кўринадиган ёки кўринмайдиган нурлар (ёки аралаш нурлар) б-н нурлатиш учун мўлжалланган асбобларга асосланади. Ўсимликларнинг ўсишини кучайтириш учун улар, асосан, катта лампочкалар б-н нурлатилади. Спектрнинг оптик соҳасидаги нур энергияси тиббиётда

қўлланилади. Ё. т. ишлаб чиқариш эстетикасида жуда муҳим ўрин тутлади.

ЁРУҒЛИК ЭТАЛОНЛАРИ ёруғлик бирликлари: равшанлик, ёруғлик кучи, ёруғлик оқими, ёритилганликни аниқ ўлчаш учун қабул қилинадиган намуналар. Асосий эталон, эталоннусха ва иш эталонлари бор. Платинанинг қотиш траси 2042,1 К да нурланадиган, равшанлиги 60 стильб бўлган мутлақ қора жисм асосий эталон деб қабул қилинган. Эталоннусха лампалар гуруҳидан иборат: унинг нурланиш траси 2042,1 К. Эталоннусхага асосан нурланиш траси 2365 К ва 2800 К бўлган ёруғлик кучи иш эталони ваёруғлик оқими иш эталон и ясалган. Иш эталонлари ёруғлик техникасида ўлчов намунаси сифатида ишлатилади.

ЁРУҒЛИК ЎТКАЗГИЧ ёруғлик энергиясини маълум масофага йўналтириб узатувчи қурилма. Металл б-н қопланган, яхши силлиқланган, ички сирти ёруғлик нурини жуда яхши қайтара оладиган цилиндр ёки конус шаклидаги найлардан иборат; улар, асосан спектрнинг кўзга кўринадиган ва инфракизил қисмини ўтказди. Оптик тола (диаметри 0,3 мм дан кичик Ё. ў.) деб аталувчи шаффоф диэлектриклардан ясалган, сиртига металл қрпланган толалар ҳам Ё. ў. сифатида ишлатилади. Тола ўзаги дойра, олти ёқли кўп бурчак ва кесик конус шаклида, қрпламаси эса ўзакка кийдирилган най кўринишида бўлади. Ё. ўларда нурларнинг исроф бўлмасдан тарқалиши ёруғликнинг тўла ички қайтиши ҳодисасига асосланган. Ёруғлик энергиясининг деярли ютилмай, тўла қайтиши учун Ё. ўларнинг ўзаги нур синдириш кўрсаткичи катта, қопламаси эса нур синдириш кўрсаткичи кичик бўлган моддалардан ясалади. Нурларнинг толада батамом қайтиб тарқалиши учун тола узунлиги нур тўлқин узунлигидан бир неча баравар катта бўлиши керак. Шунга кўра, тола қандай нурга ишлатилишига қараб, унинг диаметри ҳар хил бўлади: кўзга кўринадиган нурлар ($\chi=0,38—0,77$ мкм) учун тола диа-

метри бир неча микрометр, инфракизил нурлар ($A=0,77—10$ мкм) учун бир неча ўн микрометр, ультрабинафша нурлар ($A=0,38—0,2$ мкм) учун эса жуда кичик бўлиши керак. Оптик толалар ўзаро параллел қилиб зич ёпиштирилади. Ё. ўлар қаттиқ ёки эгилувчан, чилвирсимон, когерент қилиб ясалади. Бундай Ё. ў. (фиберскоп) лардан тасвирлар, ёруғлик оқими ёки бошқа кўринишдаги нурларни эгри чизик бўйлаб узатишда ишлатилади. Фиберскоплардан перископ, эндоскоп, гастроскопларда, атом реакторларнинг хавфли зоналарида, ракеталарнинг соплосини кузатиш ва б. мақсадларда фойдаланилади.

Кўп толали қаттиқ Ё. ў. унча мураккаб бўлмаган тасвирларни узатишда, ингичка найчаларнинг ички деворини, одамнинг қорин, қулоқ, томоқ ва б. органларини кўришда ёки қулоқ, кўз, томоқ ва юрак операцияларини бажаришда ишлатилади. Толали Ё. ў.нинг боши ва охиридаги толаларни аниқ, бир тартибда жойлаштириб, тасвирнинг шаклини ўзгартириш, яъни кадрни битта сатрга, узун шакли квадратга, тўғри сатрни ҳалқага айлантириш мумкин. Бундай Ё. ў. ёрдамида тасвирни ўзгартирувчи кинокамера б-н кинокадрларни битта сатрга туширса бўлади. Оптик тола диаметри 10 мкм га тенг бўлганда 1 м узунликдаги кинолентага 100000 та тасвир тушириш мумкин. Толали Ё. ўдан қилинган игна объективли микроскоп операциясиз ташхис қўйишда, ўсмаларнинг тузилишини аниқлашда ишлатилади. Толалари чалкаштирилган Ё. ўлар ёрдамида шифрланган (махфий) тасвирни почта ёки телевидение орқали узатиш мумкин. Тасвир қабул қилинган жойда худди шундай Ё. ў. ёрдамида аниқ, ва уз ҳолига келтириб қабул қилинади. Ё. ўлар техниканинг кўп соҳаларида, электрооптика асбоб-созлигида кенг ишлатилади. Лампалардан фойдаланиш ўринсиз бўлган жойлар (мас, порох з-ди цехлари) одатда Ё. ўлар б-н жиҳозланади.

ЁРУҒЛИК ҚАБУЛ ҚИЛГИЧЛАР

электромагнит тўқинларни, яъни оптик нурланишлар энергиясини бошқа турдаги энергияга айлантирадиган, ёруғлик оқимини қайд қилиш ёки ўлчашга имкон берадиган қурилма. Уларнинг хоссаларини, турларини ифодалайдиган муҳим параметрлари бўсага сезгирлиги, ўзгартириш коэффициентлари, спектрал кўрсаткичлари, вақт доимийси ва б. ҳисобланади. Ё. қ. қ. иссиқлик, фото-электр, фотокимёвий ва визуал хилларга бўлинади. Радиометрлар, пневматик ёки оптик акустик қабул қилгичлар, термоэлементлар, термоустунлар, болометрлар иссиқлик ва ё. қ. қ. ҳисобланади. Фото-электр Ё. қ. қ. — ташқи ва ички фото-эффектга асосланган, уларнинг иши тушайтган ёруғликнинг квант энергияси $h\nu$ га боғлиқ (й — Планк доимийси, ν — ёруғлик частотаси). Бундай Ё. қ. қ. га ташқи фотоэффектли фотоэлементлар, беркитувчи қатламли фотоэлементлар — вентиль фотоэлементлар, ички фото-эффектли фотоқаршиликлар, фотодиодлар, фотоэлектрон кучайтиргичлар ва фотон ҳисоблагичлар мисол бўлади. Фотокимёвий Ё. қ. қ. электромагнит нур таъсирида фотокимёвий реакциялар ўтишига асосланган. Бунга замонавий фотографияда ишлатиладиган барча турдаги фотоқатламлар тааллуқли. Визуал Ё. қ. қ. нурларнинг физиологик таъсирига асосланади (қ. Кўз). Ё. қ. қ. техникада, и. т.ларда, кимё саноати ва ҳ. қ.ларда муҳим.

ЁРУҒЛИКНИНГ СИНИШИ
ёруғлик икки шаффоф муҳитнинг бўлиниш чегарасидан ўтаётганда тарқалиш йўналишининг ўзгариши (расмга қ.). Бир жинсли изотроп шаффоф муҳитларнинг ясси ва узун бўлиниш чегарасида ёруғлик нурларининг синиши Снеллиус — Декарт синиши қонуни бўйича юз беради. Бу қонунга биноан ёруғлик тушиш бурчаги синусининг синиш бурчаги синусига нисбати доимий катталиқдир. Ушбу ҳолатни тўла ички қайтиш ҳодисаси дейилади. Ёруғликнинг синиш қонунини 1620 й.да голланд оли-

ми В. Снеллиус тажрибалар натижаларига асосланиб очди. Пекин бу қонун нашр қилинмаган эди. Француз олими Р. Декарт 1627 й.да араб олими АлҲасан ибн алҲайсамнинг асарлари устида ишлаши натижасида ёруғлик тезлигини ташкил этувчиларга ажратиш орқали ўзининг ёруғликнинг синиши қонунини яратди ва 1637 й.да «Диоптрика» асарида нашр этади. Шунинг учун ҳам бу қонунни Снеллиус — Декарт қонуни дейилади.

ЁРУҒЛИКНИНГ СОЧИЛИШИ
муҳитда тарқалаётган ёруғлик дастасининг мумкин бўлган барча йўналишларда оғиши. Муҳитнинг ҳар хил жинслилиги ва ёруғликнинг модда зарралари б-н ўзаро таъсири Ё. с. таъсири бўлади. Бунда ёруғликнинг интенсивлиги, спектри ва кутбланиши ўзгаради. Ё. с. асосида молекуларлар, суюқликлар ва ҳ. қ.нинг тузилиши ўрганилади. Ёруғликнинг Рэлей сочилиши (Рэлей қонуни), ёруғликнинг молекуляр сочилиши, ёруғликнинг комбинацион сочилиши ва б. хиллари мавжуд.

Ё. с. ҳодисасидан физика, кимё ва техниканинг турли соҳаларида, турлитурман тадқиқотларда кенг фойдаланилади. Ё. с. спектри ёрдамида моддаларнинг атом ва молекуляр характеристикалари, уларнинг эластиклик, релаксацион ва б. доимийлари аниқланади. Зарраларнинг ўлчамлари ва шакллари аниқлашнинг кўпгина усуллари Ё. с. ҳодисасига асосланган. Лазер спектроскопия асосида ёруғликнинг мажбурий сочилиш жараёни ётади ва ундан лазерларга кенг фойдаланилади.

ЁРУҒЛИКНИНГ ЮТИЛИШИ
муҳитдан ўтаётган ёруғлик интенсивлигининг ёруғликнинг муҳитдаги зарралар б-н ўзаро таъсири натижасида камайиши. Бунда, одатда, муҳит исиши, ионланиши ёки атом ва молекуларлари ғалаёнланиши мумкин. Ютилган ёруғлик кванти ютувчи муҳит электронлари б-н ўзаро таъсирилашиб, энергиясини уларга узатади. Демак, ёруғлик ютилса, унинг интенсивлиги камайди; интенсив-

лик камайиши куйидагича ифодаланади: $I = 10e^{-\alpha x}$. Бугер—Ламберт—Бэр конунитз. асосан ёруғлик интенсивлиги ютувчи муҳит қатлами қалинлиги x га боғлиқ ҳолда экспоненциал камаяди. / — x қатламдан ўтган ёруғлик интенсивлиги; /0 — муҳитга тушаётган ёруғлик интенсивлиги; α — муҳит хоссасига боғлиқ ютиш коэффициентига. Ютиш коэффициенти ютилган ёруғлик частотаси ν (тўлқин узунлиги X) га боғлиқ, лекин унинг интенсивлигига ва демак, ютувчи муҳит қатламининг қалинлигига боғлиқ эмас. Формуладаги $\alpha = \frac{1}{X} \ln \frac{I_0}{I}$ деб олинса, $\alpha = 2,72$ бўлади, яъни бундай муҳитда ёруғлик интенсивлиги $e = 2,72$ марта камаяди. Ютиш коэффициенти ёруғлик частотаси (тўлқин узунлиги)га боғлиқ. Атом ёки молекулалари ўзаро таъсирлашмайдиган муҳит (паст босимда газ ёки металл буғлари) учун ютиш коэффициенти баъзи тўлқин узунликларда нолга тенг бўлади. Металлда эркин электронлар мавжудлиги сабабли, металлларнинг ютиш коэффициенти жуда катта, юпқа қатлами ҳам ёруғликни деярли тўла ютади. Ёруғлик таъсирида эркин электронларнинг ҳаракатчанлиги кучаяди, катта частотали ток ҳосил қилади. Натижада ёруғлик энергияси металлнинг ички энергиясига айланиши туфайли, интенсивлиги тез камаяди. Яримўтказгичлар ёруғликни металллардан камроқ, диэлектриклар яримўтказгичлардан ҳам камроқ ютади. Диэлектрикларда барча электронлар боғланган. Боғланган электронларнинг мажбурий тебраниш частотаси катта, амплитудаси кичик, демак, ютиш коэффициенти ҳам кичик бўлади. Диэлектрикнинг ютиши селектив (танловчан) ҳарактерга эга, яъни ютилган ёруғликнинг частотаси электроннинг мажбурий тебраниш частотасига мўлжалланган ютилиш коэффициенти ортади. Эритмаларда Ё. ю. уларнинг концентрацияси, траси ва хоссаларига боғлиқ бўлади. Жисмлар тузилишини ўрганишда, гелиотехника ва кимё саноатида Ё. ю. ҳодисасидан фойдаланилади.

ЁРУҒЛИКНИНГ ҚАЙТИШИ - синдириш коэффициенти турлича бўлган икки муҳит чегараси сиртига тушувчи ёруғликнинг ўзи келаётган муҳитга қисман ёки тўла қайтиши. Икки муҳит чегарасининг хоссалари қандай бўлишига қараб, Ё. қ.нинг табиати ҳам турлича бўлиши мумкин. Агар чегара нотекисликлари ўлчами ёруғлик тўлқини узунлигидан кичик бўлса, бундай сирт кўзгусимон сирт деб аталади. Шундай сирт (мас, силлиқ шиша сирти, яхшилаб жилоланган металл сирти, симоб томчисининг сирти ва б.)га ингичка параллел нурлар дастаси тарзида тушадиган ёруғлик нурлари сиртдан қайтгандан кейин ҳам параллел нурлар дастаси кўринишида қолади. Ёруғликнинг бундай қайтиши текис қайтиш деб (1расм), ёруғликни текис қайтарувчи сирт кўзгу деб аталади. Бу ҳолда тушаётган АС нур б-н ММ, сиртнинг нур тушаётган С нуктасига ўтказилган СN нормал орасидаги бурчака гаёруғликнингтуши ш бурчаги дейилади. Қайтган С5нурбн СN нормал орасидаги а' бурчак ёруғликнинг қайтиш бурчаги бўлади. Синган CD нур б-н СВ, нормал орасидаги р бурчак синиш бурчаги дейилади (2расм). Ёруғликнинг қайтиши куйидаги конунга бўйсунди: 1) тушувчи АС нур ва икки муҳит чегарасида нурнинг тушиш нуқтасидан чиқарилган СN нормал қайси текисликда ётса, қайтган нур СВ ҳам шу текисликда ётади; 2) қайтиш бурчаги тушиш бурчагига тенг бўлади, яъни $a = a'$. Қайтган ёруғликнинг интенсивлиги тушаётган ёруғлик нурининг кутбланишига, тушиш бурчагига ҳамда биринчи ва иккинчи муҳитларнинг синдириш кўрсаткичлари n_1 ва n_2 нинг ўзаро муносабатига боғлиқ. Агар сиртдаги нотекисликларнинг ўлчами ёруғлик тўлқини узунлигига ўлчовдош ёки ундан катта бўлса, ингичка шуъла чегарада сочиллади. Ёруғлик нурлари қайтгандан кейин турли йўналишларда тарқалса, бундай қайтиш тарқоқ қайтиш (ёки диффуз қайтиш) деб аталади (3расм). Ёруғликнинг фазо бўйича тақсимоти

Ламберт қонуни бўйича аниқланади. Ўзи ёруғлик тарқатмайдиган буюмларни улардан ёруғликнинг худди шу тарқоқ қайтиши туфайлигина кўрамиз. Ҳатто жуда силлик сиртдан ҳам ёруғлик жуда оз даражада сочилади. Акс ҳолда биз бундай жисмларнинг сиртини кўра олмаган бўлар эдик. Баъзи табиий ҳодисалар, мас, саҳродаги сароб Ё. қ. ходисасига асосланади.

ЁРУҒЛИКНИНГ ҚУТБЛАНИШИ

ёруғлик тўлқинлари электр \vec{E} ва магнит \vec{H} майдони кучланганликлари векторларининг ёруғлик нурига тик текисликда тартибли жойлашуви. Ё. қ. атамасини фанга И. Ньютон киритган, унинг табиатини Ж. К. Максвелл ёруғликнинг электромагнит назариясида тушунтириб берган. Француз физиги Э. Малюс Исландия шпати парчаси орқали Париждаги Люксембург саройининг ботаётган куёш нурларидан ялтираб турган ойналарини кузатиб, кристаллнинг маълум вазиятда фақат биттагина тасвир кўринишини ажабланиб пайқади. Шу ва б. тажрибалар асосида ҳамда И. Ньютоннинг ёруғликнинг корпускуляр назариясига таяниб, Э. Малюс Куёш ёруғлигида тартибсиз йўналган корпускула (зарра) лар бирор сиртдан қайтгандан ёки анизотроп кристаллдан ўтгандан кейин маълум йўналишга эга бўлиб қолади, деб фараз қилди. Бундай «тартибланган» ёруғликни у қутбланган ёруғлик деб атади. Ёруғлик манбаларидан чиккан ёруғлик тўлқинлари тартибсиз тарқалади, яъни тўлқинлар турли текисликларда тебранади. Бундай тўлқинли ёруғлик табиий ёруғлик деб аталади. Табиий ёруғликдан фарқли равишда E ва H векторларнинг ўзаро перпендикуляр ташкил этувчилари орасида доимий фазалар фарқи мавжуд бўлган ёруғлик қутбланган ёруғлик деб аталади. Ёруғлик манбаининг ҳамма элементар қисмларидан бир хил тўлқинли ёруғлик нурлари чиқса, бундай ёруғликка тўла қутбланган ёруғлик дейилади. Табиий ёруғлик таркибида чизикли, эллиптик ва доиравий қутбланган ёруғлик

тўлқинлари бўлади. Ё нинг учи ёруғлик нурига тик текисликда эллипс чизса, у ҳолда ёруғлик тўлқинлари эллиптик қутбланган ёруғлик, айлана чизса, доиравий қутбланган ёруғлик, Ё текисликда доимий йўналишини сақласа, бундай ҳолатда чизикли қутбланган ёруғлик деб аталади. Вакуумда ёруғликнинг тарқалиши унинг қутбланганлигига боғлиқ бўлмайди. Агар ёруғлик бирор муҳитда тарқалса, ёруғликнинг ютилиши, тарқалиш йўналиши ва тезлиги унинг қутбланганлигига боғлиқ бўлади. Табиий ёруғликдан қутбланган ёруғлик хосил қилиш учун қутбланиш асбоби (поляризатор)дан фойдаланилади. Ё. қ. моддаларнинг анизотропик хусусиятларини ўрганишга ёрдам беради. Кристаллооптикада кристаллларнинг тузилиши, минералогия ва петрографияда минераллар ва тоғ жинслари қутбланган ёруғлик ёрдамида ўрганилади.

ЁРУҒСЕВАР ЎСИМЛИКЛАР, гелиофил ўсимликлар — куёш нури тушадиган жойларда ўсадиган, сояга чидамсиз ўсимликлар. Ё. ўнинг барглари нисбатан қалин, барг хужайралари майда, устунсимон ва ғовак тўқималарга яхши ажралган, оғизчалари кўп, барг тўрлари яхши ривожланган. Барг хужайраларида хлоропластлари сояда ўсадиган ўсимликларга нисбатан анча кўп, фотосинтез интенсивлиги жуда юқори бўлади. Ё. ўга зубтурум, акация, ғўза, эрта баҳорда кўкариб чиқадиган ва дашт ўсимликлари қиради.

ЁРҒУ — 1) ўрта асрларда (жумладан, Мўғуллар ва Темурийлар давлатида) фуқароларнинг турли даъво ва шикоятларига оид ёки жинойий ишларни кўриб, тегишли ҳукм чиқарадиган давлат органи, маҳкама, суд; 2) маҳкама, суд чиқарган ҳукм; 3) Хива хонлигида жазо маъносида қўлланган атама. Чингизхон Ясаун асосида чиқарилган суд қарорини расмийлаштирадиган ёрлик — Ё. нома деб аталган.

ЁРҒУЧИ — 1) Марказий Осиёда ҳукм сурган туркий салтанатларда давлат ва шариат қонунқоидалари асосида

иш кўрган амалдор шахе. Ё. маҳкамага тушган турли ишларни кўриш ва ҳукм чиқариш б-н банд бўлган. Ё. атамаси араб тилидан ўзлашган қози истилоҳининг фаол қўлланиши туфайли ўзбек тили луғат хазинасидан сиқиб чиқарилган; 2) Мўғуллар давлатида (мае. Олтин Ўрдат) Яса бўйича иш кўрувчи судья, суд аъзоси.

Ад.: Дадабоев Х., Общественнополитическая и социальноэкономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках 11 — 14 вв., Т., 1991.

ЁРҒУЧОҚ — донни ёрмалаш ва ун қилиш учун тошни йўниб тайёрланган кад. асбоб. Ё. илк неолит даври (мил. ав. 4минг йиллик)да пайдо бўлган, мил. Ёрғучоқ (Самарканд). 3—4а.ларгача фойдаланилган. Ё. 2 ясси тошдан иборат, остки тоши кенгрок, бироқ тайпоқ, усткиси эса кабарик юзли бўлган. Донни устки тошдаги махсус тешиқдан пастки тош устига солиб, устки тош б-н ишқалаб майдаланган. 3—4а.ларда думалоқ тошли қўл тегиримони пайдо бўлгач, Ё. деярли ишлатилмаган. Тоғли жойлар ва даштқўлларда яшовчи кишилар орасида 20а. 20й.ларигача кенг тарқалган.

ЁСИН — Қурьон 36-сурасининг номи. 83 оятдан иборат. Маккада нозил бўлган. Арабча «ё» ва «син» ҳарфларидан олинган. Айрим муаллифлар бу ҳарфлар арабча «ё, инсон» иборасининг қисқартирилган шакли деб ҳисоблайдилар. Бу сурада Қурьоннинг муқаддас китоб сифатида Аллоҳ томонидан юборилгани, унда мусулмонлар учун тўғри йўл кўрсатилгани, Муҳаммаднинг пайғамбарлиги, унинг панднасихатларига амал қилган диндорлар охиратда Аллоҳ хузурига қайтиб бориши каби ислом динининг асосий ақидавий ғоялари ифодаланган. Шунинг учун Ё. Қурьоннинг энг кўп ўқиладиган сураларидан бири саналади [мас, касал одам бошида (қ. Чилёсин), жанозада, рўза тутганда ўқилади]. Бу сура ёзилган қоғоз баъзан тумор хизматини бажаради. Ё. сураси мазмуни Муҳаммад (ас) таълимотининг моҳиятини ташкил этади.

Муҳаммад (ас) бу сурани Қурьоннинг «мағзи» деб ҳисоблаганлиги ҳақида ривоят бор.

ЁСИН ТИЗМАСИ — Қашқадарё вилоятинингжан.шарқидаги тизма. Кўхитанг тизмасиинт шим.ғарбий чеккасида жойлашган. Энг баланд жойи 1401 м, тизма жан.ғарбга томон (1100 м) пасайиб боради. Уз. 18 км. Ё. т.нингжан.шарқий ён бағри жуда тик. Сувайирғич қисми палеогеннинг қаттиқ оҳақтошларидан (бухоро яруси), ён бағирлари палеоген, бўр ва юра даврларининг шўртроб гил, оҳақтош, карбонатли кумтош, конгломератларидан ташкил топган. Дағал механик таркибли тўқ бўз тупроқларда эфемероидлар ва шувок тарқалган.

ЁСМИН, жасмин (*Jasminum*) — зайтундошларнинг бир туркуми. Тропик ва субтропик ўлкаларда 200 га яқин тури бор. Шулардан 2 тури доривор (*J. Officinall* — Грузияда ва *J. fruticans* — Копетдоғда) ёввойи ҳолда ўсади. Абхазияда йирик гулли Ё. (*Jasminum grandiflorum* L.) экилади, гулидан парфюмерия саноатида қимматли эфир мойи олинади (янги терилган гулида 0,1% гача эфир мойи бор), чойга ҳушбўй хид бериш учун ишлатилади. Ўзбекистонда Ё. (*J. fruticans*) манзарали ўсимлик сифатида (1,2x0,75 ёки 1x1 м схемада) экилади. Ё. экилган майдонлардан 20—25 йил гул олиш мумкин. Бўйи 100—150 см, барглари оддий ёки 3 бўлакли, устки баргчалари кураксимон. Косачаси кўнғир, бигизсимон, узун бўлақларга бўлинган. Гули сариқ. Май ойида кийғос гуллайди.

ЁСТИҚ — 1) бош қўйиб ётиладиган, анбошлаб ёки суяниб ўтириладиган уй аёси. Жилди газламадан томонлари тенг (мурабба), тўртбурчак ёки думалоқ (болиш) шаклида тайёрланади, ичига пар, пахта, жун солиб тикилади; 2) арава гупчагига қоқилган ёғоч бўлак; 3) обжувоз ўқининг туруми жойланадиган куйма чўян бўлак, турумларни текис айланишини таъминлайди; 4) Ё. шаклидаги нақш.

ЁСТИҚПҶШ — ёстик устига ташлаб қўйиладиган ёпқич. Матодан тўртбурчак

шакли қилиб тайёрланади, турли чоклар (йўрма, ироки, баҳя ва б.)да кашта тикиб безатилади.

Зардўзи усулида безатилган ёстикпўш.

ЁСТИҚТУМОР — зийнат буюми, аёллар бўйнига илиб, қўлтиғи остига тушириб қўядиган тақинчоғи. Металл (асосан кумуш ва б.)дан ёстиқ шаклида яса­лади, тана қисмининг устидаги занжири б-н бўйинга осилади; тана қисмининг остида 6 қатор панжара оёқ, уларнинг остига шокиларга ўрнатилади. Тананинг бир томонида очилибёпиладиган қопқоғи бор. Ё. ичига хаг, пул ва ҳ. к. солинади.

ЁСУМАН — фольклор ва ёзма ада­биётда маккорлик рамзи бўлган салбий персонаж. Ё. одатда алдов, қийла б-н пок инсонларнинг ҳаётига зомин бўлади. Қиз б-н ота, она б-н ўғил, ошиқ б-н маъшуқ орасига нифоқ солади. Мас, Алишер Навоийнинг «Фарход ва Ширин» до­стонидаги Ё. енгилмас Фарходни хийла б-н беҳуш қилиб, Хисрав ҳузурига кел­тиради. Ё. афсона, эртак ва дostonларда жодугар, айёр, маккор, хийлагар кампир номлари б-н ҳам юритилади.

ЁТ ЖИСМЛАР — тери, кулоқ, бу­рун, кўз ва б. орқали организмга тасо­дифан кириб, тўқималар, аъзолар ва бўшлиқларда туриб қолган нарсалар (ўк, нина, зирапча ва ҳ. к.). Турмушда орга­низмга кўпинча майда Ё. ж. — нина ёки унинг бир бўлакчаси, зирапча, шиша ва б. кириб кетиши мумкин. Организмга кириб қолган, лекин инфекция юкмаган Ё. ж. тўқималарда «чандикланиб», узоқ вақт, ҳатто умр бўйи оғритмайдиган бўлиб сақланиб қолиши ёки, аксинча, микробли Ё. ж. атрофи маълум вак­тан кейин яллиғланиши мумкин. Тери­нинг ичига қирган зирапча оғритади ва яллиғланиб йиринг бойлайди. Бармоққа, тирноқ остига қирган зирапча анча ёмон, у кўпинча хасмолта сабаб бўлади. Шу­нинг учун кўз илғайдиган зирапчани ўткир учли игна б-н кишининг ўзи олиб ташлаши мумкин. Нина ва терининг нина қирган жойи спирт ёки йод эритмаси б-н артиб тозаланиши керак. Бунинг иложи

бўлмаса ёки Ё. ж. заҳарли бўлса (мас, ки­мёвий калам парчаси) зудлик б-н шифо­корга кўриниш лозим. Ё. ж. кўзга, бурун­га, кулоққа қирган ҳолларда ҳам фақат врач маслаҳати б-н иш кўрган маъқул.

ЁТОҚ ЯРА — кўпинча дармон­сиз, оғир хасталик оқибатида узоқ вақт кўрпатўшак қилиб ётиб қолган бемор­ларда тананинг суяк бўртиб чиққан жой­лари (думғаза, тирсак, товон, калланинг энса қисми)да пайдо бўладиган яра. Асо­сан бўртиб чиққан суяклар тери ости ёғ қатламининг юқалиги ва терининг доимо босилиб, маҳаллий қон айланишининг бузилиши сабаб бўлади. Ёстиктумор. Бунда юмшоқ тўқималар ирийди. Узоқ, вақт битмайдиган чуқур Ё. я. орқа мия шикастланганда, шунингдек, орқа ми­янинг сиқилиб қолиши б-н кечадиган касалликларда; йирик нервлар, мас, қуймич нерви зарарланганда эса товонда ҳосил бўлади. Витамин етишмовчили­гида, моддалар алмашинуви бузилганда Ё. я.нинг пайдо бўлиш хавфи кўпаяди. Юрактомир системаси етишмовчилигига чалиниб, тинкамдори қуриган бемор­ларда Ё. я. тез — бир кун ичида ҳосил бўлиши мумкин. Ё. я.да юқумли касал­ликлар (тошмали терлама, ич терлама ва б.) зўрайиб кетади. Шиллиқ қаватни ёт жисмлар қисиб қўйганида ҳам Ё. я. пайдо бўлиши эҳтимоли бор. Беморни нотекис тўшакка ётқизиш, чойшабнинг ифлос­ланиб, йиғилиб қолиши, ич кийимнинг чоклари ва бурмалари қалин бўлиши, уринга тўкилган овқат қолдиклари, бе­морни палапартиш парвариш қилиш Ё. я. ҳосил бўлишига олиб келади. Ё. я. аста­секин ривожланганда аввалига чегараси ноаниқ кўкитиркизил соҳа кўзга таш­ланади, сўнгра эпидермис (терининг юза қавати) кўчиб туша бошлаб, пуфакчалар ҳосил бўлади (бу жараён бўлмаслиги ҳам мумкин). Ичкарига ва ён томонлар­га йирингли шиш тарқалиб, мускул, пай ва суяклар усти очилиб қолиб, некроз (тўқималарнинг ириши) рўй беради. Ё. я.дан сарамас, флегмона, сепсис, газли гангрена каби асоратлар қолиши мумкин.

Олдини олиш. Беморни тўғри парвариш қилиш ва ҳолатини мунтазам равишда ўзгартириб туриш (агар бунга монелик бўлмаса, миясига қон қуйилмаган ва миокард инфаркти бўлмаган бўлса); уни чойшаб текис қилиб ёзилган махсус тўшаққа ётқизиш ва ҳ. к. Ё. я. ҳосил бўлиши эҳтимоли бўлган жойларга, мас, думғаза ва қуймич тагига чойшаб ўралган ёки жилд кийдирилган резина тувак, товон тагига ичига пахта солинган дока доиралар қўйилади; бемор корни б-н ётганда эса бундай доиралар тизза қопқоғи, дўнғлар ва ёнбош суюқлари тагига бўлади. Баданнинг энг кўп ботади-ган жойлари қунига 1—2 маҳал камфора спирти ёки бошқа спиртли эритмалар б-н артиб турилади. Бунда енгил массаж (уқалаш) ҳам қилиб борилади (яна қ. Беморни парвариш қилиш). Асосан ультрабинафша нурулар, антисептик воситалар, марганцовка (калий перманганат) ва ҳ. к. б-н даволанилади. Ё. я. пайдо бўлганда беморнинг умумий аҳолини ҳисобга олган ҳолда доридармонни врач тайинлайди. Раҳматилла Раҳмонов.

ЎТУҒОН — қонунсимон кўп торли соз. Ўтмишда Ўрта Шарқда, шу жумладан туркий халқларда машхур бўлган. Ёғочдан ўйиб (уз. 100—150 см), тўнкарилган чўзиқ тоғора шаклида ясалган. Ҳар бир тори остида (созлаш учун) ҳаракатчан ҳараги бўлган. Созанда Ё.ни олдига ётиқ ҳолда қўйиб («ётиқ арфа» номи шундан), ўнг қўли б-н торларни чертган, чап қўли б-н торлар тебранишини тўхтатган. Абдуқодир Мароғийнинг «Мақосид ул алхон» («Қуйларнинг мақсадлари») китобида 17 торли Ё. таърифланган. Ғарбий Сибирнинг баъзи халқлари (хакас, тува, тофа) да Ё.га ўхшаш чатқан, чаттиган, чадаган номли чолғу асбоблар мавжуд. 1960й.ларда Қозоғистонда 7 торли «жетиген» номли соз яратилган (18а. этнографик маълумотлари асосида) ва миллий чолғулар оркестрига киритилган.

ЎФАС, Абу Турк (ғарб манбаларида Иафет, Яфет) — қад. диний ақидаларга

кўра, Нух(ас)нинг 3 фарзандидан бири (Сом, Ҳом б-н бирга). Тўфондан сўнг омон қолган Нух(ас) ўғилларига Ер юзини бўлиб берган. Жумладан, Ё. «отасининг ҳукми билан... Атил (Итил) ва Ёйиқ сувининг ёқосига борди. Икки юз эллик йил анда турди. Таки вафот тобди. Саккиз ўғли бор эди (Турк, Хазар, Сақлаб, Рус, Минг, Чин, Қамари, Тарих)» («Шажарайи турк»). Тўнғич ўғли номидан Ё.ни «Абу Турк» («Туркнинг отаси») деб ҳам аташган. Мирзо Улуғбекнинг эзишига Қараганда, Ё.га «Чин Машриқнинг бошқа мухитлари, Қомарун тоғлари ва рус ерлари охиригача чўзилган оқ чўккилар ва бешинчи иқлимнинг қолган учдан бир қисми то маъмур ерларнинг охиригача ва Шимолнинг зулуммотигача ерлар бахш этилган эди... Айтадиларки, Турон замин ва Туркистонни Ёфас(ас) ўзига асраб қўйган эди. Шу сабабли уни Абуттурк дейишган». Қадимда туркий ўлкаларда ёмғир ёғдирувчи тош (қ. Яда тоши) ёрдамида дуо ўқиб осмондан ёмғирқор ёғдирувчи кишилар бўлган. Мана шу яда илмини Ё.га отаси Нух(ас) ўргатган деган нақл бор. Ё. вафотидан сўнг Турк отаси ўрнига ўтириб юртни бошқарган. Халқ уни Ёфас ўғлон деб атаган.

Ад.: Мирзо Улуғбек, Тўрт улус тарихи, Т., 1995; Абулғозий, Шажарайи турк, Т., 1992; Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев Н., Ватан туйғуси, Т., 1996.

Фахриддин Ҳасанов.

ЎШ (биологияда) — организмнинг туғилганидан бошлаб унинг ўсиши, ривожланиши, вояга етиши ва қаришидан иборат ҳаёти тавсифи.

Одамлар Ё. и. О дам да календарь Ё. (туғилгандан бошлаб муайян вақтгача ўтган давр) ва биологик Ё. бўлади. Биологик Ё. организмдаги моддалар алмашинуви ҳолати ва бу жараёнларнинг муайян популяция учун мос келишига қараб белгиланади.

Умрнинг узайиши ва акцелерациянинг ривожланиши б-н Ё. чегараси тўғрисидаги тасаввур ҳам ўзгариб бора-

ди. Одам учун Ё.нинг энг юкрри чегараси 115—125 йил ҳисобланади. Агар биологик Ё. календарь Ё.дан илгарилаб кетса, у ҳолда вақтидан олдин қариш дейилади. Одам Ё.ига ижтимоий ва иқтисодий шароит ҳам таъсир кўрсатади. Хайвонлар Ё. и. Ёввойи хайвонлар Ё.и уларни туткинликда (мас, хайвонот боғида) кузатиш ёки ҳалқалаш, қ. х. хайвонлари Ё.и улар туғилган вақтни қайд қилиб қўйиш ёки уларни нишонлаш орқали, кўпчилик сут эмизувчилар Ё.и тишларининг едирилиши ёки шохларининг ҳолатига, балиқлар Ё.и тангачаларига, қушлар Ё.и патларига қараб аниқланади. Ўсимликлар Ё.и уруғнинг униб чиқиши ёки ниҳолнинг ривожлана бошлашидан Ё. ҳисобга олинadиган давргача ўтган вақт б-н ўлчанади. Ўсимликлар умри ўсимлик турига ва у ўсаётган шароитга боғлиқ. Ўсимликлар орасида бир неча ҳафтадан (мас, баҳор эрофиласи, эфемерлар) бир неча минг йилгача умр кўрадиган турлари (мас, австралия микрозаяси) бор. Кўпчилик дарахтлар узок яшайди.

ЁШ (хуқуқда) — қонунчиликда ҳисобга олинadиган омил. Қонун муайян ҳуқуқий оқибатлар бошланишида одамнинг ёшини назарда туттади. Чунончи, шахе маълум ёшдан муомалага лаёқатлилик, ҳарбий хизматни ўташ, пенсиялар тайинланиш ва ш. к. билан боғлиқ ҳуқуқларга эга бўлади. Балoғат ёши, яъни 18 ёшга тўлган шахе сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар (ваколатли органларга сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи ва х. к.) дан фойдаланади. Ё.нинг бошқа ҳуқуқий муносабатлар учун ҳам аҳамияти бор. Чунончи, никоҳ ёши Ўзбекистон Республикасида эркаклар учун 18 ёш, аёллар учун 17 ёш этиб белгиланган. Меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатларда вояга етмаганлар меҳнати б-н боғлиқ масалалар ҳисобга олинади. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексида ёшлар учун қўшимча кафолатлар белгиланган. 18 ёшга тўлмаган шахсларнинг меҳнат ҳуқуқлари, улар меҳнатидан фойдала-

ниш тақиқланадиган ишлар, улар учун қисқартирилган иш вақтининг муддати, меҳнат таътили бериш ва ш. к. белгилаб қўйилган. Ўзбекистон Республикаси ЖК га кўра, содир этилган жиноят учун 16 ёшга тўлган жисмоний шахслар, жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатларда қасддан одам ўлдирганлик учун — 13 ёшга тўлган шахслар жавобгарликка тортилади. Одамнинг неча Ё.далигини фуқаролик ҳолатлари ҳужжатларини қайд этиш идоралари берган гувоҳнома тасдиқлайди. Агар бундай ҳужжат йўқ тақдирда, амалдаги қонунчиликда бошқа тартиб назарда тутилмаган бўлса, Ё. тўғрисидаги масала суд томонидан кўриб чиқилади.

ЁШ АФҒОНЛАР -20-а. бошида Афғонистондаги миллий ҳаракатнинг қатнашчилари. Бу ҳаракатда зиёлилар, дин арбоблари, йирик ер эгалари ва савдогарлар иштирок этган. Ё. а.нинг ғоявий раҳбарларидан бири — Маҳмуд Тарзий (1866—1935). Уларнинг дунёқараши шаклланишида панисломизм (асосчиси — Жамолиддин алАфғоний; 1839—97) ва жадидчилик ғоялари, Ёш турклар ва Ёш бухороликлар ҳаракатлари муҳим ўрин туттади. Ё. а. асосан, Афғонистон миллий мустақиллиги ва озодлиги, амир ҳокимиятини чеклаш, мактабларда дунёвий фанлар ўқитишни кенгайтириш, миллий савдо ва саноатни ривожлантириш учун курашганлар. Бу кураш, хусусан, Биринчи жаҳон уруши даврида авж олди. 1919 й.да Ё. а. ўтказган давлат тўнтариши натижасида амир Ҳабибуллоҳон (1901 — 19 хукмронлик йиллари) ўлдирилиб, тахтга унинг ислохотларга мойил ўғли Омонуллоҳон (1892—1960) ўтирди. Омонуллоҳон Афғонистонни мустақил деб эълон қилди (1919 й. 28 фев.). Абдулқуддусхон Иттимадий бош вазир ва Маҳмуд Тарзий ташки ишлар вазири лавозимларини эгаллади. Бироқ Ё. а. ҳукуматида консерватив ва тараккийпарвар кучлар ўртасидаги ўзаро кураш давом этди. Бу ҳукумат совет Россияси б-н яқинлашди. 1921 й. 28 фев. Москвада советафғон шартномаси

имзоланди. Ўша йили Германия, Туркия, Россия, Италия, Ҳиндистонга афғон ёшлари ўқишга жўнатилди. Ё. а. ҳукумати афғон халқининг инглиз мустамлакачиларига қарши қуролли курашига (1922) раҳбарлик қилди, мамлакатда Конституция қабул қилинди (1923). Асосий қонунга кўра Афғонистонда конституцион монархия ўрнатилди. Ислохотлар маҳаллий бошқарув соҳасида ҳам ўтказилиб, мамлакат 5 та провинция (Кобул, Қандаҳор, Ҳирот, Мозори Шариф, ҚатағонБадахшон) ва 4 та вилоят (Шарқий, Жанубий, Фарах, Маймана)га ажратилди. Ислохотлар ислом қонуншунослиги ва жиноят ҳукуқи, миллий ва этник каби соҳаларни ҳам қамраб олди. Сунний ва шиалар ўзаро тенг деб эълон қилинди, ҳиндларнинг ҳукуқи афғонларга тенглаштирилди. Ё. а.нинг ташаббуси б-н Кобулда кутубхона очилди, «Ситораи Афғон» («Афғон юддузи») газ. нашр қилинди. Бироқ Ё. а. ҳукумати ичидаги консерватив кучлар фаоллашди. Ҳарбий вазир Муҳаммад Нодирхон ҳукумат таркибидан чиқиб, муҳолифатга қўшилди (1924). Ислохотларнинг Ёбоскичи (1919—24) ана шундай яқунланди. Омонуллахонга қарши жан. ва шарқдаги қабилалар ҳамда дехқонлар ғалаён кўтаришди (1924—28). Омонуллахон ҳукумати ғалаёнларни бостириб, 1928 й.дан ислохотларнинг 2боскичини бошлади ва асосий эътиборни маданий-маиший масалаларни ҳал этишга қаратди. Бироқ, ҳукумат таркибидан Тарзий, Валихон, Абдулҳоди Дави ва б. Ё. а. чиқариб ташланди. Сиёсатдаги кескин ўзгаришлар ғалаёнларни қайтадан кучайтишига олиб келди. 1928—29 й.ларда тожик дехқони Ҳабибулла — Бачаи Саққо (1890—1929) раҳбарлигида Шим. провинцияда кўтарилган исён натижасида Омонуллахон тахтдан ағдарилди (1929 й. 14 янв.) ва Қандаҳорга қочиб кетди. Ҳабибуллахон Афғонистон амири деб эълон қилинди (1929 й. янв.—окт.). У туркистонлик муҳожирлар ва ўзбек, тожик каби туб аҳолига катта эркинли-

қлар берди. Омонуллахон ҳукуматининг ташки ишлар вазири Ғулом Сиддиқхон ва Москвадаги элчиси Ғулом Набиҳон Чархий б-н СССР раҳбари И. В. Сталин ўзаро учрашгач, 1929 й. 15 апр.да В. Примаков бошчилигидаги совет кўшинлари Афғонистонга бостириб кирди. Уларга қарши жангда Ҳабибуллахон армиясидан ташқари Иброҳимбек (1889—1932) йигитлари ва Халифа Эшоннинг 2000 кишилиқ туркман гуруҳи ҳам қатнашди. Бироқ май ойининг охирида Омонуллахон ва укаси Иноятуллахон катта микдордаги бойликни олиб, аввал Ҳиндистонга, сўнгра Ғарбга жўнаб кетди. Сталиннинг буйруғи б-н 31 майда кизил аскарлар СССРга қайтди. Бироқ Омонуллахон даврида ҳарбий вазир бўлган генерал Муҳаммад Нодирхон Англиянинг ёрдамида 1929 й. 15 окт.да Ҳабибуллахонни ҳокимиятдан ағдариб, Афғонистон подшоси (1929—33) бўлди. 1 нояб.да Ҳабибуллахон ва унинг 12 вазири қатл қилинди. Ё. а.нинг Абдурахмон Лўдий, Ғулом Муҳиддинхон Ортик, Мирзо Абдурахмон, Абдулҳоди Дави, Ғулом Ҳайдархон Кўнарий, Ғулом Ризохон, Саид Қосимхон каби етакчилари Муҳаммад Нодиршоҳнинг буйруғи б-н отиб ўлдирилди ёхуд қамоққа ташланди. Нодиршоҳ даврида афғон бўлмаган бошқа туб халқлар ва туркистонлик муҳржирларнинг аҳволи ниҳоятда оғирлашади. Ё. а.нинг ислохотлари буткул бекор қилинди.

Ад.: Назаров Х., Социальные движения 20х годов XX век в Афганистане, Душанбе, 1989.

Қаҳрамон Ражабов.

ЁШ БУХОРОЛИКЛАР Бухоро амирлигидаги жадидлар партияси (фирқаси). Дастлаб «Тарбияи атфол» («Болалар тарбияси») махфий жамияти шаклида тузилган. 1910—20 й.ларда «Ё. б.» партияси деб аталган. Унга тараққийпарвар зиёлилар, савдогарлар ва шаҳар камбағаллари вакиллари кирган. Улар бошида мавжуд амирлик тузуми доирасида демократик ислохотлар ўтказиш, конституциявий мо-

нархия ўрнатиш орқали амирнинг мутлақ хоқимлигини чеклаб қўйиш тарафдори бўлган. Абдулвоҳид Бурҳонов, Мукамил Бурҳонов, Садриддин Айний, Усмонхўжа Пўлатхўжаев (Усмон Хўжа), Отаулла Хўжаев, Аҳмаджон Ҳамдий (Абусаидов), Ҳомидхўжа Меҳрий, Муса Саиджонов, Мирзо Сирож Ҳаким Ё. б.нинг дастлабки ташкилотчилари эди. Кейинчалик унинг фаолиятида Фитрат, Файзулла Хўжаев ва Муҳиддин Мансуров катта роль ўйнашди. Ё.б. иқтидорли ёшларни Истанбул, Қозон, Уфа, Боқсаройга ўқишга жўнатди. Улар партиянинг моддий маблағи ҳисобидан таълим олишган. Файзулла Хўжаев ва Муҳиддин Мансуров партияга катта маблағ ажратган. Истанбулда «Бухоро таълими маориф жамияти» ташкил қилиниб, жамият аъзолари Туркистонда маориф тизимини ривожлантиришда муҳим ишлар қилишди. Жамиятнинг кўмаги б-н Фитрат ва б. тараққийпарварларнинг асарлари Истанбулда нашр қилиниб, Туркистон минтақасига тарқатилди. Ё. б.нинг мақсади янги усул мактабларини очиш, болаларнинг саводини тезроқ чиқариш, ижтимоий онгини ўстириш, мактаб, Мадраса, ўқув тизимини ислоҳ қилиш эди. Бухорода бошланган ҳаракат тезда Шахрисабз ва Каркигача тарқалди. 1912 й. Бухорода дастлабки газ.лар — тожик тилида «Бухоройи шариф» ва ўзбек тилида «Турон» чиқа бошлади. Газ.ларни моддий жиҳатдан таъминлаш ва нашр ишларини йўлга қўйишда Муҳиддин Мансуров ва Мирзо Сирож Ҳаким муҳимроль ўйнашди. Бироқ 1913 й. янв. да бу газ.ларнинг фаолияти рус маъмурлари томонидан тақиқлаб қўйилди. Истанбулда таълим олган кўплаб бухорликларнинг юртига қайтиши б-н маориф ишлари яна жонланди. 1914 й.дан бошлаб Ё. б. маърифатчиликдан сиёсат соҳасига ўтдилар. Ё. б. амирлик тузумини ислоҳ қилиш тўғрисида дадил фикрлар б-н майдонга чиқишди. Уларнинг ижтимоий, сиёсий, маърифатпарварлик фаолияти партия мазмунида эндиликда янгича мақсад

ва йўналиш касб этди. Бухорода «Маърифат» кутубхонаси ва «Баракат ширкати» тузилиб, улар китоблар нашр қилиш ва хорижда чиқарилган турли адабиётлар, газ. ва жур.ларни Бухорода тарқатиш б-н шугулланадилар. Бу ишларда А. Бурҳонов, А. Ҳамдий, Мирзо Сирож Ҳаким фаоллик кўрсатишди. Бироқ уларнинг маърифатпарварлик интилишлари аввал амир Абдулаҳад, сўнгра унинг ўғли Олимхон томонидан катта қаршиликка учради. 1917 й. фев. инқилоби Ё. б. ичида кучлар нисбатининг қайта гуруҳланишини тезлаштирди. Астасекин ислоҳ қилиш тарафдорлари бўлган жадидларга Абдулвоҳид Бурҳонов, ислоҳот соҳасида фаол ҳаракатларни қўлловчи, нисбатан оз сонли ёш жадидларга Фитрат етакчилик қилди. Ё. б. Петрограддаги Муваққат ҳукуматга амирликда демократик ислоҳотлар ўтказишни сўраб, 2 марта телеграмма юборди, Фитрат ва У. Пўлатхўжаев Петроградга жўнатилди. Улар Россиядан махсус комиссия келатгани сабабли Оренбургдан Бухорога қайтишди. Рус резиденти А. Я. Миллер Бухорода У. Пўлатхўжаев, А. Бурҳонов ва б. б-н учрашиб, Ё. б. талаблари б-н кизиқди. Ё. б. янги усул мактаблари очиш, матбуотга эркинлик бериш, халқ ҳукумати тузиш талабларини илгари сурди. Бухоро амири Олимхон Миллер ва унинг ёрдамчиси Шульга тузган манифест матнини айрим тузатишлар б-н фармони олий тарзида эълон қилди (1917 й. 7 апр.) Амир фармонида нуфузли кишилардан иборат мажлис тузиш, давлат хазинасини таъсис этиш ва мамлакат бюджетини белгилаш, пойтахтда босмахона очиш, саноат ва савдони ривожлантириш, солиқларни тартибга солиш, амалдорлар устидан назорат ўрнатиш ва уларга мойна тўлаш қабилар тилга олинган эди. Ё. б.нинг Фитрат, Файзулла Хўжаев ва Усмон Хўжаев бошчилигидаги сўл қаноти фармон эълон қилинган куннинг эртасига Бухоро ш.да катта намойиш уюштириди ва Регистонда митинг ўтказди (қ. Бухорода 1917 йил апрель намойиши). 14 апр.

да амир ўз фармонини бекор қилди. Ё. б. энди амир ҳокимиятига қарши яширин кураш йўлига ўтди. Улар Бухоро ш.ни тарк этишга мажбур бўлди ва Янги Бухоро (Когон)га келиб ўрнашди. Когонда улар сафига Бухородан аввал чиқиб кетган йирик савдогар Муҳиддин Мансуров ўғиллари (Абдулқодир, Амин, Исом Муҳиддинов) ва б. б-н келиб қўшилди. 1917 й. апр. воқеалари Ё. б. партияси ичидаги бўлинишни чуқурлаштирди ва унда А. Бурхонов бошчилигидаги ўнг қанот вақтинчалик устун келди. Кейинчалик Ё. б. партиясидан қисман ислохртлар ўтказиш тарафдори бўлган жадидларнинг уламолар б-н боғланган Икром домла бошчилигидаги гуруҳи ажралиб чикди. Ё. б. сафидан йирик сармоядорлар чиқиб, унга кўпроқ шаҳар камбағаллари кирди.

1917 й. окт.—нояб. ойларида Петроград ва Тошкентда содир бўлган воқеалар Бухоро амирлигида катта аксадо берди. Тошкент ва Фарғонадаги жадидлар Туркистонда мухторият эълон қилиш учун ҳаракат қилган бўлса, Ё. б. Бухорода амирнинг истибод тузумига қарши курашни давом эттирди. Ё. б. партияси ичида турли гуруҳларнинг борлиги, қарашларнинг хилма-хиллиги туфайли ягона дастур тузишга эҳтиёж туғилди. Марказий кўмита бу вазифани 1917 й. нояб. да Фитратга топширди. Фитрат бу пайтда Самарқандда чиқаётган «Хуррият» газ.нинг бош муҳаррири эди. Марказий кўмита Фитрат томонидан 1918 й. янв. да ёзилган Ё. б. партиясининг дастурини тасдиқлади ва ислохот лойиҳаси сифатида эълон қилди. Унда мамлакатда конституциявий монархия ўрнатиш, Бухоронинг иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий мустақиллигини таъминлаш, маданий тараққиёт, деҳқончилик ва солиқтизими масалаларига алоҳида эътибор берилди, замонавий армияни ташкил этиш, 2 йиллик мажбурий ҳарбий хизматни жорий қилиш, давлат ҳисобидан мактаблар ва олий ўқув юртлири очиш, 10 нозирликдан иборат Нозирлар кенгаши

тузиш таклиф этилди. Файзулла Хўжаев Фитрат лойиҳасининг анча чекланганлигини танқид қилиб, унда бошқарувнинг республика усулини жорий этиш талаб қилинмаганлигини таъкидлади. Окт. тўнтаришидан кейин совет Россияси б-н Бухоро ўртасидаги муносабатлар ёмонлашди. Кўкон ш.да фаолият кўрсатаётган Туркистон Мухторияти ҳукуматини кизил аскарлар ва арман дашноқларининг курулли кучлари ёрдамида 1918 й. 19—12 фев.да ағдариб ташлаган большевиклар энди Бухорода бир зарб б-н амирлик ҳокимиятини ҳам тугатмоқчи эди. Улар шу мақсадда Файзулла Хўжаев бошчилигидаги Ё. б.ни қўллабқувватлашди. Ё. б. эса ўз кучлари б-н ҳукуматни қўлга ололмасди. 1918 й. фев. ойининг охирида Туркистон ХКС раиси Ф. И. Колесов Ашхободдан Тошкентга қайтаётганда Когон ш.да Ё. б. раҳбарлари б-н учрашиб, амир ҳокимиятига қарши курашда ўз «хизмат»ини таклиф қилди. Ё. б.нинг 7 кишидан иборат инкилобий кўмитаси (раис—Файзулла Хўжаев) тузилди. Ана шундай мураккаб бир вазиятда Бухорода 1918 й. март фожиялари содир бўлди (қ. Колесов воқеаси). Оқибатда 3 мингдан ортиқ Ё. б. ўлдирилди. Бухородан ташқари Ғиждувон, Шофиркон, Вобкент, Қоракўл туманлари ва Чоржўй, Хатирчи, Кармана, Қарши, Шаҳрисабз бекликларида ҳам минглаб кишилар жадидликда ноҳақ айбланиб, қатл этилди. Ё. б. амирлик худудидан дарҳрл чиқиб кетишга мажбур бўлди ва Туркистон республикасидан сиёсий бошпана сўради. Совет Туркистони раҳбарлари Ё. б.га ноҳус муносабатда бўлди. Муҳожирликдаги Ё. б.нинг кўпчилиги очарчилик нағижасида қирилиб кетди. Ё. б. партиясида ғоввий тушкунлик, гуруҳбозлик ва парокандалик юз берди. Муҳожирликнинг дастлабки даврида (1918 й. март—июнь) Ф. Хўжаев Ё. б. кўмитасининг раиси сифатида сафдошларини ишга жойлаштириш ва моддий жиҳатдан таъминлаш б-н фаол шуғулланди. Тошкентда 1918 й. апр.—май ойларида У. Пўлатхўжаев бошчи-

лигида Ё. б.нинг сўл эсерлар гуруҳи ташкил топди. Самарқанддаги шундай гуруҳга Отаулла Хўжаев раҳбарлик қилди (бу гуруҳ 1918 й. 25 сент. гача ишлади). Муҳожирликнинг 2даврида (1918 й. ўрталаридан то 1919 й. гача) РСФСР ва Туркистон Миллатлар иши бўйича комиссарликлари қришида Ё. б.нинг бўлимлари очилди, Файзулла Хужаев Туркистон республикасининг РСФСР ҳукумати ҳузурдаги мухтор ваколатхонасида Ё. б. партиясининг бўлимини ташкил қилди (1918 й. окт.). Бухоро амирлигида демократик ғояларни тарғиб қилиш учун Ё. б. томонидан ойида 2 марта ўзбек ва тожик тилларида жур. нашр этила бошланди. 1918 й. 16 нояб. да Москвада Ё. б.нинг Туркистон МИКдаги мухтор ваколатхонаси йиғилишида Файзулла Хўжаев тайёрлаган дастур (программа) қабул қилинди. Унда Бухородаги ижтимоий тузум ва халқ аҳволи ёритилди, Бухородаги амир ҳукуматыни ағдариб ташлаш учун ташвиқотчи ходимлар тарбиялаш, Бухоро ва Туркистон халқлари б-н алоқа боғлаш, амирга қарши халқ кўзғолонини тайёрлаш ва унга раҳбарлик қилиш, кўзғолончиларни қуроляроғ б-н таъминлаш масалалари кўзда тутилди. Ё. б.нинг мақсади — Бухорода демократик халқ республикаси ўрнатиш, деб эълон этилди. 1919 й. ўрталарига келиб, Ё. б.нинг Тошкент, Самарқанд, Мари, Карки, Каттакўрғонда бўлимлари ва Когонда шаҳар бюроси тузилди. Шу йил дек.гача уларнинг 3 марта қурултойи чакирилди. 1920 й. янв.да Тошкентда Файзулла Хўжаев бошчилигида инқилобчи Ё. б. партиясини Туркистон Марказий бюроси ташкил этилди. 1920 й. 15 апр.дан Ё. б. партиясининг органи «Учкун» газ. чика бошлади (муҳаррир — Файзулла Хўжаев). У Тошкентда чоп қилиниб, Бухорода махфий равишда тарқатилди. Инқилобчи Ё. б. партиясининг Туркистон Марказий бюроси 1920 й. 13— 14 июндаги бирлашган конференциясида Ф. Хужаев тузган дастурни қабул қилди. Дастур «Зулмга қарши бирлашингиз!» деган

шиор ва кириш қисми б-н бошланади. Бу қисмда Бухоронинг умумий аҳволи ва Ё. б.нинг асосий мақсадлари, 2қисмида эса Ё. б.нинг амалий таклифлари, ислохот ва мамлакатни идора қилишни ташкил этиш режаси баён этилди. Шарият—адлия ишларини олиб боришнинг негизи деб эътироф қилинди. Дастурда амирликни қурол кучи б-н ағдариб ташлаш ва Бухорони демократик халқ республикаси деб эълон қилиш талаби қўйилади. Катта бойлар қўлидаги ерларни мусодара қилиш, бепул бошланғич таълим жорий этиш, қ. х., хунармандчилик, ички ва ташқи савдонинг аҳволини яхшилаш йўлида амалий чоратадбирлар кўриш зарурлиги таъкидланади. Марказий бюро Бухоро халқи ва аскарларига қарата ўзбек ва тожик тилларида «Хитобнома» чиқариб, амир ҳокимиятини ағдариб ташлаш учун халқ кўзғолони бошлашга даъват қилди. 17.000 нусха хитобнома ва 10.000 нусха партия дастури тарқатилди. Ё. б. ташкилотлари бутун амирлик ҳудуди бўйлаб тузилган, ҳатто Эски Бухорода унинг 12 шўъбаси мавжуд эди. Большевиклар Ё. б.дан амирлик ҳокимиятини ағдаришда фойдаланди. Ё. б. ҳам тактик мақсадларни кўзлаган ҳолда большевиклар б-н яқинлашди. 1920 й. 2 сент. да Туркфронт кўмондони М. В. Фрунзе бошчилигидаги қизил аскарлар кескин жанглардан сўнг Бухоро ш.ни босиб олди (қ. Бухоро босқини). Амир Олимхон ҳокимияти ағдариб ташланди. Халқ Нозирлар Шўроси, Инқилобий кўмита ва БКП МКнинг умумий йиғилишида (1920 й. 14 сент.) 9 кишидан иборат Бутун Бухоро инқилобий кўмитаси (раиси— Абдулқодир Муҳиддинов) ва республика ҳукумати — 11 кишидан иборат Халқ Нозирлар Шўроси (раиси — Файзулла Хўжаев) тузилди (қ. Бухоро Халқ Совет Республикаси). Ё. б. ўз ислохотчилик ғояларини янги ҳукуматдаги фаолияти давомида амалга оширишга ҳаракат қилди. Бухорода амирлик тузумини ағдариб ташлашдек ўз тарихий вазифасини бажарган Ё. б. партиясининг аъзолари

1920 й. 11 сент.да умумий асосда Бухоро компартияси сафига кирди. Ё. б. партиясининг айрим аъзолари (Усмонхўжа Пўлатхўжаев, Абдулхамид Орипов ва б.) кейинчалик Бухородаги истиқлолчилик ҳаракати сафларига ўтиб, кизил аскарларга қарши курашда қатнашди. 1923 й. июнда Москванинг қағъий талаби б-н Отаулла Хўжаев (ташқи ишлар нозири), Фитрат (маориф нозири), Сагтор Хўжаев (молия нозири), Муинжон Аминов (Эко-со раиси) ва б. собиқ Ё. б. лавозимларидан олинди, Бухоро давлати худудидан чиқариб юборилди. Ё. б. сафидаги жадиждарнинг деярли ҳаммаси 30й.ларнинг ўрталарида қатағон қилинди.

Ад.: Аиний С, Бухоро инкилоби тарихи учун материаллар, М., 1926; Хўжаев Ф. Бухоро инкилобининг тарихига материаллар, Т., 1997; Файзулла Хўжаев ҳаёти ва фаолияти ҳақида янги мулоҳазалар, Т., 1997; Жадиждчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш, Т., 1999; Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости, Т., 2000; Алимова Д. А., Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы, борьба за независимость, Т., 2000; Ражабов Қ. К., Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар, Т., 2000; Бухоро: тарих саҳифалари, Бухоро, 1999; Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари, Т., 2001; Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари, Т., 2001; Гафаров Н., История культурнопросветительской деятельности джадидов в Бухарском эмирате, Худжанд, 2000.

Қахрамон Ражабов.

«ЁШ КУЧ» — ўсмирларнинг ижтимоий, адабийбадий журнали. Муассиси: Ўзбекистон Республикаси «Қамолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати. Тошкент ш.да ойда 1 марта чиқади. Дастлаб Самарканд ш.да болаларга мўлжалланган биринчи ижтимоийсиёсий ва адабийбадий жур. сифатида ташкил этилган (1929), сўнг жур. таҳририяти Тошкент

ш.га кўчирилган (1934). Туркистонда ёш авлодни замон талабига мое этиб тарбиялаш мақсадида махсус болалар нашрлари ташкил этишга бўлган саъйҳаракатлар 20а.нинг 10й.ларида бошланган. «Ё. к.»нинг ташкил этилиши ана шу саъйҳаракатларнинг ҳосиласи эди. «Ё. к.» айниқса болалар ва ёшлар нашрларининг тилини шакллантиришга муҳим ҳисса қўшган. Жур.нинг 1940—41й.лардаги сонларида кўпгина адабий асарлар, адабийтанқидий мақолалар ёритилган. Хусусан, Навоийнинг 500 йиллик юбилеи муносабати б-н бир қатор мақолалар, шоир адабий меросидан намуналар берилган. Низомий, Фузулий каби улкан адибларнинг асарлари, шарқшунос олим Е. Э. Бертельснинг бир неча илмий мақолалари, Тўхтасин Жалоловнинг «Хамса талқинлари» туркум мақолалари илк бор «Ё. к.» саҳифаларида ёритилган. 1941 й.да уруш бошланганлиги муносабати б-н кўпгина нашрлар қатори «Ё. к.» фаолияти ҳам тўхтатилган. 1986 й. июль ойда «Ё. к.» яна қайта тикланди. Мухаррири — Эркин Абдурахмонов (1996 й.дан). Жур.да турли даврларда Қосим Бобоев (193435), Акмал Пўлат (193536), Жалил Қодирий (1939—41), Худойберди Тўхтабоев (1986—93), Хуршид Дўстмухаммад (1993—96) ва б. муҳаррирлик қилишган. Адади 25000 (2002). Абдувоҳид Ҳайитов.

ЁШ ПСИХОЛОГИЯСИ турли ёш даги одамлар хусусиятларини, бир ёш даврдан бошқа ёш даврига ўтишда уларнинг психик ривожланишини ўрганувчи психология фани соҳаси. Ё. п. одамнинг туғилганидан бошлаб то кейсайғунича бўлган давр (онтогенез)да амалга ошадиган руҳий ривожланиши ва шаклланиши босқичларини ўрганади. Ё. п. мустақил фан сифатида 19а.нинг охирларида шаклланди. Даставвал болалар психологияси сифатида юзага келган. Ё. п. узоқ вақт бола руҳий рийожланиши механизмларини ўрганиш б-н чекланиб келган, бироқ инсоният тараққиётининг кейинги даражалари одам онтогенетик ривожланиши-

ни янада кенгроқ ва чуқурроқ ўрганишни тақозо этганлиги муносабати б-н бу фаннинг тадқиқот доираси кенгайиб борди. Ҳоз. вақтга келиб Ё. п.нинг болалар психологияси, етуклик даври психологияси, геронтопсихология (кексалик психологияси) каби соҳалари фаркланади.

ЁШ САЙЁХЛАР ВА ЎЛКАШУНОСЛАР МАРКАЗИ

Ўзбекистонда халқ таълими тизимида ўқувчиёшларга тўғарак, клуб, сайёхлик гуруҳлари орқали кўшимча таълимтарбия берувчи болалар муассасаси. Ўқувчи ёшларнинг қизиқишлари, интилишлари, иқтидорларига мое тўғарак ишларига жалб этади, уларнинг бўш вақтларини мазмунли ва фойдали ўтказишни уюштиради, болалар истеъодларини аниқлаш, уни тўғри тарбиялаш орқали касбхунар танлашларига ёрдам беради. Марказ экскурсия, саёхат, сафар, экспедиция, сайёхлик юришлари уюштириб, улар орқали ўқувчиёшлар дунёкарашини бойитади, билим доираларини кенгайтиради ва мустаҳкамлайди, жисмонан бақувват, ҳар томонлама баркамол инсон қилиб етиштиради, табиат б-н тўғри муносабатда бўлишга ўргатади, спортчиальпинистлар, кутқарув хизмати мутахассислари, ўқитувчитарбиячи каби касб асосларини беради. Ўзбекистонда дастлабки Ё. с. ваў. м. Болалар сайёхлик базаси номи б-н 1936 й.да ташкил этилган. ЎЗР Халқ таълими вазириликка қарашли Республика Ё. с. ва ў. м. Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент ш. ва вилоятлардаги 43 та Ё. с. ва ў. м. фаолиятини мувофиқлаштиради ҳамда уларга методик ёрдам кўрсатади. Ўзбекистондаги Ё. с. ва ў. м.да тўғараклар йўналишлари сони 22 та бўлиб, уларда йилига ўртача 80 минг ўқувчи шуғулланади, 285 минг ўқувчи турли экскурсия, экспедиция, сайёхлик юришларида иштирок этади (2001).

ЁШ ТАБИАТШУНОСЛАР

Ўзбекистонда табиатшунослик билимини бойитиш, қ. х.нинг муайян тармоғини амалда билиб бориш ва

тажриба орттириш мақсадида атроф муҳит, табиатни кузатувчи ёшлар. Мактаб ва мактабдан ташқари болалар муассасалари (ўқувчилар саройи, болалар оромгоҳи, меҳрибонлик уйлари)да ташкил қилинадиган тўғаракларда тажриба кузатув ишлари олиб борадилар. Ё. т.нинг биринчи тугараги Ўзбекистонда 1922 й. Тошкентдаги Карл Либкнехт номидаги мактаб, Алмай номидаги намуна иш мактаби, Чернишевский номидаги мактаб хузурида ташкил этилган. Ё. т. тўғарагидаги машғулотларда ўқувчи болалар ҳайвонлар ва паррандаларни кузатади, ўсимликлар ўстириб, парвариш қилади, коллекциялар тўплайди, турли хил тажриба ишларини ўтказди. Ўрта ва катта ёшдаги табиатшунослар табиатни, жумладан ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсини, қ. х. ишлаб чиқаришига боғлиқ тажрибаларни амалга оширади. Ё. т. ўқувчиларни ўқувтажриба майдончаларига, қ. х. ишлаб чиқариш экскурсияларига, кўргазмалари ўқув куролларини тайёрлашга жалб этиб, уларнинг атроф муҳитга бўлган онгли муносабатларини ривожлантиради. 2001 й. Ўзбекистонда 70963 бола Ё. т. тўғаракларида иштирок этди.

ЁШ ТОМОШАБИНЛАР ТЕАТРИ, Ўйлош Охунбобоев номидаги Ўзбек давлат республика ёш томошабинлар театри — болалар театри. Тошкентда рус ёш томошабинлар театри таркибидаги ўзбек кўғирчоқ труппаси замирида 1929 й.да миллий студия сифатида ташкил этилган. Театрнинг биринчи реж. ва актёри Нурхон Эшмухамедов, биринчи расоми Шоназир Шораҳимов. 1930 й. студиячилар бир неча пьесаларни сахналаштириб профессионал театр даражасига кўтарилди. 1943 й.дан Ўйлош Охунбобоев номида. 1968 й. театр рус ёш томошабинлар театридан ажралиб чикди. Театр асосини А. Исмоилов (асосий реж.), Н. Эшмухамедов, С. Крбулова, Ҳ. Абдуллаев, М. Усмонова, М. Солиев, И. Одилов, З. Сокиев, А. Мавлонов, Қ. Мавлонова, О. Иброҳимов, Ж. Тожиев, Қ. Сиддиқов, Р. Сирожид-

динов, У. Раҳмон, Ш. Шораҳимов ва б. ташкил этганлар. Дастлабки йиллар театр репертуари ёш томошабинлар кизиқишидан йироқ, асосан ташвиқот ва тарғибот асарларидан иборат бўлган. 1931 й. труппа Бухоро театрига бирлаштирилиб Ф. Хўжаев номидаги Бухоро ўзбек давлат драма ва Биринчи ўзбек ёш томошабинлар театри деб аталган. Я. Бобожонов бадий раҳбар ва бош реж. қилиб тайинланган. Жамоа кизиқарли спектакллар қўйишига қарамай, ўз томошабинига эга бўла олмади, натижада актёрлар таркаб кетди ва 1933 й. театр вақтинча ўз фаолиятини тўхтатди. 1934 й. Тошкентда Ё. т. т.нинг фаолияти қайта тикланди ва театр жамоаси янги актёрлар ҳисобига кенгайди. Қисқа вақт ичида «Қутқариш», «Кураш боласи» (А. Исмоилов) каби тўлақонли спектакллар сахналаштирилди. 1937 й. да театр труппаси Лохутий номидаги Тошкент театр студиясини битирувчилари ҳисобига тўлдирилди. Бу даврда театрда И. Ахмедов, Т. Тула, О. Толипов, С. Баязотова, К. Аъзамов, Й. Хусанбоев, В. Усмонов, Н. Дўстхўжаев, М. Қрриев, М. Йўлдошева, М. Ҳамидова каби актёрлар, Ҳ. Исма-туллаев, У. Исмоилов, Т. Сачакова, Т. Иброҳимова, Ж. Обидов (бадий раҳбар), Й. Аъзамов, А. Турдиев, А. Исмоилов, Б. Хўжаев, А. Григорян каби реж.лар ижод қилганлар. Театр репертуари «Зўраки табиб», «Вероналик икки йигит», «Рашк-чи чол», «Икки сергак», «Мен кураш боласи», «Ёрилтош», «Ревизор» синга-ри спектакллар б-н бойиди. 1947 й. да алоҳида санъат асарлари ва арбоблари фаолиятига нисбатан субъектив ёндашув ҳамда иктисодий қийинчиликлар туфай-ли труппа фаолиятини вақтинча тўхтатиб Тошкентдан гастроль сафарига жўнаб кетади. Фақат 1948 й.нинг охирида қайта ташкил қилинган жамоа фаолият кўрсата бошлади. Театр олдинги энг яхши спек-таклларни тиклаш б-н бир қаторда, эъ-тиборни асосан эртак жанрига ва мумтоз асарларга қаратди. «Семурғ», «Тўғри ва эгри», «Скапеннинг найранглари» ва б.

шулар жумласидан. 50й.ларнинг охи-рларидан театр олий маълумотли реж. ва актёрлар (В. Қрдиоров, К. Хонкелдиев, Б. Нурмуҳамедов ва б.) б-н таъминланади. 50—80й.лар театр сахнасида болаларга бағишланган «Чиранма ғоз...», «АлиВа-ли», «Қовоквой ва Чаноквой», «Доктор Ҳакимнинг ғаройиб ихтироси», ёшлар қаётига бағишланган «Дил тортса», «Ўн саккиз ёшлигим», қахрамонлик, тари-хийбиографик мавзуда «Абдулла Наби-ев», «Аму қахрамонлари», «Тошкент — нон шаҳри», «Донишманднинг ёшлиги», мумтоз асарлардан «Уч мушкетёр», «Гав-рош», «Ревизор», «Норасо», «Олтин тул-пор», шунингдек, «Шум бола» каби спек-такллар сахналаштирилди. Ё. т. т.нинг фаолияти республикада болалар театрига асос солиб, бу соҳада тараққиёт йўлини белгилаб берди. Театрда турли йилларда Р. Пирмуҳамедов, А. Исмаатов, М. Кузне-цова, Я. Бобожонов, И. Ладигин, А. Гинз-бург, Н. Иванов, Қ. Хўжаев, Х. Саъдиев ва б. ижод қилган. «От кишнаган окшомда» спектаклидан кўриниш. Ўзбекистон Рес-публикаси мустақилликка эришгандан сўнг театр ижодий ҳаётида гарчанд кес-кин бурилишлар рўй бермаган бўлсада, унинг ижодий йўналиши қайта кўриб чикилди. Асосий эътибор миллий дра-матургияни ривожлантириш, ёш томо-шабинлар онгида миллий мафқурани шакллантириш, рухан озиклантиришда миллий драматургияга таянган ҳолда иш олиб бориш астасекин йўлга қўйила бошланди. «Кеча ва кундуз» (Чўлпон), «Мехр кўп кўргаздим» (М. Ҳазратқулов), «Минг бир кеча» (М. Турсунов), «Ҳасан кайфий» (Ғ. Ғулом), «Осмондан танга ёққан кун» (Ж. Маҳмуд), «Эски жўва гаврошлари» (Ш. Бошбеков) каби спек-такллар биринчидан ўтмиш тарихимизга янгича назар б-н қарашга ундаса, иккин-чидан миллий кадрятлар, урфодатлар, ватанга муҳаббат, мустақиллик ғояларига садоқатни тарбиялайди. Кейинги йиллар ижтимоий, ахлоқий масалаларни ёритув-чи, ёш томошабинлар идроки ва тафак-қурини ривожлантиришга қаратилган,

эркин фикрлашга ўргатадиган спектакллар театр репертуаридан ўрин олди: «Оқ кема» (Ч. Айтматов), «Ўз уйингдансан» (М. Бобоев), «Донишманднинг ёшлиги» (И. Султон), «Беозор лайлаклар» (С. Сирожиддинов), «Қалдирғочлар» (М. Ҳазраткулов), «Қоринбоғир» (А. Обиджон), «Эссиз умр» (Ё. Мирзо, О. Шарипов), «Ҳаётбахш томчи» (Ж. Маҳмуд), «От кишнаган окшомда» (Тоғай Мурод, Республика фестивалида гран При мукофоти, 1994), «Алломиш» (Н. Тўлаҳўжаев), «Боз масҳарабози» (О. Салимов), «Адвокатлик осонми» (А. Авлоний) ва б. Театрда М. Йўлдошева, Т. Ҳамдамова, Лутфулла ва Гулчехра Саъдуллаевлар, Д. Абдулазизова, Ё. Зиёмухамедова, В. Сафьянова, Х. Тошпўлатов, Ф. Аминов, А. Исмоилов, А. Исломов, Б. Фозилов, Ф. Умарова, З. Аскарлов, А. Жўрабобоев, Х. Отахонова, Ҳ. Абдуллаев, М. Қодиров, Р. Маҳкамов, Ш. Мансурова, З. Йўлдошева ва б. актёрлар ижод қилмоқда. Реж.лардан (турли йилларда ишлаган) Н. Дўстхўжаев, А. Турдиев, И. Аҳмедов, Э. Масофаев, О. Салимов, М. Бобоев, О. Солиев, М. Маҳаметов, О. Шариповларнинг театр раванқ топишида хизматлари катта. Театрнинг бадиий раҳбари — Олимжон Салимов (2001).

Ҳамиджон Икромов, Жўра Махмудов.

«ЁШ ТУРКИСТОН» («Yas Turkistan») — хорижда нашр этилган ижтимоийсиёсий журнал. Парижда туркий тилда, араб алифбосида чоп этилган (1929—39). 117 та сони (баъзилари қўшма сон) нашрдан чиққан. У муҳриротдаги туркистонликлар маблағи б-н нашр этилган. Жур.га Мустафо Чўкай муҳаррирлик қилган. Тоҳир Чигатой, Абдувахоб Ўқтой, А. Тошкентли, Усмон Хўжа ва Валидий фаол қатнашди. Жур. ни ташкил этишдан мақсад совет мустабид тузуми кирдикорларини фош этиш, мустамлакачилик сиёсати оқибатида Туркистонда юз бераётган фожиалар хусусида ошқора сўз юритиш, шу йўл б-н жаҳон афкор оммасининг эътиборини ўлкага қаратишдан иборат бўлган. Жур.

сахифаларидан ўрин олган мақолаларда ўша кезлари ўлкада долзарб бўлган қатор ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий муаммолар ҳақида сўз юритилган. Халқни юрт озодлиги учун курашга даъват этилган. Жур. да адабийбадиий асарларга ҳам кенг ўрин ажратилган. Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон, Мағжон Жумабой, Элбек, Абдувахоб Ўқтой каби адиблар ва хаваскор шоирлар ижодидан намуналар берилган. ҳоз. «Ё. Т.»нинг тўлиқ тахлами НьюЙоркдаги Колумбия унти, Берлин унти, Анкарадаги АёзТоҳир Туркистон ИдилЎрол вақфи кутубхоналарида сақланади. Усмон Хўжанинг ўғли Темур Хўжа «Ё. Т.»нинг 1929—30 й.ларга оид қисмини бир китоб шаклида қайта нашр қилдирди (Истанбул, 1997, 1жилди).

Норали Очилов.

ЁШ ТУРКЛАР — 19а. охири ва 20а. бошларида Усмонли турк империясидаги инқилобий ҳаракат қатнашчилари, «Иттиҳод ва тараккий» партияси аъзолари. Ё. т. (улар дастлаб ўзларини Янги усмонлилар деб аташган)нинг асосий мақсади султон Абдулҳамид II (1842—1918)нинг истибдодини конституцион тузум б-н алмаштириш, Туркияда аж-набийлар ҳукмронлигига қарши кураш ва демократик жамият қуриш бўлган. Зиё Гўкалп (1876—1924) Ё. т.нинг асосий мафқурачиси эди. Ё. т. мамлакатда норозилик митинглари ва намойишларни доимий равишда ўтказиб турган. Абдулҳамид II уларга қарши шафқатсиз кураш олиб борди. 1908 й. султонликка қарашли Македонияда Ё. т.нинг таъсири ниҳоятда кучайди, уларнинг ташкилотига 15000 киши аъзо бўлди. Бу пайтда Македонияда ижтимоийсиёсий ва этник вазият ҳам анча кескинлашган эди. 1908 й. 3 июлда Ресне ш.да лейтенант Аҳмад Ниёзий раҳбарлигида партизан отрядлари, 6 июлда майор Анварбей (қ. Анвар Пошо) бошчилигида аскарлар султон зулмига қарши кўзғолон кўтарди. Орадан кўп ўтмай бу инқилобга Македониядаги турк ҳарбий қисмлари қўшилди. Ё. т.нинг Салоникидаги «Иттиҳод ва тараккий»

қўмитаси унга раҳбарлик қилди. 23 июлда Ё. т.нинг инкилобчи отрядлари Македониянинг Салоники, Монастир ва б. шаҳарларига тантанали равишда кириб келди. Инкилоб тез орада мамлакатнинг Синоп, Трабзон, Диёрбакр, Бадлис, Измир каби марказий шаҳарларига ҳам тарқалди. 24 июль кечкурун султон Абдулҳамид II Туркияда 1876 й.даги Конституцияни қайта тиклаш ва парламентга сайлов ўтказиш тўғрисидаги фармонни имзолашга мажбур бўлди. Мамлакатда Ё. т. инкилоби ғалаба қозонди. Туркияда демократик эркинликлар ўрнатилди, 40000 сиёсий маҳбус озод қилинди, сиёсий муҳожирларга ўз ватанига қайтиш учун рухсат берилди. Салтанатдаги барча фуқаролар тенг ҳуқуқли усмонлилар деб эълон этилди, кўплаб газ. ва журнал чикарилди. Бироқ 1909 й. апр.да Абдулҳамид II Ғарб давлатларининг ёрдамига таяниб, истибдод сиёсатини қайта ўрнатди. Македониядан қақирилган армия ёрдамида аксилинкилоб тез орада бостирилди. Аммо 27 апр.да Абдулҳамид II тахтдан туширилиб, Ё. т. Муҳаммад V Рашидни (ҳукмронлиги: 1909—18) султон деб эълон қилдилар. Ҳокимиятда асосий ўринни Ё. т.нинг йўлбошчилари Тальят Пошо, Анвар Пошо, Жамол Пошо эгаллай бошлади. ИталияТуркия уруши (1911—12)да Туркия енгилгач, 1911 й.да иттиҳодчилардан ажралиб чиққан муҳолифатдаги «Хуррият ва иътилоф» жамияти бундан фойдаланиб, 1912 й. ҳокимиятни эгаллади. Лекин 1913 й. янв.да бўлган ҳарбий тўнтариш натижасида Туркияда яна Ё. т. ҳокимияти тўлиқ ўрнатилди. Тальят Пошо, Анвар Пошо, Жамол Пошодан иборат триумвират (учлик) ҳокимиятни бошқара бошлади. Улар туркчилик ва исломчилик сиёсатини изчил давом эттириб, ташқи фаолиятда Германияга яқинлашдилар. Туркия Германия томонида туриб Биринчи жаҳон уруштз. тортилди. Туркия Ироқ, Ҳижоз ва Мисрда Англияга қарши, Кавказ ва Эронда Россияга қарши жанг ҳаракатларини олиб борди. Туркия уруш-

да енгилгач, Ё. т. ҳукумати истеъфога чиқди. Жамол Пошо ва Анвар Пошо кейинчалик Туркистонга келишди. Ё. т. фаолияти тақикланди. Ад.: Зиё Гўкалп, Туркчилик асослари, Т., 1994; Ражабов Қ. Қ., Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар, Т., 2000; Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1-китоб [Туркистон чор Россияси мустамалакчилиги даврида], Т., 2000.

Қаҳрамон Ражабов.

ЁШ ХИВАЛИКЛАР — Хива хонлигида жадидлар ташкил қилган партия (фирқа) (1914—21). Ўз сафида миллий зиёлилар, хунараманд, деҳқон, савдогарлар, ислом уламолари ва айрим давлат амалдорларини бирлаштирган. 1914 й. авг.да Ё. х. партиясига Полвонниёз хожи Юсупов асос солди. Жуманиёз Бобониёзов, Бобожон Ёқубов, Жуманиёз Султонмуродов, Назир Шоликоров, Султонқори Жуманиёзов, Худойберган Девонов, Хусайнбек девонбеги Матмуродов, Муҳаммадёрхўжа Абдуллаев партиянинг фаоллари эди. Партиянинг эълон қилинган дастурида хон ҳокимиятини чеклайдиган ислохотлар ўтказиш, мамлакатда конституциявий монархия ўрнатиш, халқни маърифатли қилиш мўлжалланган. Хива хонлигидаги 1916 й. кўзғолонида фаол катнашган Ё. х.нинг раҳбарларидан бири козикалон Бобоохун Салимов (1874—1929) кўзғолончилар фаолиятини яширин равишда бошқарди. 1917 й. фев. инкилоби Ё. х. фаолиятига кучли таъсир кўрсатди, улар очик қураш йўлига ўтди. 1917 й. 5 апр.да Хива хони Асфандиёрхон Ё. х. тақдим этган манифестни имзолашга мажбур бўлди. Манифестда янги усул мактаблари очилиши, мамлакатда т. й., почта, телеграф барпо этилиши зарурилиги, давлат хазинаси назорат остига олиниши, барча амалдорларнинг сайланиши ва маош б-н таъминланиши, бутун аҳолининг шариат олдида тенглиги таъкидланган эди. Ислохотлар амалга оширилишини назорат қилиш учун 30 вакилдан иборат муваққат қўмита ташкил топди. 8 апр. да мамлакатни бошқариш учун Хивада хон хузурида

Мажлис (раиси — Бобоохун Салимов) ва Нозирлар Кенгаши (раиси Ҳусайнбек девонбеги Матмуродов) тузилди. П. Юсупов (1861—1936) га Россия ҳукумати ва рус кўшинлари б-н муносабатларни барқарорлаштириш вазифаси юклатилди. Муваққат қўмита таркибига кейинчалик яна 19 киши, шунингдек, 7 туркман киритилди. Ё. х. Хива хонлигида ҳокимиятни бошқарувчи ҳукмрон кучга айланди. 1917 й. майда Мажлис раиси Бобоохун Салимов бошчилигидаги делегация Муваққат ҳукумат вакиллари б-н музокара ўтказиш учун Тошкентга жўнади. Асфандиёрхон Муваққат ҳукуматнинг Хивадаги вакили генерал Хўжа Мирбадалов (миллати татар) бошчилигидаги ҳарбий кучларга таяниб, июнда Мажлисни тарқатиб юборди. Хон ўзига маъқул кишилардан янги таркибдаги Мажлис (раиси — Ортиқ Охун) ва Нозирлар Кенгаши (раиси — Исҳоқхўжа Хўжаев) ни тайинлади, Ё. х.дан шафқатсиз ўч олишга киришди. Ҳ. Матмуродов бошчилигидаги собиқ Мажлисининг 17 аъзоси қамоққа олинди, Бобоохун Салимов устидан кучли назорат ўрнатилди, Ё. х. партиясининг барча аъзолари кофир, деб эълон қилинди. 1917 й. сент.да Хивага полковник Зайцев катта казак отряди б-н етиб келди. 21 нояб.да Ё. х. устидан «қозиларнинг шариат суди» ўтказилди. 1917 й. нояб.да Асфандиёрхон рус казаклари ёрдамида Мажлисни бутунлай тугатди. Хоннинг истибодот тузуми б-н курашда мағлубиятга учраган Ё. х. мамлакатдан чиқиб кетишга мажбур бўлди. 1917 й. нояб.—дек.да П. Юсупов, Н. Шолников (1881 — 1938) Тошкентга, мулла Жуманиёз Султонмуродов — ПетроАлександровск (ҳоз. Тўртқўл)га етиб боришди. Ё. х. партиясининг бошқа етакчилари Ҳусайнбек Матмуродов, Исҳоқхўжа Хўжаев, Абдусалом Ҳожи Исломхўжаев, Ҳожи Авазберди Эшонов хон буйруғи б-н қатл қилинди (1918 й. 18 май). 1918 й. бошларида Тошкентда Ё. х. қўмитаси тузилди (раиси — Полвонниёз Юсупов). Ё. х. тактик мақсадларни кўзлаб, боль-

шевиклар б-н яқинлашди. Тўртқўлдаги Ё. х. дан бир гуруҳ инкилобчилар б-н ажралиб, 1919 й. бошида коммунистик гуруҳ (фракция) тузганлигини эълон қилди (раиси — Жуманиёз Султонмуродов). Ё. х. партиясига кўплаб аъзолар келиб қўшилди. Унинг янги дастури қабул қилиниб, унда демократик ислохотлар дастури баён этилди. Хива хони, тўралар ва бекларга қарашли бутун молмулкни халққа бериш, катта бойларнинг ерларини қамбағалларга тақсимлаш, бепул шифохоналар ва мактаблар очиш, йўллар ва кўприклар қуриш, сиёсий эркинлик, миллий тенгҳуқуқлик, хонлик тузумини ағдариб ташлаб, демократик халқ ҳокимияти — республикани барпо қилиш кўзда тутилди. Россия ва Туркистоннинг большевик раҳбарлари Хива хонлигидаги барча мухолиф кучларни жипслаштиришга зўр бериб интилди. 1919 й. нояб. да Ё. х., Тўртқўлдаги инкилобчи коммунистлар гуруҳи ҳамда Қўшмамедхон Сапиев (? — 1920) ва Ғуломалихон Баҳодир (тахм. 1885— 1925) бошчилигидаги туркман қабилалари Хива хони Сайд Абдуллахон (? — 1933) ва туркман ёвмултарининг етакчиси Жунаидхонга қарши қураш бошлаш учун ўзаро иттифок тузиб, Хивани эгаллаш учун қизил аскарларни ёрдамга чақирди. 1919 й. нояб. — 1920 й. январь. ойларидаги кескин жанглар натижасида Туркистон fronti Амударё (Хива) гуруҳининг кўшинлари (қўмондон — Н. М. Шчербаков, сиёсий раҳбар — Г. Б. Скалов) 1920 й. 1 фев.да хонлик пойтахти Хивани босиб олди. Хива хони Сайд Абуллахон тахтдан воз кечди, Жунаидхон жанглар б-н Крракумга чекинди. 2 фев. да Муваққат инкилобий қўмита тузилди. Унга Тўртқўлдаги Ё. х. инкилобий қўмитасининг бошлиғи Жуманиёз Султонмуродов — раис, Мажлисининг собиқ раиси Бобоохун Салимов, уламолар вакили Одамохун Ортиқов, йирик савдогар Матпанобой Мадрахимов, туркманлар вакиллари Мулла Ўроз Хўжамухамедов ва Мулла Наврўз Рўзиебоев аъзо бўлди. 9 апр.да Муваққат инкилобий қўмита иши-

ни яхшилаш учун унинг таркибида 10 кишидан иборат дастлабки халқ ҳукумати — Нозирлар Шўроси ташкил қилинди. Кундалик масалаларни ҳал қилиш учун Жуманиёз Султонмуродов (раис), Полвонниёз Ҳожи Юсупов, Бобоохун Салимовдан иборат ҳайъат сайланди. 1920 й. 26—30 апр.да Бутун Хоразм халқ вакилларининг I курултойида Хоразм Халқ Совет Республикаси (ХХСР) ташкил топди. Ё. х. дастури курултойда қабул этилган муваққат конституцияга асос қилиб олинди. Унда Хива хонлиги тугатилганлиги ва Хоразм Халқ Республикаси тугатилганлиги эълон этилди. Курултойда 15 кишидан иборат республика ҳукумати — Халқ Нозирлари Шўроси тугатилди. Полвонниёз Ҳожи Юсупов бошчилигидаги ҳукумат таркибига Жуманиёз Султонмуродов (раиснинг 1муовини), Бобоохун Салимов (адлия), Бекжон Раҳмонов (маориф), Эшчонқори Жабборқулов (халқ хўжалиги), Ўроз Хўжамухамедов (ташки ишлар), Наврўз Рўзибоев (ҳукумат котиби), Қўшмамедхон Сапиев (раиснинг 2муовини), Ғулмалихон Баҳодир (ижтимоий таъминот), Шомурод Баҳши (соғлиқни сақлаш), Муҳаммадпанобой Абдуллаев (молия), Худойберган Девоннов (олий муфаттишназорат), Ризо Шокиров (ҳарбий), Ҳаким Бобоҷонов (зироатдеҳқончилик), Назир Шоликоров (ички ишлар) нозир сифатида киритилди. Нозирларнинг аксарияти жадидлардан иборат бўлган ва шу сабабли ҳукумат Ё. х. ҳукумати деб юритилган. Ё. х. мамлакатда хонликдан қолган асоратларни тугатиш, республикада демократик тузумни қарор топтириш, мустақил Хоразм давлатини барпо қилиш учун курашди. Россия расмий доиралари, Турккомиссия ва Туркфронт вакиллари мустақил сиёсат юритишга интилаётган Ё. х. ҳукумати бадном қилиш учун жонжаҳди б-н ҳаракат қилди. Шўролар давлатининг қуроли ифвогарликларига қарамай, Ё. х. ҳукумати қарийб бир йил яшади. 1921 й. 6 мартда қизил аскарлар Хивада 2мартга давлат тўнтариши ясаб,

Ё. х. ҳукумати ағдариб ташлади. Большевиклар халқ нозирларини қамокка олиб, қўпчилигини отиб ташлади. Айрим нозирлар Жунаидхон ва истиклолчилар сафига қўшилди, баъзилари чет элларга ўтиб кетди. Ё. х.нинг бир қисми кейинчалик афв қилинди ва улар Хоразмдаги шўро давлати қурилишида фаол иштирок этди (1923 й. окт.гача). Уларнинг аксарият қисми 30й.лар қатағонларида ёш бухороликлар сингари ҳалок бўлди. Ад.: Юсупов Полвонниёз Ҳожи, Ёш хиваликлар тарихи (Хотиралар), Урганч, 1999; Хоразм тарихи, 1—2ж.лар, Урганч, 1997; Матқаримов М., Хоразм республикаси: давлаттузилиши, нозирлари ва иқтисоди, Урганч, 1993; Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1китоб [Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости, Т., 2000; Алимova Д. ва б., Ўзбекистон тарихи (1917-1991 и.), Т., 2000; Ражабов Қ. К., Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар, Т., 2000; Мустақил тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликлари ни талаш сиёсати; тарих шоҳидлиги ва сабоқлари, Т., 2000; Очерки по истории государственности Ўзбекистана, Т., 2001.

Қаҳрамон Ражабов.

ЁШЛАР МУСИҚАСИ оммавий мусика тури, 20а.нинг 2ярмида ёшлар орасида кенг тарқалган турли мусиқий услубларнинг умумий ифодаси. Рақсбop мусика йўналишлари (рокнролл, бигбит, диско, брейкданс, электропоп, рэив, транс каби) ҳамда турли мавзудаги кўшиқ асарлари (рокмусика, фанк, реггей, рэп ва ҳ. к.)дан таркиб топган. Ё. м. намуналари дискотека, ёшлар клуби, дансинг (раке майдончаси), стадион каби махсус жойларда замонавий техника воситалари ёрдамида ижро этилади, ешларнинг маънавий ва жисмоний эҳтиёжларини қондириб, уларнинг дунёқараши, ҳистуйғулари ва интилишларини акс эттиради. Оммавий ўйин тарзидаги намуналари — жўшқин, қувноқ кайфиятли, баъзан сершовкин ўйин руҳида ярати-

лади. Кўшиқлар мазмунида ёшларга хос эркинлик, баъзан ахлоқодобдан чиқиб кетиш, шунингдек, умуминсоний мавзу (севгимухаббат, дўстлик, ватан ҳақида ва х. к.) ўрин олган. Ё. м. асосчиларидан америка хонандаси Элвис Пресли, «Битлз» ва б. машхур. Ўзбекистонда Ё. м. 1960й. лар охири — 1970й. лар ўртасида асосан ВИА ёки рокансамбль шаклида («Синтез», «Ялла», кейинчалик «Наво», «Садо» ва б. гуруҳлар) пайдо бўлиб, айниқса мустикаллик даврида ривож топди («Анор», «Байрам», «Болалар», «Додо», «Нола», «Сетора», «Шаҳзод» гуруҳлари ва б.). 2000—2001 й. лар Ўзбекистоннинг турли вилоятларида ёшлар учун «Ҳеч кимга бермаймиз сени, Ўзбекистон» мавзуидаги ҳамда гиёҳвандликка қарши адабиймуסיқий шоулар бўлиб ўтди. Ёш ижодкорлар (жумладан Ё. м. ижрочилари) учун «Ниҳол» (2000 й. дан) каби Республика мукофотлари таъсис этилган.

«ЁШЛИК» — ёшларнинг ижтимоий-адабий журнали. Тошкентда ойда 1 марта чиқади. Муассислари: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ҳамда Ўзбекистон Республикаси «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати. Дастлаб 1982 й. ташкил этилган. 1991 й. да ҳоз. ном б-н қайта тикланди. Жур. ёш истеъдодларни кашф этиш, ўзбек ва жаҳон адабиётининг энг сара асарларини эълон қилиш борасида бир қатор хайрли ишларга қўл урди. Жур. саҳифаларида янги бадиий асарлар б-н бир қаторда бугунги ешларнинг орзумидлари, ўйташвишлари, маънавияти, дунёқарашлари ҳақида бақс юритувчи мақолалар ва суҳбатлар мунтазам бериб борилади. Мухаррири — Абдуқаюм Йўлдошев (1999 й. дан). «Ё.»да турли даврларда Эркин Воҳидов, Омон Матжон, Ғаффор Ҳотамов, Тоҳир Малик, Собир Ўнар муҳаррирлик қилишган. Адади 10000 (2002).

«ЁШЛИК» КЎНГИЛЛИ СПОРТ ЖАМИЯТИ — ЎзРдаги умумтаълим мактаб ва б. ўқув муассасаларининг кўнгилли спорт жамияти. ЎзР халқ таълими вазирлиги ҳузурида тузилган (1998

й. 21 апр.). Мактаб ўқувчилари ўртасида спорт ишларини кенг йўлга қўйиш ва спортни оммалаштиришга даъват этилган. «Ё». к. с. ж. ҳар ўқув йилида «Умид ниҳоллари» ўйинларини ўтказди. Бу ўйинлар кузги таътилда мактаб ва туман, қишки таътилда вилоят, баҳорги таътилда мамлакат микёсида бўлиб ўтади. Ўйинлар ёшларни фойдали ва мазмунли ҳаракатга йўналтириш, курашда чиниқтириш, жамоа бўлиб ҳаракат қилиш, ғалабага интилиш фазилатларини тарбиялаш ва спортни ешларнинг ҳаётий эҳтиёжига айлантиришга хизмат қилади. Жамият сафида 5672482 аъзо, шулардан 311830 разрядли спортчи, 2727 та 1 разрядли, спорт усталигига номзод ва 86 спорт устаси бор (2001). 4619 та спорт зали, 6157 та баскетбол, 9394 та волейбол майдончаси, 119 та сузиш ҳавзаси, 27 та стадион, 4552 та қўл тўпи майдони, 4748 та футбол майдони ва 1830 та тир жамият ихтиёридадир.

ЁҚИЛҒИ — ёнганда муайян микдорда иссиқлик ажратадиган углеводородли моддалар, энергия манбаи. Қаттиқ, суюқ ва газ ҳолатида бўлади, табиий ҳамда сунъий хилларга бўлинади. Табиий қаттиқ Ё. — ёғоч, торф, сланец, тошқўмир, антрацит ва б., сунъий Ё. — писта кумир, кокс, агломерат ва б. Табиий суюқ Ё. — нефть, сунъийси — бензин, керосин, мазут ва б., табиий газеимон Ё. — табиий газ, сунъийси — домна газы, генератор газы ва б. Атом энергияси ва яримўтказгичлардан фойдаланиш техникаси ҳамда назариясининг ривожланиши б-н янги хил Ё. — ядро Ё.си пайдо бўлди. Иқтисодий нуқтаи назардан энг арзон Ё. — нефть ва табиий газ. Двигателларда ишлатиладиган Ё. (мас, бензин, керосин, ядро Ё.си, реактив Ё. ва б.) ёнилғи деб аталади. Ҳар қандай Ё. ва ёнилғи иссиқлик ажратувчанл и к хоссаси б-н ифодаланади. Жадвалда иш ҳолатидаги, яъни истеъмолчиларга бериладиган ҳолатдаги Ё. ва ёнилғиларнинг иссиқлик ажратувчанлиги (калорияси) келтирилган:

Ё.нинг турли хиллари ҳақидаги маълумотлар тегишли мақолаларда берилади (мас, газлар, кумир, ушин, торф ва қ. к.).

ЁҚИЛҒИ БАЛАНСИ — мамлакат микёсида ҳар хил ёқилғи турларини қазиб олиш, қайта ишлаш ва улардан фойдаланиш баланси. Ўзбекистон ёқилғиэнергетика ресурсларида ёқилғи хиссаси 99,2% ни ташкил қилади (2000). 20а. бошларида Ўзбекистоннинг Ё. б.да ўтин ва қисман нефть (оз даража тошкўмир) асосий ўринини эгаллаган. 20а.нинг 50й.лари ўрталаридан бошлаб янги нефть ва газ конлари очилди ва ишга туширилди. Натигада Ё. б.да ўтин ва кўмир хиссаси камайиб, ёқилғи қазиб олишда нефть ва газ хиссаси узлуксиз ошиб борди. Ўзбекистон Ё. б.да табиий газнинг ялпи микдори 1958 й. дан 1965 й.гача 4% дан 80 % га ортди, нефть хиссаси 48,8% дан 10,5% га, кумир хиссаси 46,6% дан 9,2% га, ўтин хиссаси 0,6% дан 0,2% га камайди. Ўзбекистон Ё. б.нинг чиқим қисми таркиби ҳам ўзгарди: ёқилғининг қатта қисми саноат ва транспорт и. ч. эҳтиёжлари учун, бир қисми аҳоли эҳтиёжлари учун сарфланади. Ёқилғидан саноатнинг қора металлургия, машина-созлик, кимё саноати, қурилиш материаллари саноати каби тармоқларида фойдаланилади. Айниқса саноатда технологию ёқилғи ва хом ашё сифатида газ кўп ишлатилади. Ўзбекистонда 2000 й.га келиб республиканинг ёқилғиэнергетика баланси асосини газ, нефть ва кўмирни қазиб олиш ташкил қилади Чет мамлакатлардан АҚШ ва Канада нефть ва газ қазиб олишда олдинги ўринларда туради. Буюк Британия, Франция, Японияда асосан кумир қазиб олинади, лекин бу мамлакатларда импорт орқали нефть ва газ истеъмоли биринчи ўринда туради.

Ҳожиакбар Абдубеков.

ЁҚИЛҒИ САНОАТИ — ҳар хил ёқилғи турларини қазиб олиш ва қайта ишлаш б-н банд бўлган саноат тармоқлари мажмуи; нефть қазиб олиш, нефтни қайта ишлаш, газ, кумир, торф, сланец саноатларини ўз ичига олади. Ё. с. энер-

гетиканинг етакчи тармоқларидан бири. Техника тараққиёти ва у б-н чамбарчас боғлиқ ҳолда халқ хўжалигида энергия истеъмолини жадал кўпайтирадиган и. ч.ни механизациялаш, автоматлаштириш, электрлаштириш, иссиқлик б-н таъминлашнинг ривожланиши ёқилғининг аҳамиятини тобора ошириб боради. Ёқилғи моддалари, айниқса нефть ва газ кимё саноатида хом ашё сифатида ишлатилади. Туркистон ўлкасида саноат асосида нефть қазиб олиш 19а.нинг 80й. ларига тўғри келади (1870—72 й.ларда Фарғона водийсида 200 дан зиёд манбалари аниқланган ва ҳисобга олинган). 1885 й.да рус нефтчиси Д. П. Петров Фарғона водийси (Чимён нефть кони) да иккита қудуқдан нефть қазиб олишга ва уни Ванновск (ҳоз. Олтиариқ) темир йўл ст-ясидаги ўзининг шахсий кичик здида қайта ишлашга муваффақ булган. Қайта ишлаш натижасида олинган керосин арваларга ва туяларга юкланиб, Андижон, Тошкент, Қўқон пахта здларига, мойжувозларга ва аҳолига сотилган. Нефть қрлдиклари эса т. й. транспортда ёқилғи сифатида ишлатилган. Ўзбекистонда 1913 й.да 13 минг т нефть олинган. Ўзбекистонда газ саноатитт таркиб топиши ва ривожланиши тарихи асосан 1953 й.да Қизилқум чўлида Сеталонтёпа худудида биринчи газ кони очилиши б-н бошланган. Бухоро вилоятининг газнефтли худудларида қатта ҳажмда ишлар олиб борилди. 1956 й.нинг 17 окт.да Газли майдонидаги 600 метрлик қудуқдан кучли газ фаввораси отилиб чикди. Бу б-н Ўзбекистон нефтьгаз саноатида янги давр бошланди. Ўзбекистонда кумирни саноат усулида қазиб олиш 1930й.лар охирида бошланган. Кумир Тошкент вилояти Оҳангарон водийсида Ангрён кўнғир кумир, Сурхондарё вилоятида Шарғун, Бойсунтоғ тошкўмир конларидан қазиб олинади. 21а. бошида Ўзбекистон бирламчи ёнилғи—энергетика манбалари б-н узини ўзи таъминлайдиган давлатлар сирасига қиради. 2000 й.да 7533,6 минг т нефть (газ конденсати б-н бирга), 56401,1

млн.м3 табиий газ, 2500 минг т кўмир казиб олинди. Нефтни қайта ишлаш здаларида 1,7 млн. т бензин, 1,9 млн. т дизель ёқилғиси, 0,4 млн. т керосин, 1,7 млн. мазут ишлаб чиқарилди. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда нефтьгаз саноатининг келгуси тараққиёти учун ўта муҳим бўлган ноёб иншоотлар бунёд этилди. Кўкчумалоқ нефтьгаз конденсат кони жадал суръатлар б-н ўзлаштирилди. Бу ерда 1997 й. 14 июлда 500 атмосфера босимда газни ҳайдаш компрессор ст-яси ишга туширилди. Кўкчумалоқ конининг нефть ва газ конденсатини қайта ишлаш учун Бухоро вилоятида йилига 2,5 млн. т маҳсулот ишлаб чиқарадиган замонавий Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи курилди, Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи тўлиқ таъмирланди (2000). Умуман Ўзбекистонда казиб олинаётган газнинг асосий қисми Муборак газни қайта ишлаш заводи ва Шўртан газ конденсати мажмуасининг олтингургуртдан тозалаш иншоотларида қайта ишланмоқда. Ўзбекистонда табиий газ 12 минг км дан зиёд магистрал газ қувурлари орқали ташилмоқда ва тақсимланмоқда. Республиканинг газ узатиш тармоғи МДХ мамлакатлари ягона газ тизимига уланган. Ўзбекистонда аҳолини табиий газ б-н таъминлашнинг ишлаб чиқилган дастури изчил амалга оширилмоқда. Ўзбекистонда казиб олинаётган табиий газнинг 85% идан халқ хўжалиги тармоқлари ва аҳоли эҳтиёжи учун фойдаланилмоқда. Унинг 15% қўшни мамлакатларга экспорт қилинди. Газнинг 25% электр ст-яларига, 10% тармоқнинг ўз технология эҳтиёжларига, 19% саноатга ва 30% дан зиёди коммуналмаиший эҳтиёжларга йўналтирилган. Ё. с. чет мамлакатлардан АҚШ, Россия, Канада, ГФР ва б.да ривожланган. Ёқилғи казиб олишда АҚШ жаҳонда биринчи ўринда туради. Лекин шунга карамай айрим ривожланган мамлакатларда ҳам энергия хом ашёси етишмаслиги б-н боғлиқ бўлган энергетика тангликлари учраб туради. Яна қ. Газ саноати, Ёқилғи баланси,

Кўмир саноати, Нефть саноати.

Ад. Каримов И. А., Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, Т., 1997; Джуракулов А. Д., Развитие газовой промышленности Ўзбекистона, Т., 1976; Ливитин З. С., Ходжиматов А. Х., История нефтяной промышленности Ўзбекистона, Т., 1985.

Асрор Обидов.

ЁҚУББЕК (Муҳаммад Ёқуббек Бадавлат, Оталик ғозий) (1820, Пискент — 1877, Шарқий Туркистоннинг Кўрла ш.) — Кўкон хонлигининг ҳарбий ва давлат арбоби, Еттишаҳар Уйғур давлатининг ҳукмдори (1865—77). Отаси Пирмуҳаммад Мирзо Кўкон хонлигидаги Қурама қишлоғи қозиси, онаси пискентлик крзи шайх Низомиддиннинг синглиси. Ё. 1845 й. Тошкентда аскарликка чақирилган. Тоғаси Тошкент қозиси булиб тайинланиши ва синглисининг Тошкент ҳокимига турмушга чиқиши муносабати б-н унинг мавқеи тез ўсган, хон урдасида маҳрам, кейинчалик элликбоши, юзбоши, понсод (бешюзбоши) бўлган, Чиноз ва Авлиёота (1846) га, Окмачит (1847) га бек қилиб тайинланган. Ё. Окмачитда қушбеги лавозимига кўтарилиб, рус босқинчиларига қарши курашда жасур саркарда эканлигини кўрсатган. Тошкент ҳокими уни чақиртириб, ботурбоши этиб, Кўкон хони Худоёрхон эса, уни Хўжанд (1852) беги қилиб тайинлайди. Худоёрхонга қилган муваффақиятсиз фитнасида кейин (1853) Бухорога крчган. Худоёрхон тахтдан ағдарилгандан сўнг Кўконга қайтган (1858). 1864 й.да Шарқий Туркистонда Манжур империясининг зулмига қарши мустақиллик учун кураш бошланиб, бешта хонлик юзага келади. Қашқар хонлиги мамлакатни бирлаштириш мақсадида Кўкон хонлигидан Ёркент хонлигининг тахт ворисларидан бирини Шарқий Туркистонга юборишини илтимос қилган. Ё. Бузрукхўжага қушбеги қилиб тайинланиб Қашқарга юборилган (1865). У Бузрукхўжанинг давлат ишла-

рига қобилиятсизлигидан фойдаланиб, ҳокимиятни ўз қўлига олган. У бошда Бузрукхўжа ва б. хўжалар номидан иш юргизиб, Или султонлигидан ташқари (маскур хонликни 1871 й. руслар босиб олган) 4 хонликни (Қашқар, Хўтан, Кучор, Урумчи хонликларини) бирлаштириб Еттишаҳар Уйғур давлатини тузган. Ё. Еттишаҳарнинг равнақ топиши ва дунёга танитиш учун катта ишларни қилган. Ё. давлатининг асосий таянчи маҳаллий ер эгалари ва рухонийлар бўлган. Ё. қатъий ташқи сиёсий йўналишга эга бўлмагани туфайли Буюк Британия, гоҳ Туркия, гоҳ Россиянинг кўмагидан умидвор бўлган, бунда уларнинг Ўрта Осиёдаги манфатлари ўзаро зиддиятли эканлигидан фойдаланмоқчи бўлган. Туркистон генералгубернатори К. П. Кауфман б-н чегара чизигини белгилаш ҳақида музокаралар олиб борган. Ё. хонлиги даврида кўплаб масжид, Мадраса, карвонсарой қурилган. Ё.ни энг яқин кишиларидан бири, Хўтан беги Ниёз Ҳақим заҳар бериб ўлдирган. Ё. ўлиmidан кейин тахт учун кураш бошланган. Хитой ички зиддиятлардан фойдаланиб, 1878 й.да Еттишаҳар давлатини тутатган. Шарқий Туркистонда Хитой ҳукмронлиги қайта тикланган.

Ад.: Геди н Свен, В сердце Азии, т. 1—2, СПб., 1899; 1913.

Абдухолик Айтбоев.

ЁҚУБОВ Бекжон (1893, Хива — 1979) — ўймакор уста, кандакор. Хивалик уста Каримдан меъморлик ва наққошликни ўрганган. Нуриллабой саройини безашда қатнашган. Навоий театрининг Хива залини уста Рўзимат ароб, А. Болтаевлар б-н бирга ганч ўймакорлиги б-н безаган. Ё. ярагдан офтоба, чойдиш, патнис, мис коса, кандон, гулдонлар халқ амалий санъатининг ажойиб намуналаридир. 1952 й.дан Ё. асарлари республика ва халқаро кўргазмаларда намоиш қилинади, республика ва чет мамлакатлар музейларида сақланади.

ЁҚУБОВ Дадахон (1954.20.4, Жалолқудук тумани) — журналист. Ўзбекистонда хизмат курсатган санъат

арбоби (1990). ТошДУни тугатган (1979). Иш фаолиятини тележурналист сифатида бошлаган. «Ҳаёт қувончлари ва ташвишлари» телекўрсатуви, «Наврўз» узлуксиз кўрсатуви б-н элга танилди. 1992 й. май ойидан «Наврўз» хайрия жамғармаси тузилди ва шу йилдан Ё. жамғарманинг раиси. «Ҳаёт қувончлари ва ташвишлари», «Муҳаббат мавсуми» бадийпублицистик китобларида инсонни эъзозлаш, миллий кадриятларни улуғлаш, «Наврўз» анъаналарини кенг тарғиб қилиш, теран, айни вақтда оддий ижтимоийфалсафий фикрлар орқали Ватанга муҳаббат гоъялари акс этган. Ўзбекистон Олий Кенгаши депутат (1990—95). «Меҳнат шухрати» ордени б-н тақдирланган (1999).

ЁҚУБОВ Иса Рафаилович (1938.21.10, Тошкент) — реж. Ўзбекистонда хизмат курсатган санъат арбоби (1974). Тошкент политехника инти (1956), Тошкент давлат санъат интини (1965) тугатган. Республика кўғирчоқ театрида реж. (1966 й.дан), бош реж. (1967—90 й.лар). Ё. ҳар бир асар мазмуни ва жанрига мое сахнавий шакл топишга, спектаклларнинг қизиқарли бўлишига интилади. «Шавкатнинг бошидан кечирганлари» (Л. Бобохонов, А. Қобулов), «Кўзичоғим» (Н. Рўзимухамедов), «Кул, кулавер, Ойхон» (М. Ушац), «Бир чигитдан минг чигит» (Н. Рўзимухамедов, И. Ёқубов), «Фарход ва Ширин» (А. Навоий) ва б. унинг энг яхши спектакллари. Болгария кўғирчоқ театрида «Семург» (Зулфия, С. Сомова), «Сеними, шошмай тур» (А. Курляндский, А. Хаит), Афғонистон театрида «Олабўжи» (М. Супонин), «Гаройиб мусобақа» (Е. Сперанский) каби кўғирчоқ спектаклларини сахналаштирган.

ЁҚУБОВ Одил (1926.20.10, ҳоз. Жанубий Қозоғистон вилояти Қарноқ кишлоғи) — Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1985). 2жаҳон уруши қатнашчиси. ТошДУ филология фтини тугатган (1956). Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида адабий маслаҳатчи (1955—59), «Литера-

турная газета»нинг Ўзбекистондаги махсус мухбири (1959—63; 1967—70), «Ўзбекфильм» киностудияси ва Ўзбекистон давлат кинематография кўмитасида бош муҳаррир (1963—67), Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида бош муҳаррир ўринбосари (1970—82), «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газ. бош муҳаррири (1982—87), Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси бошқарувининг биринчи котиби (1987—91), Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Атамунослик кўмитаси раиси (1991 й.дан) ва айни вақтда Марказий Осиё халқлари маданияти Ассамблеясининг биринчи вице-президенти (1995 й.дан). Дастлабки асари— «Тенгдошлар» қиссаси 1951 й.да эълон қилинган. «Дастлабки кадам» (1953), «Икки муҳаббат» (1955) хикоялар тўплами, «Тилла узук» (1961) қисса ва хикоялар тўпламида муҳаббатни инсонга хос улуг, муқаддас хислат сифатида тасвирлайди. «Муқаддас» қиссасида (1960) Ё.нинг чинакам ёзувчига хос услуги ва йўли намойён бўлди. Мазкур асарда худбинлик йўлига туша бошлаган йигитнинг тўғри йўлга қайтиши масаласи қаламга олинган. «Эр бошига иш тушса...» романи (1966) 2жаҳон уруши давридаги фронт орқасидаги ҳаёт, меҳнат қаҳрамонликлари, халқимизнинг ватанпарварлиги ва мардлиги ҳақида. «Бир фельетон қиссаси» (1961), «Қанот жуфт бўлади», «Матлуба» (1970) қиссалари ва кўпгина хикояларида ёшларнинг турмушда юз берган зиддиятларга қарши мардонавор кураши, муҳаббати тасвирланган. «Улугбек хазинаси» романи (1973) олим ва хукмдор Улугбек давридаги ижтимоий муносабатлар, олис ўтмишимиздаги нур ва зулмат ўртасидаги кураш ҳақидаги асардир. Романда аянчли тақдирлар, фожиалар кўп, аммо оптимистик рух— инсон тафаккури ва эзуликнинг тантанасига ишонч бор. «Кўҳна дунё» (1982) романида ўрта асрда яшаб жаҳон фани тараққиётига улкан ҳисса қўшган олимлар Ибн Сино ва Берунийнинг фожа-

ли тақдири қаламга олинган. «Диёнат» (1977), «Оқ қушлар, оппоқ қушлар» (1988), «Адолат манзили» (1998) романларида ўзбек халқининг 20а.нинг 60—70й.ларидаги ҳаёти ва кураши манзаралари ҳаққоний тасвирланган. Гарчи бу асарларнинг асосий қаҳрамонлари турли соҳаларнинг вакиллари, характерлари ҳам турлича бўлсада, тақдирлари, мақсад ва интилишлари б-н бирбирларига ўхшайдилар. Улар нопоб тузумда яшаб кўп ноҳақликларни, фожиаларни бошдан кечирган, аммо тинмай меҳнат қилган ва курашган, миллий мустақиллик пойдеворини қурган, мустаҳкам иродали, мард ва олижаноб инсонлардир. Ё. мазкур романи б-н ўзбек насридаги ижтимоий рух, кескин конфликт, характерлар, психологизмни сезиларли даражада кучайтирди, уни янги характерлар, янги бадий хулосалар б-н бойитди. Ё. «Чин муҳаббат» (1955), «Айтсам тилим, айтмасам дилим қуяди», «Юрак ёнмоғи керак» (1958), «Олма гуллаганда» (1961), «Музаффар Темур» (1996), «Бир қошона сирлари» (2000) каби пьесалар, «Дилбарим», «Бақор ёмғирлари» киносценарийлари (1971) муаллифи. Ё. моҳир таржимон, мунаққид, публицист. Унинг Абдулла Қодирий, Гафур Ғулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон, Абдулла Орипов ва б. ижодига бағишланган адабий портрет ва мақолалари бор. Асарлари чет тилларга, шунингдек, қардош туркий халқлар тилларига таржима қилинган. Ё. ижоди ҳақида адабиётшунослар Матёкуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов, Леонид Теракоян, Умарали Нормашов, Норбой Худойберганов, Ботир Норбоев ва б. илмий тадқиқот ишлари қилишган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреата (1977), «Дўстлик» (1994), «Элюрт ҳурмати» (1998) орденлари б-н мукофотланган.

Ас: Сайланма [3 жилдди], Т., 1987. Ад.: Қўшжонов М., Ҳаёт ва маҳорат, Т., 1962.

Ҳабибулло Бектемиров, Алиназар Эгамназаров.

ЁҚУБОВ Осмон (1911.21.8, ҳоз. Шаҳрихон тумани — 1944.22.6, Витебск вилояти), Белоруссия — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1941 й. дек.дан армияда; 1942 й. янв.дан фронтда. 201-гвардиячи ўқчи полки (1-Болтикбўйи fronti бгвардиячи армиянинг 67-гвардиячи ўқчи дивизияси) автоматчиси. Ё. Витебск вилоятининг Сирожино туманидаги Орехи қишлоғида бўлган жангларда жасорат кўрсатиб, шу жангда ҳалок бўлган. 1944 й. 23 июлда (вафотидан сўнг) Қаҳрамон унвони берилган. Андижондаги ўзи ўқиган 22мактабга Ё. номи берилган.

ЁҚУБОВ Пўлат (1937.1.4, Паркент тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1997). Тошкент пед. интининг раем ва чизмачилик фтини тугатган (1961). 1960—61 й.ларда Тошкент ш.даги 73мактабда, 1961 й.дан Паркент туманидаги 1мактабда ўқитувчи, 1988 й.дан методистўқитувчи, 1994 й.дан олий тоифали мутахассис. Республика, вилоят пед. ўқишларида ўқитишнинг янги услублари ҳақида ўз маърузалари б-н қатнашган. 1998/99 ўқув йили Республика таълим марказининг мактаблар учун чизмачилик ва тасвирий санъат фанлари бўйича синов дастурини ўзи ишлаётган мактабда синаб, ушбу дастурни яратилишига ўз ҳиссасини қўшган.

ЁҚУБОВ Қосим Бешимович (1911.15.10, Қўқон — 1954.9.11, Фарғона) — 2жаҳон уруши қатнашчиси, кичик лейтенант. 1942 й.дан фронтда. 1323ўқчи полки (Марказий фронт, 61-армиянинг 415-ўқчи дивизияси) взвод командири ёрдамчиси бўлиб хизмат қилган. Ё. 1943 й. Чернигов вилояти Репки рнида Днепрни кечиб ўтиб, плацдармни эгаллаш учун бўлган жангда жасорат кўрсатгани учун Қаҳрамон унвонига сазовор бўлган (1944). Урушдан кейин Фарғонада маъмурий хўжалик ишларида ишлаган. Фарғона ш. кўчаларидан бирига Ё. номи қўйилган.

ЁҚУБОВ Фулом (1915.15.2, ҳоз. Асака тумани — 1945.24.3, Могилёв вилояти, Белоруссия) — 2-жаҳон уруши

қатнашчиси, капитан. 1942 й.дан фронтда. 556ўқчи полкининг (1Белоруссия fronti 3-армиянинг 169-ўқчи дивизияси) капитани. Ё. раҳбарлик қилган рота Лудчици қишлоғида душман ичкарасига ёриб кириб катта жасорат кўрсатган. Рота кўп талофат кўрганига қарамай, эгалланган маррани сақлаб қолган. Ё. шу жангда ҳалок бўлган. 1945 й. Қаҳрамон унвонига сазовор бўлган (вафотидан сўнг).

ЁҚУБОВ Фуломиддин Тошпўлатович (1950.1.3, Тошкент) — хонанда, Ўзбекистон (1987) ва Қорақалпоғистон (1991) халқ артисти. Тошкент театр ва рассомлик санъати интини тугатган (1973). Жиззах мусиқали драма театрида (1973—74), Ўзбек давлат филармонияси (1967—68 ва 1974 й.дан) да яккахон хонанда. Кучли, жарангдор ва ёқимли овозга эга. Ижрочилик услуги эмоционал кўтаринки руҳи б-н ажралиб туради. Репертуари муҳаббат, гўзаллик, Ватан мавзуидаги, шунингдек, раксбоп кўшиқ ва ашулалардан иборат. Созанда ва бастакор А. Исмоилов б-н ҳамкорликда яратган кўшиқлари оммавийлашган: «Зилола», «Сен ўзинг», «Қарайсан», «Ошиқнома» ва б. Репертуаридан турли халқлар (озарбайжон, эрон, турк, хинд, уйғур ва б.) кўшиқлари, шунингдек, «Сеғоҳ», «Дугоҳ», Ф. Ёқубов оммавий саҳнада. «Гулузорим», «Феруз 1—II» каби ўзбек мумтоз ашулалар ўрин олган. 1990-й.лардан бошлаб композитор А. Расулов б-н ҳамкорликда замонавий эстрада кўшиқчилиги услугида ижод этмоқда: «Дилором», «Бегойим», «Қомат», «Кетолмайсан», «Элим деб», «Хуш келдинг, муборак сарварим Наврўз» ва б. Баъзи кўшиқлар куйларини Ё. ўзи яратган: «Муҳаббат», «Унутилмасин», «Мажнунтол», «Ўйласам», «Сенинг қулишларинг», «Парвардигор асрасин», «Бир қарасам» ва б. «Мажнунтол» грампластинкаси «Мелодия» грамёзув фирмасининг «Олтин диск» мукофотига сазовор бўлган (1985). «Дўстлик» (1996), «Эл-юрт хурмати» (1999) орденлари б-н мукофотланган.

ЁҚУБОВ Ҳомил Исломович (1907.14.9 — Тошкент — 1998.3.2) — адабиётшунос, адабий танқидчи. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1968), филол. фанлари д-ри (1967), проф. (1970). Ленинград давлат педагогика интида ўқиган (1926—27), Ўрта Осиё Режалаштиришиқтисод интини тугатган (1932). Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт интида илмий ходим, директор ўринбосари, бўлим бошлиғи, проф. маслаҳатчи (1934—97). Шунингдек, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида адабий маслаҳатчи (1934—35; 1944—45), Тошкент кечки педагогика инти (1939—42) ҳамда Ўрта Осиё давлат унтида дарё берган (194851; 195659). Ё.нинг адабий-танқидчилик фаолияти 30-й.лардан бошланган. «Ҳамид Олимжоннинг ижодий йўли» (1936), «Захириддин Муҳаммад Бобур. (1940), «А. Қаҳҳор новеллалари» (1946), «Ғафур Ғулом». (1959), «Ойбек» (1959), «Адибнинг маҳорати» (1966) каби мақола ва монографиялари ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётининг муҳим масалалариға бағишланган. Мактаблар учун адабиёт дарсликлари, хрестоматия ва ўқув дастурларини тузиш ва нашр эттиришда фаол қатнашган. Ё.нинг бевосита илмий раҳбарлиғи ва иштирокида хоз. замон ўзбек адабиёти тарихига оид 2 жилдли (1961 — 62) ва русча нашри — 1 жилдли (М., 1967) очерклар тўпламлари ҳамда хоз. ўзбек адабиётининг кўп жилдли тарихлари нашр этилган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреата (1970). Ас: Ғоявийлик ва маҳорат, Т., 1966; Сайланма, 12ж., Т., 198384; Чўлпон ва Навоий, Т., 1998.

Ад.: Имомов Б., Ҳомил Ёқубов [Адабий портрет], Т., 1978.

ЁҚУБОВА Гулсара (1937.15.4, Урганч) — Ўзбекистон халқ артисти (1999). Тошкент театр ва рассомлик санъати интини тугатган (1963). Болалиқдан хоразм лапар, кўшиқ ва рақсларини ижро этиб, турли кўрик-танловларда, шу жумладан 6 Жаҳон ёшлари фестивалида қатнашган (1957, Москва). Ўзбек давлат

филармонияси қошидаги Хоразм ашула ва ракс ансамблининг яккахон хонандаси (1957—59), Муқимий театрида хор хонандаси ва актриса (1959—68), «Лазги» ансамблида яккахон хонанда (1968й.дан) ва унинг директори (1994 й.дан). Саҳнада Саломат («Тошболта ошиқ»), Жонсулув («Жон кизлар»), Шакарой («Ишқинг билан») каби ролларни ижро этган. Концерт репертуаридан асосан хоразм лапар ва кўшиқлари, шунингдек, ўзбек бастакорлари асарлари ўрин олган: «Бобойжоним» (А. Атажонов), «Ёшлар вальси», «Милиционер ёрим бор», «Далалар сўлимсўлим» (М. Мирзаев), «Хива дилбари» (М. Юсупов), «Омономона геддик» (Р. Курбонов) ва б. Гулсара Ёқубова Арка момо ролда («Арка момонинг ният китоби» мусиқий томошаси).

ЁҚУБОВА Марям (1931.12.5, Урганч) — Халқўқитувчиси (1986). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи (1978). Ўзбекистон халқ таълими аълочиси (1958). Хоразм пед. интининг физикамат, фтини тугатган (1952). 1952 й.дан Урганч ш.даги 1мактабда физикамат, ўқитувчиси, 1958—62 й.ларда Урганч ш. халқ таълими бўлими мудири, 1962—92 й.ларда Урганч ш.даги 94интернат мактаб директори. Ё. раҳбарлик қилган интернат мактаб бу даврда республикадаги намунавий таълимтарбия масканларидан бириға айланди.

ЁҚУБОВА Марям (1909.19.10, Бухоро — 1987.2.2, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (1955). Москва кино мактабини тугатган (1928). 1929—32 й.ларда Ҳамза театри қошидаги ишчисайёр театрида, 1935—38 й.ларда Ўзбек давлат мусикали драма театрида, 1939—41 й.ларда Муқимий театрида, 1941 — 66 й.ларда Ҳамза театрида актриса. Мусикавий иқтидорға эға бўлган актриса драматик ролларнинг мохир ижрочиси, ҳажвий ва салбий роллар устаси сифатида танилган. Яратган образлари ёрқин, маънодор ва маиший бўёқларға бойлиғи б-н ажралиб туради. Энг яхши роллари: Рўзвон («Гулсара»), Жаҳон

хода, Зебо («Аршин мол олон»), Майсара («Майсаранинг иши»), графиня Диана («Ит пичан емайди, ўзгага ҳам бермайди»), қиролича Изабелла («Кўзибулоқ кишлоғи»), Огудалова, Феклуша («Сепсиз киз», «Момақалдирок»), Султонбегим («Жалолиддин»), Хонзода («Бой ила хизматчи»), Гертруда («Хамлет»), Мастура сатанг («Холисхон»), Войницкая («Ваня тоға») ва б. Ё. кинода ҳам сермахсул ижод қилиб, ўзбек миллий киноси равнақиға ўз хиссасини қўшди. Хонзода («Бой ила хизматчи»), судья («Опасингил Раҳмоновалар»), Ойпошша («Маҳаллада дувдуд гап»), Ўзбекиойим («Утган кунлар») кабилар шулар жумласидан. Телеспектакллар ва Ўзбекистон радиосининг болалар учун эшиттиришларида фаол иштирок этган.

ЁҚУТ — минерал, таркибида оз миқдорда (2% гача) хром ионлари (Cr³⁺) бўлган корунд (Al₂O₃)нинг кизил рангли тури. Ранги оч пуштидан тўқ кизилгача. Биринчи тоифали кимматбаҳо тошлар туркумига мансуб. Шим. Мьянманинг Ё. конлари қадимдан маълум бўлиб, Урта Осиё ва Европада ҳам шу ердан келтирилган. Бадахшондаги Ё. кони жуда машҳур бўлган. 18а.да Урта ва Жан. Уралдаги сочмаларда ҳам топилган. Энг катта конлари Мьянма, Таиланд, Шри Ланка да. Ё.нинг йирик шаффоф хиллари сунъий йўл б-н олинади. Сунъий Ё. соат механизмлари, квант электроникаси ҳамда заргарликда ишлатилади.

ЁҚУТ ХАМАВИЙ (тўлиқ насаби Ёкут Абу Абдуллох Шаҳобиддин Ёкуб ибн Абдуллох ар-Румий ал-Ҳамавий) (1179, Кичик Осиё — 1229.20.8, Ҳалаб) — машҳур сайёҳ, географ, адиб, тарихчи. Болалик чоғида асир олинган. Уни бағдодлик савдогар Асқар ал-Ҳамавий Суриянинг Ҳама (Ҳамот) ш.да сотиб олган ва қулларга хос исмлардан Ёкут исмини бериб, Ҳамавий нисбаси б-н атаган. Ё. Ҳ. савод чикаргач, хўжасининг тижорат ишларини тартибга солиб турган. Кейинроқ савдо ишлари б-н хўжасига ҳамроҳлик қилиб кўп мамлакатларни кез-

ган. 20 ёшида қуллиқдан озод қилинган, Бағдод ш.га бориб, илм ўрганишни давом эттирган. Хорижийларга маслакдош бўлган. 13а. бошида Хуросоннинг Марв ш.да яшаган. 1213 й. сафарга чиқиб, 16 йил давомида Сурия, Фаластин, Миср, Арабистон я. о. жануби, Ирок, Эрон, ҳоз. Афғонистон, Мовароуннаҳрда бўлиб, геогр., тарих, филол., этн.га оид маълумотлар тўплади. Манбалардан Ё. Ҳ.нинг қарийб ўнта асарининг номи маълум. Шулардан 1224 й. ёзиб тугатган 14 жилдли топонимик асари «Муъжам улбулдон» («Мамлакатлар лугати»)да Фарғона водийси шаҳар ва кишлокларига оид маълумотлар ҳам бор. 7 жилдли «Муъжам улудабо» («Адиблар лугати») биографик асарида 7—13а. бошигача яшаган ва араб тилида ижод қилган қарийб 1100 адиб ва олимлар ҳақида маълумот жамлаган. Асарда, жумладан, Ўрта Осиёнинг Хоразм, Бухоро, Марв, Ахсикат, Самарқанд, Фарғона, Фороб каби шаҳар ва вилоятларидан чиққан олимлар (Абулвафо Мухаммад Ахсикатий, Абу Раҳод Аҳмад Ахсикатий, Абу Наср Форобий, МансурашШоший, Абулҳасан Ўзгандий ва б.)нинг номи зикр қилинган. «Муъжам улудабо»да муаллиф бухоролик Ифрикий ижодидан баҳраманд бўлганлигини таъкидлаган. Бу икки йирик асар қўлёзмаси бизгача етиб келган, улар Европа ва Яқин Шарқ мамлакатлари кутубхоналарида сақланмоқда. Ё. Ҳ. асарлари 13а.гача бўлган давр геогр.си, адабиёти, тили, тарихини ўрганишда муҳим манба саналади.

Ад.: Крачковский И. Ю., Изб. Соч., 4 т., М.—Л., 1957, С. 33042; Ҳикматуллаев Ҳ., Шоисломов Ш., Ёкут Ҳамавий (Ҳаёти, ижоди ва саёҳати), Т., 1965; Сб. материалы из истории Средней и Центральной Азии ХХІХ вв., Т., 1988.

ЁҒ, мой — органик моддалар; глицерин б-н бир асосли ёғ кислоталар (триглицеридлар)нинг тўлиқ мураккаб эфирлари; липидлар синфига мансуб. Углеводлар ва оксиллар б-н бир каторда Ё. — хайвон, ўсимлик ва микроорганизм-

лар хужайрасининг асосий таркибий қисмларидан бири. Булар бир хил ёки турли ёғ кислоталарнинг радикаллари бўлиши мумкин. Ё. молекуласида тўйинган ёғ кислоталардан стеарин ва пальмитин кислоталар кўпроқ, тўйинмаган ёғ кислоталардан олеин, линол ва линолен кислоталар учрайди. Ё.нинг физиккимёвий ва кимёвий хоссалари таркибидаги тўйинган ва тўйинмаган ёғ кислоталар нисбатига боғлиқ. Ё. сувда эримайди, органик эритувчиларда яхши эрийди, спиртда оз эрийди. Ўта қизиган буғ, минерал кислоталар ёки ишқор таъсир эттирилганда гидролизланиб (совунланиб), глицерин ва ёғ кислоталар ёки уларнинг тузлари (совунлар)ни ҳосил қилади. Сув қўшиб қаттиқ чайқатилганда эмульсиялар вужудга келади. Ё.нинг барқарор эмульсиясига сут мисол бўла олади. Табиий Ё. ҳайвонларнинг ёғ тўқималаридан олинадиган Ё.лар (қорамол, қўй, сут, балиқ ва б. ёғи) ва ўсимлик мойларига бўлинади. Уй ҳайвонларининг ёғ тўқималаридан олинадиган Ё.ларнинг таркиби ва хоссалари жадвалда келтирилган. Таркибида тўйинган ёғ кислоталар кўпроқ бўлса — қаттиқ Ё., суюкланиш траси юқори (мас, мол, қўй ёғи), тўйинмаган ёғ кислоталар кўпроқ бўлса — суюқ Ё. бўлади (мас, денгизларда яшайдиган сут эмизувчилар ва балиқлардан олинадиган Ё.). Сут ёғи алоҳида ўринда туради (саригёгда 81 — 82,5% гача, сигир сутида 2,7—5,0%, эчки сутида 5—5,5%, қўй сутида 6,9%, буғу сутида 17%, дельфин сутида 46% гача сут ёғи бор). Сут ёғида 32% гача олеин, 24% пальмитин, 10% миристин, 9% стеарин ва б. кислоталар бор. Ҳайвонларнинг ёғ тўқималаридан олинадиган Ё.да триглицеридлардан ташқари, глицерин, фосфатидлар (лецитин), стеринлар (холестерин), бўёқ моддалар — липохромлар, А, Е, F витаминлар мавжуд. Фосфатидлар хужайра ва тўқималарнинг ажралмас таркибий қисми бўлиб, моддалар алмашинуви жараёнида қатнашади. Стеринлар эса Ё. ва холестерин алмашинувида иштирок этади. Денгиз сут эмизувчи ҳайвонлари

ва балиқлар жигаридан олинадиган Ё.да А витамин айниқса кўп. Сут ёғида К ва D витамин ҳам бўлади. Организмда Ё. — асосий энергия манбаи. Ё. углеводларга нисбатан 2 хисса кўп энергия беради (1 г Ё. оксидланганда 9 ккал иссиқлик ҳосил бўлади). Ё. иссиқни ёмон ўтказиши, шунинг учун тери остидаги Ё. организмни иссиқлик нобудгарчилигидан сақловчи кимоя қатлами бўлиб хизмат қилади. Одам ва ҳайвон организмда Ё. соф механик ва пластик функцияни ҳам ўтайди. Механик таъсирга дуч келадиган аъзолар (мас, қўлоёқ қафтлари, думба)да юмшоқ эластик қатлам ҳосил қилади. гавдага юмалоқ шакл беради, ички органларни халта каби ўрайди (мас, буйрак атрофидаги Ё. қатлами), уларни муайян вазиятда ушлаб туради ва ташқи шикастдан сақдайди. Ҳайвон ва одам организмда Ё.нинг ҳазм бўлиши (ўзгариши) ва қайта синтезланиши (ресинтез) Ё. алмашинуви деб аталади. Ё. оғиз бўшлиғида ўзгармайди, чунки унда Ё.ни парчаловчи ферментлар йўқ. Ё. меъдада парчаланган бошлайди, лекин бу жараён секин боради, чунки меъда ширасидаги липаза фақат эмульсияланган Ё.га таъсир эта олади, ҳолбуки меъдада Ё. эмульсиялана олмайди. Эмульсияланган сутни онасидан оладиган гўдак болалардагина меъдада 5% гача Ё. парчаланиши мумкин. Ё. ичакда ўт кислоталарнинг тузлари б-н эмульсия ҳолига келгандагина липаза таъсирида моноглицеридларгача ва қисман глицерин ҳамда Ё. кислоталаргача парчаланadi. Ўт кислоталар ичак липазасини фаоллаштиради ва Ё.ларни эмульсия ҳолига келтиради, эркин Ё. кислоталарнинг сўрилишига ёрдам беради. Ингичка ичак шиллик пардасидан сўрилган Ё. кислоталардан шу организмга хос Ё. ва липидлар қайта синтезланади, қисман ўзи ҳам қонга сўрилади. Янгидан синтезланган триглицеридлар, шунингдек, парчаланмай сўрилган триглицеридлар ва эркин ёғ кислоталар ичак деворидан лимфа системасига, шунингдек, қопқа вена системасига ўтиши мум-

кин. Лимфа системасига кўкрак лимфа йўли орқали триглицеридлар умумий қон айланиш доирасига озоздан қўшилиб, организмнинг Ё. деполари (тери ости, чарви, буйрак атрофи)да тўпланади. Қопқа вена системасига кирган триглицеридлар ва ёғ кислоталарнинг кўпчилиги эса жигарда ушланиб қолиб, янада ўзгаради. Тўқималардаги оралик алмашинув жараёнида Ё. тўқималардаги липазалар таъсирида глицерин ва Ё. кислоталаргача парчаланаяди, булар эса янада оксидланиб, кўплаб энергия ажралаб чиқади, ана шу энергия аденозинтрифосфат кислота шаклида йиғилади. Глицерин оксидланганда сирка кислота ҳосил бўлади, бу кислота эса ацетилКоА шаклида трикарбон кислоталар циклига қўшилади. Шу босқичда Ё.лар алмашинуви оқсил ва углеводлар алмашинуви б-н тўқнашади. Одам ва ҳайвон тўқималарида юқори Ё. кислоталар карнитин б-н реакцияга киришади, бунинг ҳосилалари эса митохондриялар мембранасидан ўтиб кета олади. Митохондриялар ичида Ё. кислоталар кетмакет оксидланиб, кўш углеводли фаол компонент — ацетилКоА ни юзага чиқаради. Бу модда эса трикарбон кислоталар циклига қўшилади ёки бошқа биосинтез реакцияларида сарфланади. Ё.лар алмашинувини нерв системаси, гипофиз, буйрак усти безлари ва жинсий безларнинг гормонлари назорат қилиб туради. Ўсимликларда Ё. углеводлардан ҳосил бўлади. Бу жараён пишаётган уруғ ва меваларда тезроқ, боради. Уруғ унаётганда тескариси бўлади: Ё.лар липазалар таъсирида глицерин ва ёғ кислоталарга парчаланаяди, булардан эса углеводлар ҳосил бўлади. Ё. аввало, озиковкат сифатида кўп ишлатилади. Денгиз сут эмизувчилари ва баликларнинг ёғ тўқималаридан овқатбоп, тиббиёт, ветеринария ва техникада ишлатиладиган Ё. тайёрланади. Мўйловдор китларнинг ёғ тўқималаридан олинган Ё.ни гидрогенлаб (қ. Ёғларни гидрогенлаш), маргарин тайёрланади. Тиббиётда ишлатиладиган А. витаминли Ё. треска баликларининг

жигаридан олинади. Ветеринарияда ишлатиладиган Ё. денгиз сут эмизувчилари б-н баликлар тўқимаси ва жигарининг ёғидан тайёрланиб, қ. х. ҳайвонларига ҳамда паррандаларга берилади. Техникада ишлатиладиган балиқ ёғи асосан, турли чиқиндилар (балиқ боши, суяклари, ичакчавоғи, сузгич қанотлари)дан хашаки ун ишлаб чиқаришда олинади ва терини ишлаш, ювувчи моддалар, крем ва б. тайёрлашга кетади.

Пазандачиликда Ё.ни ишлатишдан олдин ўта кучли оловда оқ тутун чиққунча доғланади. Доғлаш охирида қозондаги Ё.га йирик туз ва бирон бир сабзавот, кўпинча арчилган бутун пиёз ташланади. Бу ҳол Ё.ни тотли қилиш б-н бирга унинг ҳазм бўлишини осонлаштиради. Пахта Ё.и яхши доғланса, унинг таркибидagi госсипол безарар ҳолга келади. Ёғни қаттиқ қиздириб доғлаш технологиясининг келиб чиқишига қадимдан ўзбек пазандачилигида доғланиши қийин бўлган зиғир Ё.и, кунжут мойи, қўй ёғи, эндиликда эса кўпроқ пахта мойидан фойдаланиш сабаб бўлган. Сариеғ, кунгабоқар, зайтун мойи бир оз қизитилгандаёқ доғ бўлади. Ё. доғлашни халқда «Ё.ни чу чйтиш» деб юритилади. Доғлаш муддати ёғнинг миқдорига боғлиқ. 1 кг ёғни 30—35 мин., 3—5 кг ёғни эса 60—70 мин. давомида чучитилади.

Йўлдошхон Крдилов, Ҳожиакбар Муслимов.

ЁҒ БЕЗЛАРИ — қушлар, сут эмизувчи ҳайвонлар ва одамлар терисининг ёғ чиқарадиган безлари. Оддий альвеоляр безларга қиради, ёғ чиқариш йўллари соч (жун) халталарига очилади. Қунига қарийб 20 г ёғ чиқаради. Ёғ безларининг маҳсули (тери ёғи) терини юпка қатлам каби қоплаб, уни қуриб қолишдан сақлайди. Қўлоёқ кафтида Ё. б. йўқ. Балоғатга (вояга) етиш даврида Ё. б. зўр бериб ишлайди. Одамда Ё. б. касалликларидан атерома ва ҳуснбузар кўпроқ учрайди.

ЁҒ БОСИШ, семириб кетиш — организм тўқималарида, асосан тери ости-

даги ёғ клетчаткасида, шунингдек, қорин бўшлиғида ортиқча ёғ (кўпроқ чарви) йиғилиши. Гавда вазнининг анча ортганлиги организмда сув тўпланишига алоқадор бўлмаса, деярли хамиша Ё. б.дан дарак беради. Ё. б.да кўпинча организмга зўр келади: юрак иши, қон айланиши қийинлашади, киши ҳаллослайди, тез чарчайди, иш қобилияти ва инфекция касалликларга чидамлилиги камаяди, атеросклероз ва б. баъзи касалликлар пайдо бўлишига имкон туғилади. Бунда киши организми эҳтиёжи (сарф қиладиган энергияси)га нисбатан ортиқ овқатни ўзлаштиради. Аммо кўп кишилар кўп овқат ейиш б-н бирга, уларда энергия ҳам кўп сарфланади, моддалар алмашину ви кучли бўлади, уларни ёғ босмайди. Моддалар алмашинуви сусайганда ҳам ёғ босиши мумкин. Овқат кўп ейилганда Ё. б. ички секреция безлари б-н нерв системасининг ҳолатига анча боғлиқ. Ё. б. моддалар алмашинуви бузилишидан келиб чиқадиган турли касалликлар (подагра, диабет ва ҳ. к.) б-н бирга, жинсий безлар фаолияти сусайган даврда кўпроқ кузатилади. Ҳар қандай жисмоний иш энергия сарфини оширади ва моддалар алмашинувини кучайтиради. Ё. б.нинг олдини олиш учун бадан тарбия б-н шуғулланиш, пиёда юриш, жисмоний иш қилиш, айни вақтда овқатни камроқ (тўймасдан) ейиш керак. Осон ҳазм бўладиган углеводлар (оқ нон, ҳамир овқатлар, картошка, қандшакар, асал, мураббо ва ш. к.) айниқса кам истеъмол қилиниши лозим. Сувни ҳам камроқ ичиш, спиртли ичимликларни мутлақо ичмаслик зарур. Ҳаддан ташқари семириб кетган кишиларга парҳез овқатлар буюрилади. Асосан сабзавот, ошкўк, шираси кам мевалар истеъмол қилинади. Бемор врач назорати остида даволанади. 7—9 кунда бир кун нукул олма (1500 г) ейилади ёки фақат сут (5 стакан) ичилади, ёки бир кун 3 маҳал ширгуруч ва 800—1000 г олма ейилади, ёки шираси кам мева б-н сабзавот (1500 г) 4—5 маҳал истеъмол қилинади. Ё. б. га

даво қилишда даволаш бадан тарбияси ва физиотерапия тадбирлари (сув, массаж) нинг аҳамияти катта.

ЁҒ ОЛИШ УСУЛЛАРИ — чигит, ловия, соя, зиғир, кунжут, ёнғоқ, кунгабоқар, зайтун, махсар ва б. мағзидан ёғ олиш. Саноатда, асосан, пресшлаш (эзиш) ва экстракция (сиқиш) усулидан фойдаланилади. Илгари ёғ фақат жувозда, кейинчалик саноатда оддий гидравлик прессларда олинган. Ёғ эдлари экстракция батареялари ва узлуксиз ишлайдиган автомат шнекли пресслар б-н жиҳозланган. Мағздан ёғ икки босқичда олинади. Биринчи босқич — мағзни пресшлаш ёки экстракцияга тайёрлаш. Бунда мағз турли аралашмалардан (чигит эса майда тукларидан ҳам), қобиғидан ажратилади ва махсус жўвалаш (вальцовка) станогиде эзилади. Иккинчи босқич — пресшлаш ёки экстракциялаш. Пресшлаш усулида эзилган мағз буғли иситкичдан ўтказилиб, шнекли прессларда эзилади. Пресдан чиққан кунжарада 4% дан 5% гача ёғ қолади. Мағздан ажралган ёғ филтрдан ўтказилади. Айрим эдларда ёғ олдин эзилган мағзни махсус аппарат—форчанда киздириб, шнекли прессда сиқиб олинади. Экстракция усулидаёғ шнекли пресдан чиққан масадан экстракторларда эритувчи (бензин ёки дихлорэтан) таъсир этириб олинади. Экстракцияланган ёғ дистилланади ва тозаланади. Пресслаб олинган ёғ озиковқат саноатига, экстракциялаб олингани техникада ишлатилади.

«ЁҒДУ» — киностудия. 1994 й. ташкил топган. Ташкилотчиси ва бадиий раҳбари — Исамат Эргашев. «Тилла бола», (1995, реж. И. Эргашев), «Чапани Раж Капургинам» (1998, реж. Д. Абдуллаев) каби фильмлар суратга олинган.

ЁҒИН ЎЛЧАГИЧ — атмосфера ёғинлари (ёмғир, қор, дўл) миқдорини ўлчаш учун мўлжалланган асбоб. Энг кенг тарқалган хили (В. Д. Третьяков Ё. ў.и) ёғин йиғиладиган челақсимон идиш (ёғин тушадиган юза 200 см², баландлиги 40 см) ва махсус химоя қурилмаси

(челак агрофига маҳкамланган пластиналар)дан иборат. Ё. ў. ердан тахм. 2 м баландликда идиш юзаси қатъий горизонтал турадиган қилиб ўрнатилади. Ёғин миққори ўлчов стакани ёрдамида ўлчанади. Ўлчов бирлиги — мм. Қаттиқ ёғинлар — қор, дўл эриб сувга айланганидан сўнг ўлчанади.

ЁҒИНЛАР — 1) атмосфера (булутлар ёки ҳаво)дан Ер (ёки сув) юзига тушадиган суяқ ёки қаттиқ ҳолатдаги сув. Ё. булутлардан ёмғир, қор, дўл ва муз зарралари кўринишида, ҳаво қатламидан шудринг ҳамда қиров шаклида тушади. Ёғин миққори тушган Ё.нинг ҳолатидаги қатлами қалинлигини (мм) ўлчаб аниқланади. Ё. жадаллиги маълум вақт (сутка, соат ва б.) ичида тушган Ё. миққори б-н белгиланади. Ё. миққори метеорология ст-яларида махсус асбоблар — ёғин ўлчагичлар, пловиграфлар ёрдамида, қор қопламанинг қалинлиги махсус ўлчаш рейкаси бн; зичлиги зичлик ўлчагич б-н ўлчанади. Ҳар бир жой бир кунлик, ўн кунлик, ойлик, йиллик ва ўртача кўп йиллик Ё. миққори — Ё. йиғиндиси ҳисоблаб чиқилади. Жойнинг географик кенглигига, денгиз ва океанлардан узоқяқинлигига, шамол йўналишига ва жойнинг рельефига қараб, ер юзининг турли жойларида Ё. миққори ҳар хил бўлади. Тропикларда йилига 1000 мм дан ортиқ, ҳатто 12000 мм гача (мас, Ҳиндистонда), мўътадил кенгликларда 250 мм дан 1000 мм гача, чўллар ва юқори кенгликларда 250 мм дан кам (мас, Мисрда) Ё. тушади. Умуман Ер юзига тушадиган бир йиллик Ё. миққори ўрта ҳисобда 1000 мм (50 минг км³ дан кўпроқ сув)ни ташкил этади. Ўзбекистон ҳудудида йиллик ёғин миққори 80—90 мм дан 1000 мм гача етади. Ё. таркибида сувдан ташқари чанг зарралари, микроорганизмлар, шунингдек, радиоактив элементларнинг парчаланишидан ҳосил бўладиган маҳсулотлар ҳам бўлади. Ё. радиоактивлиги ўрта ҳисобда ҳар бир грамм ёғин 10~» — 10~12 кюри. Момақалдиноқ пайтида ёғаётган Ё.нинг

радиоактивлиги бошқа вақтдаги Ё.никига нисбатан кўпроқ бўлади; 2) сунъий Ё. — ўта совиган булутларга махсус кимёвий модда (реагент)лар таъсир этириб, сунъий муз кристаллари ҳосил қилиш натижасида улардан тушадиган Ё. Кимёвий моддалар булутларга самолётлардан ёки ердаги махсус курилмалар ёрдамида сочилади. Бу усул ёғингарчилик жуда кам бўлган минтақаларда қўлланилади.

ЁҒЛАРНИ ГИДРОГЕНЛАШ - глицирин ва тўйинмаган ёғ кислоталарнинг мураккаб эфирларига каталит йўли б-н водород бириктириш. Ё. г. усулини рус олимлари Норман ва С. А. Фокинлар 1902—1903 й.ларда таклиф этишган. Биринчи марта 1908 й.да Россияда сааноатда қўлланилган. Қотирилган ёғлар (саломас) олиш учун денгиз ҳайвонлари ва баликларнинг суяқ ёғлари ва ўсимлик мойлари гидрогенланади, сўнгра улар физиккимёвий хоссаларига қараб маргарин, овқатбоп ёғ ва б. и. ч.да ҳамда техник мақсадлар (совун, стеарин ва изоляция материаллари и. ч.)да қўлланилади. Тўйинмаган бирикмаларнинг тўйиниши, шунингдек, изомерланиши туфайли Ё. г. жараёнида ёғ қотади. Автоклавларда 220° тра ва 0,2 МПа босим остида гидрогенлаб овқатбоп ёғлар, 190—250° тра ва 1,5—2,0 МПа босим остида техник ёғлар олинади (яна қ. Гидрогенлаш).

ЁҒЛАРНИ ТОЗАЛАШ ёғларни захарли (зарарли) моддалар ва механик аралашмалардан тозалаш. Ёғларни механик ва кимёвий тозалаш усуллари бор. Механик тозалаш ёғларни тиндириш, сузиш (филтрлаш) ва сепарациялаш (ёт моддалардан ажратиш) жараёнларини ўз ичига олади. Ёғларни кимёвий тозалаш уларни триглицерид бўлмаган, аммо уруғ (мағиз) таркибида учрайдиган ҳар хил йўлакай моддалардан холи қилиш. Уруғ мураккаб коллоид система бўлиб, ўсимликнинг тури, агротехника усули ва сақлаш шароитларига қараб унинг таркибида триглицеридлардан ташқари эркин ҳолдаги ёғ кислоталари, фосфолипидлар, оксиллар, карбон сувлар, ҳар хил ранг

хамда хид берувчи моддалар бўлади. Ёғ олиш жараёнида юкорида кайд этилган моддалар ҳам ёғ б-н бирга чиқади. Овқатга ишлатиладиган ёғлар триглицерид бўлмаган аралашмалардан тозаланиши — рафинация қилиниши шарт. Аралашмаларнинг таркиби ва хусусияти ҳамда ёғнинг қайси мақсадда ишлатилишига қараб рафинация жараёни кўп босқичли бўлиши мумкин. Кўп ҳолларда рафинация ёғларни сув б-н ишлаб (гидратация) фосфолипид — оксилкарбон сувлар комплексини ажратиб олишдан бошланади. Ёғларни эркин ҳолдаги ёғ кислоталари ва б. йўлакай аралашмалардан тозалаш учун, мас, пахта ёғини ишқор (NaOH) эритмаси б-н ишланади. Ҳосил бўлган совунли эритма (соапсток) тиндириш ва сузиш йўли б-н ёғдан ажратиб олинади. Сўнгра ёғ ош тузи эритмаси ва сув б-н ювилади, қуритилади. Бунда у эркин ёғ кислоталари, қисман ранг ва хид берувчи моддалардан тозаланади. Айрим ҳолларда, мас, паст навли пахта чигити ёғини оқартириш, яъни ранг берувчи госсипол ва йўлакай моддалардан тозалаш учун турли адсорбентлардан фойдаланилади. Ёғлардаги қўланса ҳидни йўқотиш (дезодарация) учун ёғ 160—200° гача қиздирилиб, вакуумда 220—240° ли сув буғи б-н ишланади. Тозаланган ёғ озиковкат маҳсулотлари тайёрлашда, чиқиндиларни эса совун, сирт фаол моддалар, доридармонлар, фосфолипидлар ва б. олишга ишлатилади.

ЁҒЛИҚ ҚОРА (*Leptaleum filifolium*) — карамдошлар (крестдошлар) оиласига мансуб бир йиллик ўт, эфемер ўсимлик, бўйи 5—20 см. Пояси сершоҳ, майда туклар б-н қопланган. Барги энсиз, қалами ёки патсимон қирқилган. Гули пушти, тожбарги 1 см. Қўзоғи қалами, ўткир учли, уз. 1—4 см. Уруғи қўзоқца 2 қатор жойлашган. Март—майда гуллаб мевалайди. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларидаги чўл ва адирларда, тоғ ён бағирларида кўп ўсади. Эрта баҳорда моллар учун яхши озуқа бўлади.

ЁҒЛОҒИ — сув идиш; тунука ёки

мисдан чўмичга ўхшатиб ишланади; да-стали, тайпоқ шаклда бўлади. Сув олиш, сув кўтариш, идишдан идишга суюклик куйиш каби юмушларда фойдаланилади. Унда ёғ ҳам қиздириш мумкин (номи шундан).

ЁҒ-МОЙ САНОАТИ — озиковкат саноатининг ўсимлик мойи и. ч., ёғларни тозалаш, гидрогенлаш, дезодорациялаш, глицерин, маргарин, майонез, хўжалик совунлари, синтетик мой кислоталари асосида кир ювиш воситалари, алифлар ва б. маҳсулотлар тайёрлашни ўз ичига оладиган тармоғи. Ўзбекистонда Ё.м.с. озиковкат саноатининг етакчи тармоқларидан ҳисобланади. Мамлакатда ишлаб чиқариладиган озиковкат саноати умумий маҳсулоти ҳажмининг 40% га яқинини беради. ЎзРда Ё.м. с. ривожланиши пахта етиштиришнинг ўсиши б-н боғлиқ бўлгани сабабли ёғ-мой корхоналари хом ашёга яқин ерларга қурилган ва республиканинг ҳамма вилоятларида (Навоий вилоятдан ташқари) мавжуд. Ўзбекистоннинг замонавий Ё.м. с.да йиллига 3,5 млн. тонна чигит ва б. мойли ўсимликлар уруғларини қайта ишлаш қувватига эга бўлган 21 корхона ишлайди (2001). Корхоналар «Ёғмойтамакисаноат» уюшмаси таркибига қиради, тармоқдаги энг йирик корхоналар: «Янгийўл ёғ-мой», «Каттакўрғон ёғ-мой», «Бухоро ёғэкстракция», «Қарши ёғэкстракция», «Қўкон ёғ-мой», «Фарғона ёғ-мой», «Андиджон ёғ-мой», «Асака экстракция», «Учкўрғон ёғэкстракция», «Наманган ёғэкстракция», «Тошмаргёғ» (Тошкент ш.), «Сурхонозиковкатсаноат» (Денов ш.), «Гулистон ёғэкстракция», «Когон ёғэкстракция», «Урганч ёғ-мой», «Косон ёғэкстракция», «Хўжайлимоёй», «Ёғгар» (Қорақалпоғистон Республикаси Беруний ш.), «Чимбоймоёй» акциядорлик жамиятлари. Корхоналарда жами 227 минг т ўсимлик мойи ишлаб чиқарилди (2000). Ўрта Осиёда жуда қадимдан турли ўсимликлар, мойли экинлар уруғларидан ёғ олиш б-н шуғулланиб келинган. Ёғ асосан жувозпаща олинган. Хом ашё

сифатида пахта чигити, кунжут, зиғир, махсар, ер ёнғок, данаклар ва б.дан фойдаланилган. Туркистон ўлкасида т. й. қурилиши ва ташқи бозорлар б-н алоқанинг яхшиланиши натижасида Ё.м. с. ҳам ривожланди. Ўзбекистонда пахта чигитидан мой олувчи гидравлик прес-сли биринчи зд 1884 й.да Қўқонда ишга туширилган, 1896 й.да Каттақўрғон ш.да (Самарқанд вилояти) ёғ з-ди қурилди. 1913—14 й.ларда 30 та ёғ з-ди бўлиб, 57 минг т ўсимлик ёғи ишлаб чиқарилган. Октябрь тўнтаришидан кейин Шўролар ҳукумати барча саноат корхоналари каби, ёғ з-дларини ҳам национализация қилиши натижасида з-длар фаолияти тўхтаб қолган. 1922 й. борйўғи 2 та ёғ з-ди ишлаб турган. Ўзбекистонда пахта майдонларининг кенгайиши ва пахта етиштиришнинг кўпайиб бориши б-н боғлиқ ҳолда 30-й.лардан бошлаб Ё.м. с. сезиларли тараққий этди, 1929—33 й.ларда 1612 минг т чигит қайта ишланди ва 247,3 минг т ўсимлик ёғи тайёрланди. 1971 — 75 й.ларда 11 млн. т га яқин чигит қайта ишланиб 1549,6 минг т ўсимлик мойи тайёрланди. 1930й.ларда ҳозирги қуввати 810—950 т/сутка чигит бўлган Қўқон ва Каттақўрғон ёғ-мой к-тлари, 1980 й.да қуввати 1200 т/сутка чигит бўлган Косон ва Гулистон ёғэкстракция з-длари қурилиб, ишга туширилди. Ё.м. с. тараққий этиши натижасида янги хил маҳсулотлар ҳам тайёрлана бошлади. Аввал фақат тозаланмаган (қора) пахта ёғи тайёрланган бўлса, кейинчалик ёғни тозалаш йўлга қўйилди ва олий навли тозаланган ёғ ишлаб чиқарилди, озиковқат учун ва техникада ишлатиладиган саломас, глицерин, мой кислоталари, маргарин, майонез, совунлар, синтетик кир ювиш воситалари, турли локлар, бўёқ моддалари ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. Ё.м. с. чиқиндиларсиз ишлаш схемасида ишлайди. Ўсимлик мойи преслаш ва экстракция йўли б-н олиниб, кетмакет тозаланади ва дезодорацияланади. Айрим корхоналарда кейинги йилларда кунгабоқар пистаси ва махсар

уруғларидан ёғ и. ч. йўлга қўйилди. И. ч. қувватларидан тўлиқ фойдаланиш ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулот турини кўпайтириш мақсадида импорт бўйича соя дуккаги олинмоқда. Уларни қайта ишлашдан чиққан соя шротлари чорва моллари ва паррандалар учун тўйимли озуқа ҳисобланади. Истеъмол мойларининг қимматли турларини и. ч.да консерва з-дларининг чиқиндилари бўлган мевасабзаёт ва полиз экинларининг данак ва уруғларидан фойдаланилади. Ишлаб чиқарилаётган ўсимлик мойи турлари кўпайтирилмоқда. «Қўқон ёғ-мой» акциядорлик жамиятида мевасабзаёт данакларидан, шу жумладан, шафтоли, ўрик, узум, бодом, тарвуз, ковун, помидор ва б. уруғларидан ишлаб чиқарилаётган ёғ-мой маҳсулотлари атторлик ва озиковқат саноатида катта талаб б-н фойдаланилмоқда. 90й.ларнинг 2ярмидан ёғ-мой маҳсулотларини и. ч., қайта ишлаш, истеъмол ва сақлаш учун қулай идишларга кадоқдаш бўйича янги технологиялар кенг микёсда ўзлаштирилмоқда. Маргарин маҳсулотлари «Ташмарғё» акциядорлик жамиятида ишлаб чиқарилмоқда (и. ч. йиллик қуввати 22,4 минг т). Бухоро шаҳрида Ўзбекистон-Исроил «БухТел» майонез ишлаб чиқарадиган замонавий қўшма корхонаси ташкил этилди. Кирсовун ва атирсовун тармоқдаги 10 та корхонада — Фарғона, Янгийўл, Андижон, Урганч, Каттақўрғон, Келес ш.даги корхоналарда ишлаб чиқарилади (ялпи йиллик қуввати 103,7 минг т). 1996 й.дан республикада совун ишлаб чиқариш корхоналарини юқори сифатли хом ашё б-н таъминлаш учун «Урганчёғ» акциядорлик жамиятида чигит соапстоки асосида ёғ кислоталари (пальмитин ва олеин кислоталари) и. ч. йўлга қўйилди. Тармоқ корхоналарида технологик жараёнларни автоматлаштириш, хорижий фирмалар ускуналари б-н жиҳозлаш ишлари давом эттирилмоқда. Корхоналарни техникавий жиҳатдан қайта жиҳозлашда «Крупп», «Скет» (Германия), «АльфаЛаваль» (Швеция), «Жон Браун», «Карвер»,

«Краун» (АҚШ), «Моццони», «Болли-стра» (Италия), Польша, Украина, Россия фирмалари б-н ҳамкорлик яхши самара бермоқда. 1996 й.дан бошлаб Ё.м. с. тармоғига тўғридантўғри чет эл инвестициялари жалб қилинмоқда. Бунинг натижасида тармоқда 9 қўшма корхона ташкил этилди ва фаолият юритмоқда. Хорижий мамлакатлардан Италия, Германия, Россия, Украина, Франция ва АҚШда Ё.м. с. ривожланган. Ўз хом ашё базасида ишлайди, асосан кунгабоқар, зайтун ва б. ўсимлик мойлари, маргарин маҳсулотлари, совун ва синтетик ювиш воситалари катта ҳажмларда ишлаб чиқарилади. Ад.: Баки ров А., Эл чўмичини мой қилаётганлар, Т., 1996; Сотволдиев А., Навқиронлик сари кадам, Т., 2000.

Азамат Жамолов, Нуриддин Мусаев.

ЁҒОЧ — 1) ксилема — сув ва унда эриган тузларни дарахт илдизидан барг ва б. органларга ўтказувчи ёғочланган деворли хужайралардан иборат ўсимлик тўқимаси. Ё. массасининг 95% ини хужайра қобиғи ташкил этади; қобик, асосан, целлюлоза (43—56%) ва лигнин (19—30%) дан иборат. Ё. дарахтсимон ўсимликлар танаси, илдизлари ва шохларининг асосий қисми ҳисобланади. Ўзақли ва пўстлоқ ости қатламли турларга бўлинади. Ўзақли турлари (қарағай, тилоғоч, дуб ва б.) ўзақлари бирбиридан ранги б-н фарқланади ва марказий қисм деб аталади, чекка зонасини эса пўстлоқ ости қатлами дейилади. Пўстлоқ ости қатламли турлар (заранг, қайин ва б.)нинг марказий қисми четки қисмидан фарқ қилмайди. Ё.нинг физик хоссалари ташқи кўриниши (ранги, ялтираши, текстураси), зичлиги, намлиги, гигроскопиклиги (нам ўтказиши), иссиқлик сиғими ва б. хоссалари б-н ифодаланади; 2) ҳар хил дарахт жинсларидан олинаниган қурилиш материали. Ё. олинаниган дарахт жинслари баргли ва игнабаргли жинсларга бўлинади. Баргли жинсларга дуб, шумтол, заранг, нок, қайин, терак, қайрағоч, ёнғоқ, арувон ва б., игнабаргли жинсларга қарағай, арча, тилоғоч, кедр, пих-

та ва б. дарахтлар қиради. Ё. дарахтнинг кимёвий ва табиий хусусиятларини ўзида сақлайди. Асосан, дарахт танасидан тайёрланади; дарахтнинг шохшаббаларидан ҳам фойдаланилади. Ё. думалоқ ғўла, хода, тахта, фанер, тўртбурчак брус, ёғоч плиталар, шпал, рейка ва б. кўринишда ишлатилади. Ё. ишлов берилган ва ишлов берилмаган хилларга бўлинади. Дарахтни ағдариб, шохларини бутаб, танасини маълум узунликда (3 м дан 7,5 м гача) қирқиб, пўстлоғини шилиб тайёрланадиган думалоқ ғўла, хода ишлов берилмаган Ё. ҳисобланади. Ё.нинг бошқа турлари (тахта, фанер ва б.) шу думалоқ, Ё.ни арралаб, тилиб, йўниб, рандалаб, силлиқлаб олинади. Булар ишлов берилган Ё. ҳисобланади. Ё. қурилишда, мебелсозликда, халқ амалий санъатида (бешиқчилик, сандиқчилик, чолғу асбоблари яшаш ва б.), кимё саноатида, қончиликда, энергетика, кўприксозликда, қопламапардозлаш материали, целлюлоза, қоғоз, этил спирти ва б. ишлаб чиқаришда хомашё, шунингдек, ёқилғи сифатида ишлатилади (қ. Ёғоч материаллар, Ёғоч пластикалар, Ёғоч плиталар).

ЁҒОЧ — қад. ўлчов бирлиги; катта масофалардаги йўл узунлигини ўлчашда қўлланилган. Баъзи адабиётларда фарсанг, санг, тош тарзида ҳам учраб туради (фарсанг Ё. бн, санг эса тош б-н бир хил бўлиб, Ё.нинг 2/3 қисмига тенг). Маълумотларга кўра, 12 минг кадам 1 Ё. деб қабул қилинган. Агар бир кадам 0,75 м бўлса, у ҳолда 1 Ё. 9 км га тенг бўлади (1 Ё= 12000 кадам=9 км). Агар бир кадам 1,5 қари, 1 қари 6 тутам, 1 тутам 9 см эканлиги инобатга олинса, 1 Ё.= 12000 кадам=120001,5 қари = 18000°6 тутам= 1800069 см =972000 см =9,72 км. Бу натижа Бобурнинг Самарканд б-н Бухоро оралиғидаги масофа 25 Ё.га тенг деб берган маълумотиغا анча яқин келади (Бобурнома, Т., 1990). Лекин кейинчалик мамлакатимизнинг бир неча вилоятларида бир кадамни тахм. 0,71 м га яқин деб қабул қилиб, 1 Ё.ни ўртача 8,5 км (аслида 8,52 км) деб қўлланган. Ё.нинг қулла-

нилган даври ва жойига қараб яна 6 км дан 9 км гача бўлган бошка қийматлари ҳам баъзи адабиётларда учраб туради. Лекин 0,75 м ли қадам бўйича қисоблаб аниқланган 9 км Ё.нинг амалда энг кўп кулланилган қиймати қисобланади.

Ад.: Ахроров Н., Қадимий ўлчов бирликлари, Т., 1996.

ЁҒОЧ ЗАМБУРУҒЛАРИ гименомицетлар туркумининг пўкаклар оиласига мансуб гуруҳи. Дарахтларнинг ёғоч қисмини, айниқса ўзагини ҳамда турли ёғоч қурилмаларни чиритади. Ё. з.дан чин пўкак (*Forties fomentarius*), тангачали пўкак (*Polyporus squamosus*), дағал тукли пўкак (*Inonotus hispidus*) Ўзбекистонда кўп тарқалган. Ё. з.нинг таналари (мицелийси) дарахтларнинг ўзагида ёки ёғоч қисмида ҳужайралар орасига жойлашиб, дарахт сиртига йирик бўртмалар — меватаналар чиқаради. Ё. з. ўзи ажратадиган турли ферментлар таъсирида ёғоч таркибидаги целлюлоза ва лигнинни глюкозага айлантириб озикланади. Шу туфайли дарахтларнинг ўзаги чирийди. Ё. з., айниқса у й замбуруғи (*Serpula lacymans*) турли ёғоч қурилмалар (уйларнинг поли, шпаллар, ёғоч кўприклар устун)да ўсиб, уларни чиритади. Ё. з. ҳавонинг ҳарорати 18—22° ва нисбий намлиги 80—85%, ёғочнинг намлиги эса 28—60% бўлганда яхши ривожланади. Ё. з. пайдо бўлмаслиги ва ёғоч қисмлар чиримаслиги учун улар турли антисептик моддалар (крезет ёғи, карболинеум, натрий фторат ва б.) б-н тўйинтирилади.

ЁҒОЧ КЕМИРУВЧИ КЎНҒИЗЛАР (*Anobiidae*) — қаттиққанотлилар туркуми оиласи (қ. Пармаловчи кўнғизлар).

ЁҒОЧ МАТЕРИАЛЛАР — табиий ёғочдан тайёрланадиган тахта, хари, хода ва б.; табиий ёғочга боғловчи моддалар (синтетик смолалар) шимдириб ва юк-рри траларда босим остида ишлов бериб, елимлаб олинadиган қурилиш, мебелсозлик, кемасозлик материаллари. Тайёрла-ниш усулига кўра тилинган ва тилинма-ган, прессланган, модда шимдирилган, қатламқатлам қилиб елимлаб ёпишти-

рилган ёғочларга, ёғоч пластика ва пли-таларга бўлинади. Табиий Ё. м. — хари, хода, ғўла; йўнилган, ёрилган материал-лар, тилинган (тахта), пайраҳа, фанер, қипик ва б. материаллар. Модда шимди-рилган Ё. м. — антисептик воситалар ва ёғоч смоласи шимдирилган материаллар. Прессланган Ё. м. — толанинг кўндаланг йўналиши бўйича 30МН/м² (300 кг. куч/см²) босим остида ва 100—250° трада киздириб бир томонлама, икки томонла-ма ва контур бўйича зичлаб олинadиган материаллар. Бундай Ё. м.нинг зичлиги 1200—1450 кг/м³ бўлади. Елимланган Ё. м. — физикмеханик хоссалари деярли бир хил бўлган ёғоч қатламларини бир-бирига ёпиштириб (елимлаб ва пресслаб) олинadиган калин, узун ва энли матери-аллар. Қатламқатлам Ё. м. — шпон ёки рандаланган фанерларни синтетик смола ёки оксил елим б-н ёпиштириб олинadиган материал. Пластик Ё. м. — пайраҳа, қипик, майдаланган ёғоч ва б. органик ёки минерал боғловчилар (10—30%) дан тайёрланadиган плиталар, ёғоч пластика, фиброплиталар ва б. Ёғоч толали плита-лар ёғоч массасидан пресслаб тайёрла-нади. Ё. м.дан қоғозцеллюлоза тайёрлаш ва кимёвий маҳсулотлар и. ч.да ҳам фой-даланилади. Ё. м. қурилиш, кемасозлик ва мебелсозликда ҳамда ёқилғи сифа-тида ишлатилади. Табиий Ё. м. дарахт танасидан олинади. Дарахт танаси ўзак, ёғочлик, тола ва пўстлоқдан иборат. Ай-рим дарахтларнинг фақат пўстлоқ ва ўзак қисми ишлатилади. Ўзбекистонда Ё. м. тол, ёнғоқ, тут, арча, терак, қайрағочдан тайёрланади. Қайрағоч ёғочидан арава ғилдираги ва ўқлари қам ясалади.

ЁҒОЧ ПЛАСТИКАЛАР ёғочга ме ханик, иссиқлик ва кимёвий ишлов бе-риб (физикмеханик хоссаларини яхши-лаб) олинadиган материаллар. Ё. п. прес-сланган ёғоч (пластификацияланган), ёғоч қатламли пластикалар (лигнофоль, дельтаёғоч, балинит ва б.), ёғочпластик массаларга бўлинади. Прессланган ёғоч табиий ёғочни 1530 МН/м² (150300 кгкуч/см²) босим ва 120° трада зичлаб олинади.

Бундай ёғочлар тахта, брус, плитавтулка ва б. кўринишда ишлаб чиқарилади. Улар зарбга чидамли, пластик, намга чидамли бўлади. Ёғоч қатламли пластикалар юпқа ёғоч лист (шпон)га терморреактив синтетик смола эритмаси шимдириб ва қуришиб, пакет ҳолида йиғиб, 120—150° града гидравлик прессда 10—17,5 МН/м² (100—175 кгкуч/см²) босим остида олинади. Мустаҳкамлиги ва эластиклигини ошириш учун унга металл тўр, зар қоғоз, резина ва б. аралаштириб арматураланади. Унга графит ва мой қўшилса, антифрикцион (ишқаланишга қарши) хоссаси ошади. Бундай ёғочлар машинасозлик ва кemasозликда конструкцион материал сифатида ишлатилади. Ёғоч пластик масалар майдаланган ёғоч (кипиқ, пайраха, тола, шпонлар) га синтетик смола эритмаси шимдириб ва қуришиб, пресскрипларда иссиқ, лайин пресслаб профиль буюмлар ёки плита материаллар ҳолида ишлаб чиқарилади. Бундай ёғочларнинг мустаҳкамлиги, электр изоляция ва антифрикцион хоссалари юқори бўлади. Улардан вкладишлар, подшипник втулкалари, тишли гилдирақлар ва б. тайёрланади.

ЁҒОЧ ПЛИТАЛАР — ёғоч толаси ёки кипиғига ишлов бериб тайёрланган материаллар. Ёғоч толали плиталар — ёғоч (ёки бошқа толали ўсимлик пояси)нинг толали массасини қолипга қуйиб, пресслаб ва қуришиб олинган ёғоч материаллар. Асосий маҳаллий хом ашёлар (қурилишга ишлатилмайдиган ёғоч, яъни ўтин, ёғочга ишлов беришда чиқадиган чиқиндилар, қоғоз макулатура, сомон, ўсимлик ўзақлари) нинг кўплиги ва арзонлиги туфайли бундай плиталар кўплаб ишлаб чиқарилади. Толали масса термомеханик, механик ва кимёвий механик усулларда олинади. Бунинг учун масса нам ҳолатда боғловчи моддалар қўшилмасдан, қуруқ ҳолатда толали массага 4—8% синтетик смола қўшиб тайёрланади. Плиталарнинг хоссаларини яхшилаш учун уларга парафин, канифоль, синтетик смола,

антисептик моддалар қўшилади. Уларнинг сувга чидамлигини ошириш учун тола массасига парафин, смола, мойли эмульсиялар, алюминий сульфат қўшилади. Плиталар қуйиш машиналарида қоллланади. Плиталарнинг ўта қаттик, чала қаттик, химояпардозлашда ва изоляцияда ишлатиладиган хиллари бор. Қаттик ва ўртача қаттик плиталар кўп қаватли прессларда 135—180° града, қаттик ҳамда ўта қаттик плиталар 150—170° града «тобланиб», массасига нисбатан 5—7% намланиб прессланади. Ўта қаттик ва қаттик плиталарнинг мустаҳкамлик чегараси 50 МН/м² (500 кгкуч/см²) гача; уз. 1200—3600 мм, эни 1000—1800 мм, қалинлиги 3—8 мм ли қилиб ишлаб чиқарилади. Улар турар жой ва саноат биноларида қаватлараро ораёпмалар, том ҳамда деворларни иссиқлик сақлайдиган қилиш, хонани безаш ва б. учун ишлатилади. Ёғоч кипиқли плиталар — (ёғоч кипиғи)ни боғловчи моддалар б-н иссиқлайин пресслаб олинган қурилиш ва мебелчилик материали. Бир, уч, беш ва кўп қатламли; бир қатламли яхлит ҳамда ичи тешикли; зичлиги жуда кам (350—450 кг/м³), кам (450—650 кг/м³), ўртача (650—800 кг/м³) ва юқори (700—800 кг/м³) хиллари бор. Боғловчи модда сифатида мочевиноформальдегид, фенолформальдегид ва б. смола (қатрон) лар ишлатилади. Бир қатламли плиталарда кипиқларнинг ўлчамлари ва боғловчи моддалар миқдори плитанинг бутун қалинлиги бўйича бир хил бўлади. Уч ва беш қатламли плиталарнинг бир ёки иккала томони ички қатламига нисбатан анча майда кипиқ ҳамда боғловчи моддалар кўпроқ бўлади. Бундай плиталарнинг сирти силлик ва мустаҳкам бўлади. Плиталарнинг физикмеханик хоссалари ҳажмий массасига, кипиқларнинг шакли ва ўлчамларига, қатламлар сонига, боғловчи моддалар сифатига боғлиқ бўлади. Бундай плиталар яхлит ёғоч плиталарга караганда биологик таъсирларга чидамли. Улар мебел саноатида, қурилишда, халқ хўжалигининг бошқа

соҳаларида ишлатилади.

ЁҒОЧ СМОЛАСИ, ёғоч қатрони — ёғочни қуруқ ҳайдаб ёки газлаштириб (қ. Газлаш) олинадиган маҳсулот; ёпишқоқ, ранги кўнғирдан тортиб қорагача, ўткир ҳидли модда. Термик қайта ишланган ёғочни сувли дистиллятда тиндириб олинадиган тиндирилган, шу дистиллятда эриган ҳолатда бўладиган эритилган, сувли дистиллятда экстракция йўли б-н олинадиган экстракцион Ё. с. бор. Зичлиги 1,0—1,15 г/см³. Ё. сдан ёғочга шимдириш (креозот), рудани бойитиш (флотация) ва б. мақсадларда ишлатиладиган моддалар олинади.

ЁҒОЧ

ЎЙМАКОРЛИГИ

— ўймакорлик тури, бадий хунаромандликнинг қад. ва кенг тарқалган соҳаси. Ёғочни кесиб, ўйиб, чизиб, заминни тешиб нақш, бўртма шакллар ҳосил қилиб, ёғоч тахтача ва бўлакларини бири-бирига улаб, ёпиштириб (асосан панжарада) хандасий шакллар, ўсимликсимон тасвирлар, ислимий нақшлар ҳосил қилинади. Уста нақшни безатиладиган сиртга ахта воситасида туширади, устидан нақш чизиқлари чизиб чиқилади, сўнг асбоб (искана)лар ёрдамида ўйилади. Ўйишда турли усуллар (паргари, бағдоди) кенг қўлланилади. Ё. ў. кўп меҳнат талаб қиладиган соҳа, унда Ўзбекистонда ўсадиган маҳаллий дарахтлар (қайрағоч, арча, ёнғоқ, тут, ўрик, чинор, тол, терак ва б.)дан фойдаланилади. Ўймакор усталар дарахт ёғочларининг хусусиятларини яхши билишган (дарахт ёғочларининг қуёш нури кўп тушган томони пишқ, зич толали бўлади). Ёғочлар 6 ойдан 1 йилгача сув (ховузлар)да сақланади, сояда қуритилади. Нақш мужассамотида гирих, ислимий нақшлар кенг ишлатилади, муस्ताқил равишда гирих камдан кам ҳолларда қўлланилади; гирих ва ислимий нақшлар уйғунлаштирилиб, рангбаранг жозибали мужассамотлар, намоенлар яратилади. Безак (нақшлар) яратишда паргардан кўпроқ фойдаланилиши туфайли нақшлар паргари деб аталади. Ёғоч ўймакорлиги. Уста Ортиқ Файзуллаев иш

устига. Ё. ў. қадимдан тараккий этган. Қад. Шарқда, антик дунё меъморлигида кенг тарқалган, Европа, Осиё мамлакатларида хилма-хил услублари вужудга келган. Ўзбекистон ҳудудида ҳам қадимдан меъморликда, рўзгор буюмларида кўп қўлланилган. Мовароуннаҳрда ислом дини тарқалғунига қадар ёғоч санамлар тайёрлаш ривож топган. Наршахий «Бухоро тарихи» асарида 8а.да эшиклар ўйма тасвирлар б-н безатилгани ҳақида ёзади. Ёғоч ташқи муҳит таъсирига анча чидамсизлигида Ё. ў.нинг қад. намуналари сақланмаган. Сақданганларининг энг қад.си 9—12а.ларга мансуб. Қусам ибн Аббос мақбараси бино шарафлари нақшлар б-н безатилган, забарравларида кушлар, афсонавий махлуқларнинг тасвирлари ишланган (Самарқанд, 11 — 12а.лар). Бухорода Сайфиддин Боҳарзий мақбарасининг тўсинлари (14а.), Самарқандда Руҳобод мақбараси, Амир Темур мақбараси эшикларига ишланган нақшлар улкан маҳорат самарасидир. Бухородаги Улуғбек мадрасасининг эшиклари қисмларига ёғоч тахтачалардан елимсиз, миҳ ишлатмай гирих нақшлар ҳосил қилинган. 19а.да Хоразм услуби юксакка кўтарилгани Хивадаги Тошқовли айвонлари, хоналаридаги устунларнинг каллаги, бошаларига ишланган муқарнасларда, эшикларнинг безакларида кўзга ташланади. Ўзбекистон ҳудудида ўзига хос хусусиятлари б-н ажралиб турадиган Тошкент, Хива, Қўқон, Фарғона, Бухоро Ё. ў. шаклланган. Тошкентлик усталар ўйма нақшларда ясси бўртмали, заминсиз чизмини кенг қўллаганлар. Хивада маҳобатли Ё. ў. кенг тарқалган, нақшнинг майдалиги, заминнинг камлиги, ўйноқлиги б-н ажралиб туради, бу ерлик усталар ёғочнинг табиий рангини саклаб қолганлар, бўямаганлар. Самарқандлик усталар замин ва бўртмани локлаганлар. Қўқон, Фарғонада эшик, устунларни чуқур ясси бўртма нақшлар б-н безаб, нақш юзасига тўқроқ ранг бериб сўнг локлаганлар. Бухоролик усталар ўйма нақшларни олтин, қумуш суви

б-н безаганлар, нақш заминини ранглар б-н бўяганлар. 20а.да Ё. ўнинг заминни ўйиб бир неча қават бўртма тасвир ҳосил қилинадиган (1,5 мм дан 30 мм гача ўйиладиган) мураккаб ва жозибали тури шаклланган. Тошкентлик Т. Айнобўжаев, А. Турсунбоев, С. Хўжаев, М. Қосимов, Н. Иброҳимов, О. Файзуллаев ва б., хивалик О. Полвонов, С. Боғбеков ва б., кўконлик А. Абдураҳмонов, Қ. Ҳайдаров ва б., марғилонлик Ю. Маъруфжонов, У. Аҳмедов ва б., самарқандлик Н. Назруллаев ва б., бухоролик акаук С. ва Р. Ғафуровлар, Ш. Саидов ва б. ўнларча халқ усталари Ё. ў. анъаналарини давом эттириб, янги оҳанглар б-н бойитдилар, кўплаб жамоат биноларини Ё. ў. б-н безадилар. 40й.ларда кўпгина жамоат бинолари (Бадий кўргазмалар дирекцияси, Муқимий театри, Навоий театри ва б.) учун Ё. ў. б-н безатилган эшик, дераза, панжара, намоёнлар, бадий буюмлар тайёрланди. 70й.лардан усталар томонидан Ё. ў.даги нақш мужассамотлари янги мавзулар, янги безак турлари б-н бойитиб борилмоқда (Халқлар Дўстлиги саройи, Ўзбекистон халқлари тарихи музейи, Ўзбекистон БА Марказий кўргазмалар зали ва б.). Ўзбекистон мустақилликка эришгач, барча соҳаларда бўлганидек амалий санъатга, шу жумладан Ё. ў.ни ривожлантиришга ҳам катта эътибор б-н қаралмоқда. Тарихий кадрятларни тиклаш, ривожлантириш, янги хусусиятлар б-н бойитишга алоҳида аҳамият берилмоқда. Халқ усталари Ё. ў. усул ва услубларини ривожлантириб, кўплаб барпо қилинаётган биноларни ушбу усулда безамуқалар (Темурийлар тарихи давлат музейи, Бухорий мажмуаси, Хотира майдони мемориал мажмуаси, Олий Мажлис бинолари ва б.).

ЁҒОЧ ҚУРИЛМАЛАР ёғочдан ишланган қурилиш қисмлари. Баъзиларига металл қўшиб тайёрланади. Вазифасига кўра, юк кўтарувчи девор ва юк тушмайдиган пардевор (1расм); турига қараб, тўсин, ферма, равок, ром, кубба, қобиқ кўринишидаги қисмлар; ўзаро

бириктирилишига кўра, мих, михчўп ва болтлар б-н ҳамда елимлаб бириктириладиган хилларга бўлинади. Ё. қ. қурилиш қисмларининг қадимги турларидан бири. Қадимда ёғоч мих ишлатилган ёки ҳеч қандай мих ишлатмасдан қилинган. Мас, синч деворларга, равокларга мих ишлатилмаган. Ё. қ. арка ва тўсин шаклида яхлит қилиб ёки ғўла, тахта, фанердан ферма шаклида қурилади (2расм). Ҳоз. замон қурилишларида бирбирига михлар ёрдамида маҳкамланадиган ва елимлаб ёпиштириладиган Ё. қ. кўп қўлланилади. Айниқса бирбирига елимлаб ёпиштириладиган Ё. қ.дан турли шакл ва 1 расм. Ёғоч пардеворларнинг вертикал кесимлари: А — бир қаватли тахта пардевор кесими; Б — икки қаватли тахта пардевор кесими; Г — брусрейка; 2 — ёпма тўсини ёки пол тўсини; 3 — товуш изоляцияси қатлами. А 2Б 'б 2расм. Бир ва икки нишабли томларнинг стеропилларини ўрнатиш: А — бир нишабли том стеропиллари; Б — икки нишабли том стеропиллари; 1 — оралик тиргаксиз; 2 — бир тиргакли; 3 — марказий устунларга эга; 4 — ассимметрик бир қатор устунларга эга; 5 — тиргак ва тўсинларга эга; 6 — икки қатор устунларга эга. ўлчамдаги иморатлар ҳамда иншоотлар қуриш қўл келади. Ё. қ.дан қ. х., саноат, жамоат биноларида, спорт ва кўргазма залларида ҳамда кўприклар қуришда фойдаланилади. Ё. қ.ни чиришдан сақлаш учун уларга антисептик моддалар, ёнгиндан сақлаш учун эса махсус суюкликлар шимдирилади.

ЁҒОЧГА ИШЛОВ БЕРИШ ЖИҲОЗЛАРИ — ёғочга зарур шакл ва ўлчам беришда қўлланиладиган асбоб ҳамда станоклар. Уларнинг ёрдамида ёғочдан турли хил материаллар ва ярим фабрикатлар (тахта, брус, фанер, қипик, плиталар, ёғоч плиталар ва б.), буюм ҳамда қурилмаларнинг деталлари (мебель, вагон, кема ва б. яшаш учун); тайёр буюмлар (дераза, эшик, музыка асбоблари, мебель ва б.) тайёрланади. Ё.и. б. ж. б-н ёғоч араланади, тилинади, тешилади,

фрезаланади, силликланади, йўнилади, рандаланади, ўйилади, кесилади ва ёрилади. Улар дастаки ва механик хилларга бўлинади. Дастаки асбобларга арралар, рандалар, искана, бурги, дреллер (пармалар тўплами бн), жилвирлар ва б. киради. Улар устахоналарда, курилиш майдонларида, и. ч. корхоналарида қўлланилади. Механик Ё. и. б. ж., асосан, станокка ёки машинага ўрнатиб ишлатилади. Бажарадиган иш турига кура улар ёғоч кесиш, тилиш, эгиш, йиғиш, елимлаш ва пардозлаш асбоб ҳамда жиҳозларига бўлинади. Ёғоч деталларни йиғиш учун дастаки, электр ва пневматик асбоблардан фойдаланилади. Саноатда ёғоч кесиш, тилиш, рандалаш, эгиш, букиш станоклари кенг тарқалган. Бу станоклар б-н зарур ўлчам ва шаклдаги ёғоч заготовка, деталь ҳамда буюмлар тайёрланади. Ёғоч кесиш ва тилишда арра; фрезалашда — фреза; рандалашда — ранда; пармалашда — парма; ўйишда — ўйгич; силликланишда — жилвир ва б.дан фойдаланилади. Ёғочдан чиққан кипиқ ва пайраҳадан бошқа материаллар (мас, плиталар) и. ч.да фойдаланиш мумкин (қ. Ёйоч плиталар). Ёғочга ишлов бериш станоклари аррала станоклар; илгариланмақайтма ҳаракатланадиган ёки кўзғалмас пичокли рандалаш станогли; деталларга доиравий кескич б-н ишлов берадиган фрезалаш станогли; тешик ёки ўйиқлар очиш учун ишлатиладиган пармалаш станогли; фанерлар, гугурт чўплари, гугурт кутилари ва б. тайёрлайдиган йўниш станоклари; юмалоқ шаклли деталлар тайёрлайдиган токарлик станоклари; деталларни силликланиш учун ишлатиладиган жилвирлаш станокларидан иборат. Эгиш ста ноқл ар и чангилар, мебеллар яшаш учун ёғочни эгиб беради. Елимлаб йиғиш станокларига елим суркаш, шчит йиғиш станоклари, узел ва буюмларни йиғиш қурилмалари, пардозлаш станоклари га бўйаш, қоплама (ҳимоя ва безак) қоплаш ва жилолаш машиналари киради. Кўп қатламли фанерлар, ёғоч плиталар, ёғоч пластиналар яшаш учун ёғочни зичлашда пресслар

ишлатилади (яна қ. Дурадгорлик асбоблари).

ЁҒОЧКЕСАР **ҚҰНҒИЗЛАР** (Сeramбucidae) — қаттиққанотлилар туркумининг оиласи (қ. Мўйловдор қўнғизлар).

ЁҒОЧНИ БУКИШ яхлит ёки қатламқатлам (елимлаб ёпиштирилган) ёғоч заготовкларни эгиб, шу ҳолича мустаҳкамлаш; ёғочнинг пластиклик (қайшқоклик) хоссасига асосланади. Ёғочнинг пластиклиги қанчалик юқори бўлса, шунчалик яхши букилади. Букишда заготовканинг қабориқ томони чўзилади, ботик томони кесилади. Исиклайин ва совуқлайин букиш усуллари бор. Исиклайин букиш усули яхлит ва елимлаб ёпиштириладиган кўп қатламли заготовклардан букик деталлар олишда қўл келади. Ёғоч заготовка 80—120° гача қиздирилганда пластиклиги кескин ошади. Исиклайин букишда ёғоч буғда ёки қайнаётган сувда тутиб турилади (юмшатилади). Юмшатилаган заготовка андаза бўйича букилади, қисий қурилмасида маҳкамланади ва 10—15% намликкача қуритилиб, кейин совитилади. Совуқлайин букиш усули табиий букулувчан ёғочдан кўп қатламли елимланган деталлар олишда қўлланилади. Зарур шакл ва кесимдаги деталлар олиш учун етарли миқдорда елим суркалган қуруқ ёғоч пластинкалар (тахта, шпон ёки фанер) пресс қолипга пакет кўринишида тахланади ҳамда елим қотгунга қадар тутиб турилади. Совуқлайин букиш усулида олинган деталларнинг шакли исиклайин букиш усулида олинган деталларга нисбатан турғун бўлади. Ё. б. усуллари вагонсозлик, кемасозлик, мебелсозлик ва б.да кенг қўлланилади.

ЁҒОЧОЁҚ — ўзбек халқ цирк санъати жанрларидан. Ижрочи оёқларига 3—3,5 м узунликдаги ёғочларни боғлаб устидан узун шим кийиб олади ва қайроқ б-н ракс («Жонон», «Андижон полкаси», «Норимнорим», «Лазги»)га тушади. Унга сурнай, ноғора, дойра жўр бўлади. Ё. ўйинлари халқ сайилларида айниқса,

дорбоз труппаларида кенг кўрсатилади. Мас, Андижондаги Кимсан Назаралиев, Тошкентдаги Тўлқин Болтаев, Бухородан Раббим Соҳибов, Шаҳрисабдан Саъдулла Мамадалиев, Самарқанддан Бозорбой Қурбоновларнинг шоғирдлари ва б. бор. Ё.чилар ўйин пайғида қўлида пичоклар, булавалар, коптокчалар ва айникса гардишга 12 та чойнак б-н пиёлани устмасу кўйиб пирамида қилиб айлантириб ўйнашади. Шоҳимардонлик Аҳаджон Набиев дорбозлари Ё.да дор устида юриб томоша кўрсатади. Ё. ўйинлари байрам ва сайилларда ҳозир ҳам кўрсатилади.

ЁҒОЧОТ — қад. ўзбек цирки томошаларидан. Масҳарабознинг от ва чавандоз ҳаракатларига пародияси. Ёғочдан отнинг танаси ва бош қисми ясалиб, устидан ўйинчи сиғадиган жой қолдирилиб, ялтироқ мато б-н қопланган. Унга дум ясалиб, юган солинган, қўнғироқчалар осилган. Ясама соқолли, юзига ун суртган ўйинчи «от»ни белига боғлаб олган ҳолда юганни тортиб, қамчин уриб от ва чавандоз ҳаракатларига тақуғад қилиб ўйнайди. Ўйинчининг оёқларини солланиб турган мато яширган, «от» устига эса сохта оёқлар қўйилган. Ўйинчи чинакам от устида ўтиргандай, барча ҳаракатларни от бажараётгандай қилиб кўрсатади. Қулгили — пародия туридаги Ё. ҳозир ҳам анъанавий цирк томошаларида, сайилларда, миллий байрамларда намоёиш этилади.

Пўлат Тошканбоев.

ЁҒОЧСОЗЛИК — ёғоч тилиш, ёғочдан турли буюмлар яшаш, ёғоч ўймакорлиги касби. Ёғоч буюмлар ишловчи уста ёғочсоз, ёғочдан иморат қурувчи, ром эшиклар ясовчи уста дурадгор дейилади (қ. Дурадгорлик).

ЁҒОЧСОЗЛИК САНОАТИ ўрмон саноатининг ёғочга механик ва кимёвиймеханик ишлов бериш, қайта ишлаш ҳамда хом ашё сифатида ўз эҳтиёжлари учун турли ёғочлардан фойдаланадиган тармоғи. Ё. с маҳсулотларига араланган ёғоч, шпал, фанер, ёғоч тўсинлар, қурилишда ишлатиладиган ёғоч детал-

лар, мебель, ёғоч кипикларидан ва толаридан плиталар, паркет, эшик, ром, автомобилсозлик, самолётсозлик, кема-созлик, вагон қурилиши, қ. х. машиналари учун хомаси ва тайёр деталлар, қ. х. маҳсулотлари учун қутилар, тўқимачилик саноатига ғалтаклар, турли мосламалар, пойабзал қолиплар, асбобуқуналар ва уларга ғилофлар, чанғи ва б. спорт анжомлари, гугурт ва б. қиради. Ўзбекистонда ёғочсозлик, ёғочдан турли анжомлар яшаш қадимдан хунарамдликнинг ривожланган тури тарзида маҳаллий хом ашё ресурслари б-н чегараланган ҳолда мавжуд бўлиб келган. Ёғочсозлик ёки дурадгорлик (ёғочни қирқиш, тилиш, йўниш, рандалаш, пармалаш), уйсозлик, асбобсозлик, аравасозлик, эгарсозлик, сандиқсозлик, бешиқсозлик, панжарасозлик, ўймакорлик сингари жуда кўп тармоқлардан иборат бўлган. Бу соҳада узоқ вақтгача кичик қорхоналар, оддий мебель ишлаб чиқарадиган артеллар, керакли асбобуқуна б-н таъминланган цехлар ишлаб келган. 20-а.нинг 50—70-й.ларида Ўзбекистонда республиканинг ёғоч ва ёғочдан ишланган буюмларга бўлган эҳтиёжи тўлароқ таъминланишини инобатга олган ҳолда Ё. с тараққий эта бошлади. Қурилиш қтларининг дурадгорлик цехлари асосида йирик ёғочсозлик қорхоналари ташкил этилди, уларда дераза ва эшик, араланган ёғоч, тўсин, паркет ва б. дурадгорлик маҳсулотларини саноат усулида тайёрлашга ўтилди. Германия, Швеция, Италия ва Россия машинасозлик қорхоналари б-н ҳамкорликда Тошкент дурадгорлик буюмлари з-ди (1968), «Тошкент» ёғочсозлик бирлашмаси (1972 й., қуввати 400 минг м2 ром, 500 минг м2 эшик тавақалари), Тошкент қуёшдан ҳимоя усқуналари з-ди (1974 й., қуввати 400 минг м2), ёғоч чиқиндиларидан прессланган қурилиш тахтачалари ишлаб чиқарадиган з-д (1976 й., қуввати 20 минг м3) ишга туширилганидан ташқари Шарқий Сибирда Ўзбекистон ташкилотлари қарамоғида 11 ўрмон саноати (дарахт кесиш) хўжаликлари ҳам иш

юритди. Дарахт кесиш хўжаликлариди йилига 500 минг м³ дан кўпроқ ёғоч ва тахта тайёрланиб, республикага келтириб турилди. 1978 й.га келиб Ўзбекистон Шарқий Сибирда ёғоч тайёрлашдан ёғоч ва тахтани сотиб олишга ўтди. Ўзбекистонда ёғочсозлик корхоналари сонини ва уларнинг и. ч. кувватларини кўпайтириш ишлари узлуксиз давом эттирилди. 1979—1995 й.ларда Тошкент, Асака, Қўқон ш.лариди янги дурадгорлик цехлари очилди. 1991 й.да куёшдан химоя ускуналари здида пластмассадан дераза ромлари ишлаб чиқарадиган линиялар, 1994 й. Тошкентда Марказий Осиёда биринчи бўлган «ЎзЭллас» гугурт з-ди (Ўзбекистон — Греция қўшма корхонаси; йиллик куввати 300 млн. кути гугурт) маҳсулот чиқара бошлади. 1995—2000 й.ларда иктисодий ислохотлар туфайли ёғочни қайта ишлаш соҳасидаги барча корхоналар давлат тасарруфидан чиқарилиб, улар асосида акциядорлик, жамоа ва хусусий корхоналар ташкил килинди. Қатор вилоятларда қисқа вақт ичида пластмасса ва металлдан ҳар бирининг куввати 10—20 минг м² бўлган замонавий кўринишдаги эшик ва ром тайёрлайдиган қўшма ва хусусий кичик корхоналар жадал сурьатда ташкил килинди. Бу маҳсулотларнинг афзаллиги ром ва ойналар блок шаклда тайёрланиб, чанг, совуқ ва шовқинни ўтказмайди, иссиқликни тежайди. Ўзбекистонда Ё. с. таркибидаги корхоналар йилига 3 млн. м² эшик ва дераза ромлари, 233 минг м² паркет, 1 млн. м узун ўлчовли буюмлар (плинтус, қопламалар ва б.), 50 минг м² куёшдан химоя ускуналари, 2,5 млн. дона ошиқ,мошиқ, 50 минг м³ тахта ва бошқа маҳсулот и. ч. кувватига эга (2001). Шунингдек, кўпгина жамоа ва ширкат хўжаликлари, қурилиш ташкилотларида арраланган ёғочга ишлов бериш ва ғўла ёғочни тилиш б-н шуғулланадиган корхоналар бор. Республика халқ хўжалиги ва аҳолининг ёғоч — тахтага бўлган йиллик эҳтиёжи 10 млн. м³ га боради. Ёғоч хом ашёси тақчиллиги туфайли Ё. с.даги мав-

жуд кувватларнинг ярмидан фойдаланилмокда. Республиканинг ёғоч, тахта, қоғоз, целлюлоза, гугурт ва б. бўлган эҳтиёжини тўлароқ қондириш, ёғочни қайта ишлаш саноати корхоналарининг хом ашё базаси мустақиллигини таъминлаш учун республика Вазирлар Маҳкамаси 1994 й. 8 фев.да «Саноат теракчилигини ривожлантириш ва бошқа тез ўсувчи ёғочбоп дарахтзорларни барпо этишга оид чоратадбирлар тўғрисида» қарор қабул қилди. Қарорда Қорақалпоғистон Республикаси ва барча вилоятларда ҳар йили 10 минг га, 10 й.да 100 минг га теракзор ташкил этиш, яқин келажакда ҳар йили 3 млн. м³ саноатбоп ва қурилиш ёғочи тайёрлаш режалаштирилган. Хорижий мамлакатлардан Россия, АҚШ, Швеция, Финляндия, Норвегия ва Канада каби мамлакатлар иктисодиётида Ё. с. муҳим ўринда туради. Бу мамлакатлардан ўрмон ресурслари кам бўлган давлатларга ёғоч ва ёғоч маҳсулотлари экспорт қилинади. Германия ва Францияда ҳам Ё. с. ривож топган. Мирҳамид Тўраев.

ЁҒОЧТЕШАРЛАР (Cossidae) тун лам капалаклар оиласи. Австралия Ё.нинг канотлари ёйилганида 220 мм га етади, хартуми редуцияга учраган. Хилма-хил рангда, Шим. ярим шарда тарқалган Ё. кўпроқ кулранг ёки кўнғир, қанотлари тўрсимон бўлади. 800 тури бор, кўпинча тропик Осиё ва Африкада тарқалган. Ўрта Осиёда ўнлаб тури учрайди. Ё.нинг куртлари яланғоч, этдор; дарахтларнинг ёғочлигида узун йўл очади (номи шундан олинган), баъзан ўтлар илдизи, пиёзи ва поясида ҳам учрайди. Ё. ривожланиши 2—3 й. давом этади, куртлик даврида қишлайди.